

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАНИ

Літературний додатокъ „Дѣла“ ЗДА

БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ

підъ редакцією Івана Белея

Томъ LXIV.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Івана Левицького

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАНИ
ЗДА

Med. univ. Dr. J. TURYN

WIEN

XVIII. Gersthoferstrasse 138

ЛЬВІВЪ 1899.

Накладомъ редакціи „Дѣла“

Зъ друкарни Інститута Ставропііійского, підъ зарядомъ
Іосифа Данилюка.

891.79
L57
O h 1899

I.

В Переяславі, після Ради 8 генваря 1854 року, гетьман Богдан Хмельницький зъ козацьким військом прийнявъ присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями. Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Київа, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян. Богдан Хмельницький послав свого генерального писаря Івана Остаповича Виговського поперед посланців до Київа. Гетьман знав, що київський митрополіт Сільвестер Коссов і все київське духовенство не хотіли приставати на підданство московському цареві, і бояв ся, що митрополіт може не вийде на зустріч посланцям з процесією і не схоче привести до присяги Киян.

Виговський прибув до Київа поперед посланців і зараз пішов до митрополіта. Митрополіт жив в старих дерев'яних покоях на цвинтарі Софійського собора, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістив ся через келейника. Митрополіт звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополіт тільки-що поєнїдав. На столі на оливяних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки кваше-

них буряків, обсыпаних борошном. Сільвестер Коссов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнут й фоліант, старий та поживлий, переплетений в шкурятині товсті палятурки з зацінками. Він дочитував листка і йому очевидно не хотілось одривати очей од книжки, як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонився митрополітові. Митрополіт зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вилися кругом голови посіченими пухкими кучерями. Митрополіт поблагословив Виговського. Виговський поцілував владика у руку і знов низько поклонився.

— Прошу вступити до моєї бібліотеки, — обізвався владика і показав рукою на одчиняні двері в низький, але просторий покої, в котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкурятиних палятурках. У вікна заглядали обсыпані инієм гілки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий м'який білий світ. Митрополіт попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

— Ясновольможний гетьман кланяється вашій милості, сьвятий владико, і просить ваших молитов. Може ваша милость чула, що до Київа їдуть московські посланці з боярином Бутурліном на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милості, сьвятий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

— Чув, чув і знаю, що сьогодні опівдні посланці будуть в Київі. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це

гетьманові нема чого й говорити! — сказав митрополіт і при останніх словах аж скрикнув.

— Чом же так, сьвятий владико?

— А тим, що поки наша церква залежить од цареградського патріярха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої засьпіває нам московський патріярх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламає нашу автономію і запропорить наших владик і попів в свої льохи, в котрих він карає муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний гетьман і не допоминаєть ся! — знов ажь крикнув старий владика і його посічені кучері задрижали кругом голови.

Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його блискучі карі очі аж заграли, але він не насмілився виявити своїх потайних власних думок і мовчав: він мусів чинити волю і наказ гетьмана.

— Та ще он про що пише нам один протопоп з Чернигова: пішла віби чутка, що московський патріярх Никон думає заново перехрещувати нас всіх на Українї, бо ми хрещені через обливання водою; наче не все одно, чи облити дитину водою, чи поринути її з головою в воду: благодать божя даєть ся й через обливання, бо це тільки форма сакраменту. В Москві на нас вважають за це, як на неправославних. Буде нам морока з московським патріярхом.

— Що правда, то правда: тепер у нас на Українї владики й протопопи люде з високою просьвітою, а в Москві владики невчені й прості; одні другим нерівня, — обізвав ся Виговський.

— Це правда, пане писарю! З невченими людьми погана справа.

— Принаймні, сьвятий владико, не зрікайтесь вийти з процесією на зустріч посланцям і привести до присяги київських козаків та городян.

— Це можна вчинити. З процесією я вийду з усіма игуменами й протопопами, а більше цього нічого не можу вчинити, — сказав владика голосом, в котрому проривався сутінок досади й невдоволення.

Виговський встав і розпрощався з владикою.

— От-от незабаром прибудуть посланці, — обізвався Виговський, — час би вже, сьвятий владико, і виступати з процесією і ждати посланців хоч за версту за Золотими воротами.

— Добре, добре! Зараз іду до собора і ми рушимо з игуменами і протопопами в процесії: це можна вчинити, це можна! — сказав владика, а більше нічого не роблю й не хочу! не хочу! — сказав з гнівом.

Митрополіт з досади встав, випростався на весь свій високий зріст і почав ходити по бібліотеці, розгладжуючи свою довгу розкішну бороду. Він на одну мить спинився коло вікна і втупив очі в густі гілки волоських горіхів, обсипаних инієм, як сріблом. Постоявши коло вікна, владика швидким рухом обернув ся до Виговського і знов промовив з досадою і завзятістю:

— Більше я зробити не хочу і не роблю, бо проти мене підуть усі игумени й протопопи. Вони встоюють за автономію української церкви, а я не хочу йти проти їх.

Виговський встав з стільця і почав прощатись.

— Де-ж будуть обідати царські посланці? Треба-ж їх прийняти почесно і видати їм добрий обід, — сказав Виговський.

— Сьогодні після присяги я мушу запросити їх до себе на обід і нагодую їх не редькою та смаженими

буряками, а доброю дніпровою рибою. Це я повинен вчинити, як митрополіт, — обізвав ся владика на прощанні. — І вашу милость, пане писарю, прошу завітати до мене на обід. Ви вмієте провадити розмову з посланцями, бо ви до того чоловік здатний, звичний, а мені нема охоти балакати з ними.

— Час вже, сьвятий владико, виходити на зустріч з процессією, бо козаки вже давненько виступили з Києва стрічати посланців, — сказав Виговський.

— Йду, йду зараз до собора і зберу усіх игуменів і протопопів, — сказав владика і звелів келейникові шляхтичеві подавати теплу рясу та клобук.

Тимчасом тисяча козаків київського полку ще вдосвіта виступила з міста на зустріч московським посланцям. Козаки стріли посланців за десять верстов од Києва і пішли поперед їх. За козаками конюші вели дванадцять царських коний турецької породи, вкритих чепраками, затканими золотом, котрі волочились по землі; на чепраках лежали вишивані золотом сідла. Потім йшов полк боярських синів, а за ними вели ще рядок турецьких коний, на котрих зброя лисніла золотом та перлами. Поміж кіньми несли четверо прездорових знамен. Позад усіх їхали посланці. Червоні кунтуші з вильотами на рукавах, жупани та покривала на конях горіли, як жар, на білому фоні снігу та инію. Вглядівши поїзд, довбиші вдарили в казани, трубачі заграли. Сила народу рушила на зустріч посланцям.

За Золотими ворітьми стрів посланців митрополіт. Владика сказав до посланців промову і вся процессія рушила через Золоті ворота до сьвятої Софії. Митрополіт, одправивши молебінь, привів до присяги козаків та городян, а сам „од жалю умлівав“, а все духовенство „за сльозами сьвіта не бачило“ — як записав тодішній

літописець. Митрополіт і усе духовенство не зложили присяги, що дуже не сподобалось бояринови Бутурлінові і усім посланцям.

Запросивши до себе в келії посланців на хліб та сіль, владика накинув на себе мантию і, взявши в руки хрест, вертав ся в свої покої. За ним сьлідком йшли посланці й Виговський. Народ обступив владика і брав благословення. Владика на-силу посовував ся, благословляючи народ.

До його підступили дві панії за благословенням. Одна з їх була вже немолода, повна на виду, закутана білою хусткою поверх очіпка. Друга була молода, височенька, поставна, повновида й біла на виду, як лелія. Вона так само була закутана білою хусткою поверх невисокої шапочки і була убрана в темночервоний кунтушик, облямований навкруги білим горностаєм. Її повний, делікатний вид неначе був обведений білими рямками з білого пуху та срібла і саме лице її було біле, як біла лелія, а повні рум'яні уста червоніли на морозі, як листочки троянди. Молода панна і справді була схожа на білу квітку. Чималі темнокарі очі та рівні густі брови дуже виразно малювались, обведені навкруги білим убранням.

Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темнорусі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темнокарі очі та темнорусі густі брови, неначе перед ним стояла або його сестра, або його близька родичка.

— Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалі свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка вона біла, неначе ранній білий р'яет під снігом! Які в неї делікатні рум'яні уста, неначе листочки делікатної троянди!

Виговський несамохіть задивився на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очий, доки вона брала благословення у владика и цілувала хрест. Владика привітно осьміхнув ся до неї, як до особи, котру він знав.

— Певно якась шляхтянка, а може й князівна, — подумав Виговський, не зводячи очий з лелійнобілого личка дівчини, і сам, не знаючи чого, легенько зітхнув і задумався.

Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був нежонатий.

— От би я з ким одружився! Яким теплом повіяло на мою душу од тих карих очий, од того лелійного личка! Яка вона мила, як та біла голубка! — подумав Виговський і тихою ходою попростував слідком за владикою та посланцями.

Обидві панії провели владика до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонію і про посланців. Йдучи по саду, обсипаному сріблястим инієм, він все ніби бачив ту лелійно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого инію. Йому здавалося, ніби серед саду несподівано з'явилася якась русалка з прозорим білим делікатним личком, ніби облитим сьвітом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавалося, що він от-от знов побачить, десть в гущавині, в срібному тумані инію ту панну, легеньку, делікатну, з прозорим личком, з палкими очима.

— Вона зирнула на мене кілька разів, — подумав Виговський, — і на віщо я убрався в буденну старовизну? Посланці неприємні мені гості, і це я для їх натаг полинялий кунтуш. Ото як би було знаття, що

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV.

2

побачу таку цяцю! Убрався б на-продиво в найдорожчий кунтуш!

Владика вже входив в келії. За ним ішли бояри та козацька старшина. А Виговський неначе не бачив тієї процесії, забув навіть про неї і все оглядав ся на ту стежку, котрою вийшла з садка молода панна, все неначе бачив її постать, закутану в темночервоний кунтушик, оповиту смугами білого горностаю. Йому все здавало ся, що він от-от углядить її коралеві уста і лелійне личко десь між делікатними пушинками инійного туману.

— Ця зустріч не минеть ся мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, наначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово прокинулось тут на волі серед пишних церемоній, серед празникового блиску й сяєва, серед вільного натовпу гуляючих людей, в срібному тумані инію, де майнув її легкий мягкий лелійний вид. Я в Києві тепер вольний, як школяр на вакаціях. Я знайду її і довідаюсь, хто вона, — думав Виговський, вступаючи позад усіх в низькі, тихі й привітні митрополітанські покої.

Увійшовши в келії, митрополіт скинув з себе архієрейську мантию і обернув ся до образів, котрими була заставлена стіна в просторній сьвітлиці. Печерський архимандрит Йосиф Тризна прочитав молитву перед трапезою. Митрополіт попросив гостей сідати за понакривані столи. Виговський сів за стіл, а з його думки не виходила несподівана зустріч з якоюсь незнайомою чарівною панною. Він через силу слухав, про що балакав Бутурлін з митрополітом, відповідав коротенько й неохочо на запитання Бутурліна, сидів задуманий,

а перед ним все манячів чарівний вид панянки з темними очима.

— Ця зустріч не випадком трапилась. Це моя доля стріла мене сьогодні несподівано серед празникового блиску і вразила мое серце, — думав Виговський і насилу діждав ся кінця парадового обіду.

Розпрощавшись з митрополітом та посланцями, наговоривши посланцям багато красномовних слів, Виговський вийшов з келій за цвинтар, де козак держав за поводи його коня. Він сів на коня і покатав до свого брата Данила Виговського, котрий тоді пробував з жінкою у Києві, посланий гетьманом по військовим справам, і проживав у домі старого батька Євстафія Виговського. Невеличкий дімок був власністю батька Івана Остаповича, старого Євстафія Виговського, котрий тоді проживав в Києві. Дімок стояв на Старому Києві за Софійською огорожею, де в ті часи переважно жили православні й католицькі дворяни та магнати. Іван Остапович і Данило вважали це батьківське житло за своє власне і, пробуваючи в Києві, жили в старого Євстафія, як у себе в дома. Данило недавно тоді оженив ся з старшою дочкою гетьмана Богдана, Катериною.

Вже на дворі сутеніло, як Іван Остапович векочив конем в просторний двір старого Євстафія Виговського, кинув поводи козакові і пішов в невеличкий, дерев'яний дім, де його привитали од щирого серця брат Данило з жінкою. Катерина посадила його за столом на покуті і все розпитувала про обід в митрополіта, про посланців. Виговський одповідав з неохотою.

— Чи не слабкий ти, часом, Іване Остаповичу, що сидиш смутний та невеселий? Нї розмова, нї їжа не йде тобі на душу? — питав його брат.

*

— Може й слабій, та не вгадаю на яку слабість, — обізвав ся Іван Остапович. — А може я втопив ся од тієї тяганини, що випала на мою долю сьогодні, — сказав Виговський, сідаючи за вечерю.

— Та розкажи ж бо, Іване Остаповичу, як обідали посланці в митрополіта? — питала в його Катерина.

— А як же обідали? Печерський архимандрит прочитав молитву, митрополіт поблагословив трапезу, усі посідали за столи та й обідали, — знехотя одповів Виговський.

— Що ж таке ви їли? які потрави? чи багато було потрав? чи добра була страва? — питала цікава та говорюча Катерина.

— Оцього я вже тобі не зможу розказати. Щось таке їли, їв і я, але що їли, того вже я не пригадаю.

— Невже таки не пригадаєш? Та розкажи бо! — чеплялась Катерина.

— Чимсь закушували після горілки... здаєть ся був кавяр, а там далі був борщ з карасями, а потім... я вже й лік погубив тим потравам, бо обід був довгий, як літній день. Мені аж обридло сидіти за столом.

— Одже ти чимсь невдоволений... Чи не трапилось там, часом, чого за обідом? Може ти занедужав через той обід, що все позабував? — говорила Катерина й дивувалась.

Вона знала, що Іван Остапович любив побалакати, все скрізь примічав, все навигляда́в і вмів чудово про все оповідати. Катерина любила слухати його жваву веселу розмову, а сьогодні Іван Остапович неначе затяв ся говорити й розказувати, та ще й про таку ці-

каву річ для Киян, як обід в митрополіта для значних царських бояр.

— Може, Іване Остаповичу, це на тебе наслано? Там же була сила усякого народа, і приязного для тебе і ворожого. Може це тобі стало ся з пристріту? Ти значний чоловік на Україні, а там же на тебе зорило стільки усяких очей! — сказала Катерина.

— Ох, зорило багато усяких очей! Ти, Катерино трохи вгадала, — обізвав ся Виговський і знов перед ним майнули пишні очі і делійне личко круглоvidoї панянки.

— А я тут ждала тебе, як Бога з неба. Сидячи в хаті думала: ото наслухаюсь сьогодні про усякі дива, які там були на обіді. А ти мовчиш, неначе води в рот набрав, — говорила весела Катерина.

— Нехай, Катерино, я завтра тобі розкажу про усякі потрави та розмови на тему парадовому обіді, а сьогодні я зараз ляжу спати та дам такого хropaка, якого певне завдадуть і московські пузаті бояри після судаків та осятрів та усяких наїдків.

— Невже таки всі вони пузаті? — сказала Катерина зареготавшись.

— Усі не всі, а було троє таких, що й на одну паровицю не вкласти, — сказав Виговський.

Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осьміхнув ся з-під пухких довгих вусів одним кінцем рота, скрививши уста навскоси; він знав, що Іван Остапович не любить московських бояр як людей грубих і неосьвічених і готовий підіймати їх на сьміх.

— Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополітанський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волік ся по свігу. Іване Остаповичу!

чим був начиняний той короп? чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? — обізвалась цікава Катерина.

— Їй же Богу, сестро, не памятаю! Чимсь був начиняний, але чи гречаною кашою, чи рижом з грибами, чи половою та клоччям, сього не пригадаю, — сказав Виговський осьміхаючись.

— Ну! як би половою та клоччям, то ти б так примітив, яке воно на смак, — сказала Катерина і зареготалась срібним сьміхом. — Ет! сьогодні я нічого не допитаюсь в тебе, ти чогось неначе зварений в окропі.

— Катерино! та й цікава ж ти, нігде правди діти! Дай братові спокій, — обізвав ся з кутка Данило Виговський, примітивши, що Іван Остапович сидить по-нурій.

— Ото цікава я знати, про що говорили посланці з митрополітом. Мабуть їм не припало до вподоби, що митрополіт та значні духовні особи не присягали на підданство цареві, — сказала Катерина.

Катерину брала навіть нетерплячка, що стосувалось до політики, бо в ті часи загального політичного зворушення на Україні, коли все народне життя зворушило ся до самого дна, політикою цікавились не тільки козачки, але навіть селяни й молодиці, щоб стояти на поготові до оборони своїх інтересів і свого життя. В той небезпечний час усі практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з Поляками, од якогось одного пункта політичної умови Богдана з Польщею. Усі стояли ніби на повсякденній сторожі і мусіли бадьористо й невсипуще стерегти себе од усякої напасти.

— Йди спати, Іване Остаповичу, а завтра розкажеш і мені, про що там була розмова між Бутурліном

та митрополітом. Мені це цікаво знати; ти знаєш, що я не люблю московських гордих, темних і грубих бояр, як і ти, — сказав Данило Виговський, позіхнувши і хрестячи рота.

Він встав, засвітив свічку і повів Івана Остаповича в кімнатку.

Цей кабінетик був невеличкий та тісний. По стінах були почепляні рушніці та пістолі. Іван Виговський ліг на тапчані, запалив люльку і кинув очима по стінах. Кабінетик, прикрашений збруєю, здавав ся йому тепер неприємним. Іван Останович не любив війни, хоч служив в козацькому війську Богдана і нераз бував в битвах. Його думки перелітали в тихі митрополітанські покої, обвішані полицями зъ книжками. Душа його за-бажала спокою й тиші, яка панувала в тих тихих покоях. І несподівано перед ним виникло наче з срібного туману біле личко, ясні-ясні очі під густими тонкими бровами. Ті очі ніби дивились на його, доки він не заснув міцним сном чоловіка, втомленого доброю прбмашкою до Київа, вештанням та турботами цілого того дня.

Другого дня за сніданням Виговський, добре виспавшись, став багато веселійший. Він вдоволів цікавість брата й невістки і все оповідав про парадовий обід посланцям та про розмову митрополіта з посланцями. День був погожий, соняшний. Низька світлиčka, обставлена по старосвіцькому, стала веселійша, і Виговський, добре посьнідавши, пішов в кабінетик одягатись.

Того дня міський бурмістр з райцями, вїйт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стріннути посланців перед ратушею. Сього дня Виговський довго прибирав ся та чепурился, надїв

новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнуром червоний кунтуш з вильотами, взув ся в червоні сап'янці, надів шапку на-бакир, скочив на коня і на-силу встиг стрінути московських посланців коло ратуші. Усі ремісничі цехи вже стояли перед ратушею з своїми корогвами. Корогви маяли на вітрі і червоніли здалеки на сонці, неначе грядка маку, котрий ніби якимсь дивом зацьвів серед майдана, засипаного білим снігом. Незабаром прибули й посланці. Довбиші вдарили в бубни. Заграли в труби. Міщане привітали посланців радісно. Київ уже давно мав магдебурське право: своє міське самоуправленство і свій суд. Кияни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоуправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по зборовському трактатові, вже не вернуть ся ні в свої маєтності, ні до Києва, і само по собі не накладуть рук на магдебурію Києва.

По обіді, провівши з козаками посланців по дорозі на Ніжин, Виговський вертав ся на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицах Старого міста, обставлених невеличкими дерев'яними шляхецькими та козацькими домками, серед котрих подекуди манячили кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед розкішних старих садків. Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув на-бік круту шию, прихкав тонкими дрижачими ніздрами, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою розпечений в полум'ї. Кінь ніби чваняв ся перед людьми своєю красою, своєю розкішною гривною та рівною статтю, позуючи на всі свої кінські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидались на плечі, ніби пустували, грались

з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбійку з дорогого шовку; сап'янці червоніли, як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляря і несподівано загарцював серед тісної узкої улички Старого міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого німецького бурга.

Не доїжджаючи до Данилового двору, Вигновський несподівано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панію, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сьміливий верховець з своїм козаком. Вигновський впізнав їх обох і його рука несамохіть опустила поводи. Серце в його закидалось, заграло. Він придержав коня, минаючи обох паній, і кинув на молоду панну довгий-довгий, ласкавий погляд.

— Який пишний козак! — промовила старша пані.

— Який на йому пишний та багатий кунтуш! А кінь же то гарний та прудкий як вітер! Певно якийсь багатий козак, — обізвалась панна.

— Певно з козацької старшини, бо я його вчора примітила на процесії рядом з посланцями. Та який же він гарний на коні, неначе намальований! Чи ти, Олесю, примітила, які в його пишні блискучі очі та густі високі брови?

— Примітила, — тихо одповіла Олеся.

— Ото диво! Чи знаєш ти, Олесю, що в його очі й брови неначе твої, неначе він украв їх у тебе. Ото диво!

— Украв та не вмів сховати, бо виставив їх на показ людям, так що й я бачила своє крадене добро,

— промовила Олеся і засьміялась; вона й сама не знала, чого вона стала така весела.

Поминувши паній, Виговський оглянув ся і примітив, що обидві панії одчинили хвірточку и увійшли у двір.

— Певно вони тут живуть в цьому домі.. Треба розпитати Катерину. Катерина цікава, язик в неї гострий, як бритва, вона певно їх знає, — подумав Виговський, в'їзджаючи в подвіря.

Іван Остапович увійшов у хату і застав Катерину в сьвітлиці. Вона сиділа коло маленького вікна на стільці і шила сорочку, поставивши ноги на маленький низенький стільчик, вироблений в формі якогось звіря, схожого на ведмедя з плискатою спиною. Ясний сьвіт сонця лив ся на її кругловате лице, на широке чоло з густими бровами. Поздоровкавшись з невісткою, Іван Остапович сів на стародавній канапі з високою спинкою, застеляною пістрявим килимом. Катерина просила розказати їй про обід в магістраті. Виговський тепер був веселий, говорючий. Добра чарка венгерського, старий мед за обідом і соняшний погожий день розворушили в йому природжену веселість та охоту до веселої розмови. Він розказував, до всього докладав жартів та сьміху. Цікава Катерина слухала його, неначе читала цікаве оповідання.

— Оце, Катерино, я вдруге вже стрів отут в Київі якихсь паній: одна молода, повненька, біла, як сьогонднішній сьвіжий сніг, а очі в неї блискучі й темні; друга багато старша за неї і дуже схожа на неї. Видко, що то її або мати, або тітка. Обидві вони закутані в білі тонісінські хустки поверх очіпків чи шапочок. Молодша, панна, приємна й білява, як біла квітка. Оце, вертаючись з Подола, я несподівано стрів їх обох на

улиці отут недалеко, і мій кінь трохи притрусив їх снігом з під копит. Чи не знаєш ти, Катерино, хто вони такі? Чи шляхтянки, чи козачки? чи Українки благочестивої віри, чи католички? Вони увійшли в хвірточку низенького домка, обсадженого тополями.

— Ага-га! догадуюсь! Одна з їх, старша, то удова Павловська, сестра новогрудського каштеляна Стеткевича, а друга, біла й повненька, то не дочка її, а небога, дочка того старого каштеляна.

— Вони живуть тут в Києві завсіді, чи тільки бувають наїздом?

— Удова живе тут завсіді в домі свого покійного чоловіка, шляхтича Павловського. Вона має дві дочки. А Олена Стеткевичева приїхала до неї з Новогрудка в гості і вже гостює в неї тиждень зо три, коли не більше. Вона наїздить в Київ до тітки кілька раз на рік, і я знаю, задля чого: певно виглядає собі в Києві гарного жениха. Я їх обох знаю. Це мої знайомі. Я буваю в їх в гостях, а вони в мене.

— Невже! — аж крикнув Виговський і скочив з місця так швидко, що коротенька люлька випала в його з рук і з неї висипався на підлогу і попів і тліючий тютюн.

— Чого це ти скочив, неначе опечений? Певно тобі на очі нависла ота снігова Олена? — сказала Катерина і поклала шиття на коліна, а сама втупила в Виговського свої невеличкі темні очі, розумні, як у її батька, гетьмана Богдана.

— То ти їх обох знаєш? — промовив Виговський і його очі неначе засьміялись до Катерини, такі вони стали веселі.

— А вжеж знаю. Як би не знала, я б тобі про їх і не говорила. Казала мені Павловська, що покійник

Стеткевич був чоловік заможний, але не був багатир. За те ж був гордий, як сатана! гордий і собою, гордий і значною ріднею і своєю дочкою. Це мені на вушко розказала Олесина тітка, його рідна сестра. А я тобі говорю це все так само на вушко. Стеткевич мав рідню між сенаторами, магнатами, князями Соломирецькими й Любецькими, Друцькими, Четвертинськими і пнув ся й собі за значною ріднею, бо сам був роду сенаторського.

— Чом же він не видав своєї дочки за-між?

— Певно ждав жениха для своєї дочки якогось сенатора, а може й князя. Сенатори й князі не сватали її, бо були високі задля неї, а за низчих її батько не давав, хоч її вже сватало зо два військових чи шляхтичів, — сказала Катерина. — От і вийшло для Олесі ні тпру, ні ну! А старай був упертий, надутий, аж роздутый. Пнув ся, мов та жаба на кушині, як збираєть ся квакнути з усієї сили.

Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як по-під вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу по-під самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі ледової бахрами вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі в гору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились її на лице. Вона втерла вид хусточкою, виїнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стрвожив ся і ніби трохи злякав ся, вглядівши в вікно молоду білу паняночку з тіткою. Він вхопив з стола люльку і почимчикував в далеку кімнатку.

Незабаром увійшли в сьвітлицю Павловська та Олеся, роздяглися в самій сьвітлиці і поклали свої кунтуші на стільцях. Катерина попросила їх сісти на канапі, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчорашній сьогоднішній процесії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась що й до їх приїхав з Чигирин писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина розказала все, що говорив їй Воговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавістю. Їм обом хотілось побачити того гетьманового писаря і од його почути де-що цікаве і про Чигирин і про гетьмана.

Виговський, увійшовши в невеличку кімнатку, причепурился перед дзеркалом, закрутив свої вуси вгору, по шляхецьки, причесав короткі кучері і незабаром вийшов до гостей, щоб зблизька подивитись на ту біляву Олеся. В маленьких дверях сьвітлиці з'явилась його здорова, мужня фігура. Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об двірок, переступив через поріг і випростався на весь свій високий зріст. Рівний, як стріла, широкий в плечах, з тонким станом, до якого влип червоний жупан, з високим чолом, над котрим хвилями нависли темнорусі короткі кучері, Виговський був гарний і в сорок років. Він од-разу вразив молоду Олеся своєю мужньою фігурою і делікатною красою матово-білого лица. Олеся глянула на його, зирнула йому в вічі і почервоніла, як маківка.

Іван Остапович привитався до обох паній, сів осторонь на ослоні з високою спинкою, накритому червоним сукном, і все придивлявся до молодої панни. Олеся сиділа кінець стола. Вона була в блакитній шовковій юбці, обшитій кругом золотими парчевими узкими позументами. На ногах неначе горіли червоні черевички. Голова

була оповита двома товстими русими косами, заплетеними в дрібушки і оповитими синіми кісниками та разками дрібних перлів. На шиї лисніла три золоті дукачі-червінці. Стара Павловська сиділа з закутаною в намітку головою; біла намітка обвивала шию й голову, коричнева юбка була облямована срібною парчевою стрічкою, а на шиї висів здоровий срібний хрест, які носять тепер наші протопопи. На ногах в неї були жовті сап'янці, трохи задрипані на снігу.

Катерина й Виговський розговорились з старою Павловською. Проворна Павловська, розпитавшись у Виговського про обід у митрополіта, несподівано бовкнула, мов з кілочка:

— А ми, пане писарю, бачила вас вчора!

— Де ж ви мене бачили? — спитав Виговський.

— А коло сьвятої Софії, як ви йшли сьлідком за владикою попліч з посланцями. Ми з Олесею таки вас примітили, хоч і не знали, хто ви такий, — сказала Павловська.

Олеся почервоніла, як калина, і скося подивилась на тітку, неначе говорила: ой тітко! держи бо язик за зубами!

— Але тоді на вас убір був не такий гарний, як сьогодні, коли ви басували конем на улиці, і кінь ваш закидав нас снігом з-під копит.

— Ми оступились але під баркан та притулились до баркана спинами. Певно ми тоді були сьмішні. Ви не сьміялись з нас? — обізвалась Олеся, обертаючись до Виговського.

— Оце! чого ж пак я сьміяв ся б з вас? Уличка узенька, то й не диво, що кінь кидав сніг копитами на всю улицю, — сказав Виговський дуже радий, що й О-

леся його запримітила на коні в новому ефектовому козацькому убранні.

— Чи ви, пане писарю, самі прибули до Києва, чи може й жінка приїхала з вами? чи ви жонаті? — знов спитала цікава Павловська.

Виговський осміхнувся і блиснув з-під вусів рівними, білими, наче підрізнаними зубами.

— Ні, я й досі нежонатий; все ходив у походи з гетьманом і мені не було часу навіть подумати про одруження. А може й тим я й досі нежонатий, що якимось не траплялась... — додав Виговський.

І Олеся і Павловська очевидячки зраділи. Їх очі весело заграли. У кожної майнула якась думка, якась надія. Павловська переглянулася веселими очима з Олесею і впіймала іскрянний погляд її очей. Виговський дуже сподобався удові, але вона й сама ще не знала, куди його тулити: чи до себе, чи до Олесі. Удова не вважала себе, як стару людину, хоч і мала дві молоденькі дочки, і як би хто добре причепився до неї, вона була б ладна вийти за-між хоч і зараз.

„Треба залучити до себе цього пишного козака-красуня! — подумала Павловська. — Затягну його до себе, хоч би мала тягти його за обидві поли жупана... Намовлю Катерину, щоб привела його до мене в гості. Ой гарний же та пишний! аж дивитись на його люблю!“ — думала Павловська.

— Пан Іван Остапович таки трохи запізнився з своїм весіллям, нема де правди діти, — сказала Катерина, затягаючи нитку в голку і довго націляючись в вушко.

— А там же у вас в Чигирині козачки, як мак процьвітають: в шовкових плахтах, в оксамитових юбках, в квітках та стрічках та в червоних чобітках з срібними підковками. Куди ж тепер нам шляхтянкам до

козачок! Вони тепер і багатійші а тим і кращі за нас. Невже між ними не знайшлось ні однієї, котра б причарувала вас? А кажуть же, що козачки чарівниці! — дріботіла Павловська і сьміялась. Її кругленькі та куценські, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука; верхня губа, коротша за спідню, підвела ся вгору, неначе посковзнулась по міцних зубах, і на губі виразно залисніли чорні волосинки. Усе її куце лице з темними блискучими очима стало веселе, веселе неначе вона налагодилась стати у танець з Іваном Остаповичем і вдарити тропака.

— Не тільки козачки чарівниці, бувають такі чарівниці і між шляхтянками, — промовив Виговський, глянувши в вічі Олесі й легенько зітхнувши.

Олеся це примітила і спустила рожеві, цупкі, як перли, віка на очі.

— Чи на довго ви, пане писарю, прибули до Києва? — спитала Олеся так поважно, неначе вона була тітка Павловської, а весела Павловська була для неї небогою. Ні один пружок її білого лица не ворухнувся, неначе її біле личко було висічене з мармору.

— Завтра над вечір треба виїздити до Чигирина.

— Оце! так швидко? Чого ж вам халатись? Там же жінка й діти не плачуть, і ваша порожня хата не проливає за вами сліз, — сказала Павловська і чогось зареготалась.

— Що моя порожня хата не плаче за мною, я тому відомий, але що гетьман буде сердитись та гримати на мене за зайві дні мого пробування в Києві, то я в тому ще певніший. Треба їхати, хоч мені і хотілось би довше побути в Києві.

— Ой, час вже мабуть полуднувати! Мені вже їсти

схотілось: ми сьогодні таки раненько пообідали, — промовила Катерина і встала, поклавши своє шитвó на столі.

Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними перéтичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий з сметаною, поставила тарілку холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмедя з старим медом і трохи менчого з горілкою лева, котрий якось приміркувався зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки і пироги з сметаною і риба щезли з полумисків до останку. Старий батько Івана Виговського, як хозяїн, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. В сьвітлиці запахло пасікою, бджолами та щілками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре. Олеся випила один кухличок і більш не схотіла. Усі були веселі, усі розговорились. Олеся стала сьміливіша, розговорила з Іваном Остаповичем, але все була поважна і навіть гордовита. Говорила вона мало, одповідала коротенько. Вона не забувала про свій сенаторський та князівський рід, неначе по всяк день носила на своєму чолі одиск слави поважних сенаторів та князів.

На дворі вже почало сутеніти. Павловська схопилась з місця.

— Та й загулялись ми, небого, з козаками! — аж крикнула Павловська.

— Та випийте ще кухличок меду на прощання! — припрошував старий господар тітку.

— Ой буде вже, буде, мое серденько! Ой годі вже, годі! Мед таки п'янений. Я стала така весела

Бібліотека найзнамен. повістей. Томъ LXIV.

3

од цього меду, що оттут незабаром засьпіваю на весь Київ, — говорила весела тітка.

— *Цьоцю!* і справді час нам до дому. Вертатись смерком я боюсь. Ви ж знаєте, що тепер польські та українські католики-пани вертають ся на Україну, бо гетьман пускає їх. А міщани ганяють їх з Києва на передмістя. Ще подумают, що й ми з тих, що вертають ся з Польщі, та виженуть і нас на якусь там Курнівку, — сказала Олеся.

— Одже ж ти й правду кажеш, Олесю Богданівно! — промовила тітка.

— Не бійтесь! Я вас проведу до самої господи, — обізвав ся Іван Остапович.

— От за це велике спасибі вам! Ми з вами будемо, як у Бога за дверми, — говорила тітка, натягаючи на руки товсті рукави кунтуша, підбитого лисцями. — Але... сьогодні ми гостюємо у вас, а завтра просимо гостювати в нас: прошу на завтра вас усіх до мене на пізні снідання або на ранній обід.

— Добре, спасибі! — обізвалась Катерина і її чоловік.

— І вас просимо вкупі з ними, Іване Остаповичу! Не цурайтесь нашого хліба-соли, — просила Павловська Виговського.

— О добре, добре! спасибі вам за ласкавість! — сказав Виговський зрадивши.

Олеся кинула очима на тітку і подумала: та й хитра ж та догадлива вдала ся моя дорога *цьоця!* Щось вона гадає та мидикує, але що, сього не вгадаю...

І гості розпрощались з господарями.

Другого дня Катерина не дуже зарані зібрала ся на снідання до *цьоці* Павловської. Вона добре знала, що Павловська затягне снідання під ранні обіди, бо була

дуже гостилюбна людина, любила веселе товариство, любила гостювати в других, любила і в себе прийняти гостей.

Іван Остапович, Данило й Катерина прийшли до пані Павловської, як сонечко геть-геть підбило ся вгору. Дім пані Павловської був такий самий, як і в старого Євстафія Виговського, тільки багато просторнійший, хоч і низький, з маленькими вікнами, перебитими навхрест залізними зубчастими ґратками для оборони од злодіїв. В Павловській скрізь в покоях було вже поприбирано, скрізь було чисто й гарно, як у келіях в черниць. В кутку на покуті лисніли образи, обвішані вишиваними рушниками. Перед найбільшим образом блищала лампадка, неначе в свято. Трохи не на саму середину світлиці висунулась низька, присадкувата, як черепаха, широка груба з зелених та синіх кахоль, помальованих якимись чудернацькими жовтими квітками. Ця груба, неначе здорова хмара, крала світ од маленьких віконечок і несла в світлицю темряву. В двері виглядали гарненькі головки двох невеличких дочок пані Якилини Павловської, заглядали в світлицю і знов ховались. Павловська радо привитала гостей, а найбільше Івана Остаповича. Вона була така привітна до його, неначе давно його знала і зросла з ним укупі. Вийшла й Олеся вже багато сміливійша. Вона привітно обернулась до Івана Остаповича і сміливійше з ним розмовляла. Гості посідали на канапах, схожих на ослони.

— От і спасибі вам, що ви нас одвідали! Чи знаєте, Іване Остаповичу, що ви мені сієї ночі снились? — промовила Якилина Павловська.

— І мені ви снились, та так страшно! — прохотилась Олеся і чогось почервоніла.

*

— Як же я вам снів ся? — спитав Виговський в Павловської.

— Та якось тає чудно. Снило ся мені, що ми з Олесею йдемо улицею, а ви летите на баскому коні. На вас червоний кармазин, шапка з червоним верхом, а од кармазина, од шапки і од червоних сап'янців пашисть полум'ям на вею улицю. „Ой згоримо!“ — ніби кажу я до Олесі — „ой коли б оце кінь сипнув снігом з-під копит на це полум'я!“ І од-разу з-під копит посипав ся метелицею сніг та й погасив те полум'я...

— Ну, хваліть Бога, що ви, *цьоцю*, не згоріли в тому полумі! — обізвалась Катерина, осьміхаючись.

— А мені ви, пане Іване, снились ще страшнійше, — промовила Олеса. — Снилось мені, десь я неначе йду до сьвятої Софії, а ви катаєте на страшному коні. Дивлюсь — то ви були на коні, а то вже під конем. Кінь скажено прихкає, пашисть паром та все топче вас копитами, топче й біжить, а ви все лежите під ним. Я почала кричати на людей, щоб рятували вас. Коли гляну, ви знов на рвучкому коні гарцюєте по майдані, а потім дивлюсь — ви знов під конем. Господи, як я перелякалась! Прокинулась я і вся дрижу, неначе в пропасниці.

— Ото вразив їх обох! Аж приснив ся обом та ще тієї ж самої ночі, — подумала Катерина.

— Що б то віщував цей сон? чи добре, чи погане? — сказала Катерина голосно.

— Мені здаєть ся, що добре, бо як сниться страшний сон, то віщує на добро, а як веселий, то на якесь лихо або на хворобу, — промовив Данило.

— Дай Боже, щоб на добро, щоб я не дурно настрахалась сієї ночі, — сказала тітка. — Але ж, пане

Йване, в вас кінь! Чи він татарський, чи турецький? На продиво чудовий та баский!

— Татарський, степовий, гарячий, як огонь, а прудкий, як вітер, — одповів Іван Остапович.

— Тим мабуть ваш кінь мені й приснив ся, що такий баский. Ото як би я була молодча! Як би я на йому оце погарцювала! — сказала тітка Якилина.

— І я б погарцювала, бо дуже люблю їздити верхи, — обізвалась Олесь.

— Невже ви вмієте їздити верхи? — спитав Виговський.

— О! ще й як! Мій панотець вивчив мене їздити на коні ще змалку для всякого випадку, бо в нас шляхта часто вчиняє наїзди на дім, на оселю. От я й уміла б оборонятись, командувати слугами на коні, — сказала Олесь.

— Чи ви грецької віри, чи католицької? — спитав несподівано Іван Остапович в Олесі Стеткевичівни.

— А як же! Я і *цзоця* моя Якилина ми грецької віри, сказала вона, кивнувши головою на Павловську.

— В нашій сім'ї, пане Йване Остаповичу, є всяка мішанина, — обізвалась Якилина Павловська. — Мій батько, це-б-то й дід Олесин, і моя мати Ганна з Огінських були грецької віри, а вже брати мої розбрелись по усяких вірах. Один був грецької віри, другі два — Ян та Христофор подались на нову віру — аріянську, а четвертий, Олесин батько Богдан, мабуть за-для того, щоб стати сенатором в Варшаві, став католиком. Олесь та брат її Михайло од першої Богданової жінки, князівни Соломирецької, зістались православні, а дві її зведенючки-сестри од другої Богданової жінки католички Францкевичевої стали католичками. Олесин брат Михайло постриг ся в ченці в Печерському монастирі.

А от я та моя сестра не пішли сьлїдком за братом Богданом Стеткевичем, бо ми обидві не думали стати варшавськими сенаторами, то й зістались православними. Як бачите, в нашій фамілії горох перемішав ся з капустою.

— От і добре, що ви не забажали стати варшавськими сенаторами, — сказав Іван Остапович до тітки Якилини, але скося глянув на Олесю; він був радий, що Олеся однієї з ним віри.

— Але оце ми базікаємо собі по-троху, а Іванови Остаповичеви може треба незабаром виїздити з Київа, а то ще як дізнаєть ся гетьман, то й на мене розгвіваєть ся, що я не господиня, опізнилась з сніданням, чи то пак з обідом. Але, здаєть ся, мій борщ вже докіпає, а каша допріває, — сказала Павловська і побігла до пекарні.

— Яка весела ваша тітка Якилина! — промовив Іван Остапович до Олесі.

— Що весела, то весела! я її люблю за веселі норови, бо й мені з нею веселійше. Шкода тільки, що вона живе в Київі, далеченько од нашого двору, бо наш батьківський двір і маєток аж на Поліссі, — сказала Олеся.

— При кому ж ви живете, коли ваш панотець вже три роки, як помер? Ви така молода, вам небезпешно самій жити та ще в лісах та пущах, — сказав Іван Остапович.

— Ми з панотцем жили в Новогрудку при замку, доки мій панотець був живий: він був каштеляном в Новогрудку. А як він помер, то я переїхала з своєю тіткою в батьківський двір на Поліссі, а з нами живе й господарює мій дядько, брат мого панотця, старий

удовець Христофор Стеткевич, аріянин. Він мені став за опікуна й за батька, — мовила Олеся.

— Такій молодій панні невесело жити в пущах та нетрях серед вовків та ведмедів. Ви б перейшли на життя до тітки Якилини в Київ!

— О, я до неї частенько наїжджаю в гості і гостюю часом довгенько, по місяців два, — сказала Олеся, — але все таки не годить ся мені кидати й свої хати і свого господарства.

„Можна буде з нею частенько бачитись в Києві“ — подумав Іван Останович. — „Не мине ця пташка мого сільця!“

Тітка Якилина Павловська звеліла накривати стіл. І швидко потім, замість свідання, подали на стіл цілий обід та ще й не убогий. Павловська одчинила дверці пічурок: там з'явив ся цілий скляний звіринець. Через руки тітки Якилини звідтіль почали виходити, неначе з Ноєвого ковчега, усякі звірі: сині ведмеді, зелені леви, якісь мітичні чудернацькі крокодилі чи ящірки з лапами, а далі виліз з пічурки якийсь здоровий вишневий змій з товстим пузом і з тонким хвостом, закрученим, неначе бублик. Змій був повний вишнівки. Ті звірі з настойками, наливками та медами розлізлись скрізь по столі, неначе череда в полі. З'явилися пісні пироги з гречаною кашою та з грибами, борщ з карасями, а потім стіл аж захряс під варениками, мнишиками в сметані, пампушками, шуліками з маком та медом і маковниками. Тітка Якилина частувала, припрошувала, все наливала чарки і сама по-троху випивала. І тітка, й Катерина, й Олеся не цурались хліба-соли і їли не згірше й не менче, як і чоловіки, без церемонії.

— Ой запізню ся я в дорогу через ваш багатий

та довгий обід! Буде мене гетьман бити, та нікому буде й боронити, — сказав Іван Остапович, допиваючи здоровий кубок меду.

— Як би я була там в Чигирині, я б вас оборонила од гетьмана, — сказала тітка Якилина, випивши меду і втираючи уста хусточкою.

— А ви, Олено Богданівно, боронили б мене од гетьманської булави? — спитав в Олесі Іван Остапович.

— А вже ж боронила б, бо шкода, як бють чоловіка, та ще й ні за що, — обізвалась Олеся, заїдаючи обід маковниками.

— Ой час в дорогу, час в дорогу! Сидів би я в вас і до вечора, як би ви мене не вигнали, та час до Чигирини братись, — сказав Іван Остапович і хапком встав, перехрестив ся, подякував Павловській за хліб за сіль та за щирю ласку і почав прощатись. На прощанні він поцілував тітку Якилину в одне й друге плече. — Ото щира ви людина! Бачу ся з вами двічі, знаю вас два дні, а мені здається, що я з вами вік звікував і знав вас Бог-зна од якого часу, — мовив Іван Остапович до Павловської.

— Заходьте ж до нас, як будете в Києві! Не минайте моєї хати! — сказала Павловська до Виговського.

— Хіба вмиру, що не зайду... А ви, Олено Богданівна, довго ще будете гостювати в Києві в тітки? — спитав Іван Остапович.

— Та мабуть поїду на Полісся після Великодня, як почнеть ся робота на полі, — сказала Олеся на прощанні.

— То ми ще побачимось, як будемо живі та здорові, бо мене гетьман таки частенько посилає по ділу

до Київа, — сказав Іван Остапович і вийшов з покоїв веселої Якилини.

II.

Невеселий виїхав того ж таки дня з Київа Іван Остапович з двома верховцями козаками. Вже наступав вечір, як він віхав у густий київський бір. Сумне небо, вкрите густими хмарами, високі сосни, що стояли, ніби стіни, по обидва боки дороги, наводили на його задуму. Бір тихо гув, неначе далекі филі моря. Це сумовите, тихе, але дуже гудіння наводило на душу Виговського задуму й сум. Після шуму і гаму в Київі на празникуваннях та обідах Виговському здалося, що він заїхав у якусь пустиню. Він похилив голову, а думи за думами тихо йшли одні за другими, одна другу викликаючи серед мертвої самотності. Йому все чогось здавалось, що він ніби загубив щось дуже коштовне, або щось забув в Київі таке гарне та дороге, що за ним варто було і назад вернутись. Високий стародавній ридван, поставлений на полозки, більш схожий на Фараонову колісницю, ніж на санки, плавко й рівно линув по утертому шляху. Ні гуку, ні стуку кругом, тільки бір жалібно гув, неначе стогнав, а думи ще яснійше й виразнійше снувались роєм в голові Виговського.

„Треба сватати Олесю, хоч би прийшлося вихопити й видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; вона зуміє добре вдержувати мій дім, може ко-

лись і гетьманський... Вона шляхецького високого роду, вміти-ме прийняти й привитати людей. Козаки її поважати-муть; козацька старшина не посьміє заводити в мойому домі запорожської сваволі та п'янства, котрого і я сам не люблю. Вона й багатенька й гарна гарна, як лелія" — думав Виговський, втопивши очі в темно-зелені стіни сумної соснини, неначе він читав на їх свої думи.

Тихий вітер дихнув неначе духом на сосновий старий ліс. Сосни заколивались і загули ще сумвійше й жалібнійше. Сумні й жалібні думки швидче заворушилися в душі Виговського. Йому чогось стало жаль Олесі, жаль Києва. Він згадав привітну тітку Яквину і йому стало жаль і за Якилиною; йому хотілось вернутись назад, подивитись на Олесю і на ті кімнати, де вона тепер пробувала.

Другого дня ввечері Виговський прибув до Чигирна і увійшов в свою квартиру. Він був чоловік не розтратливий, хоч і не скупий, і мав собі невеличку хату недалеко од гетьманського двору. З козацького скарбу він брав добре вдержування. Чужоземські посланці надаряли його коштовними подарунками. Але в той час він ставив на свій кошт монастир коло Чигирна и тратив на будовання монастиря чимало грошей.

Іван Остапович увійшов у свою тісну квартиру і вона здала ся йому тепер назвичайно сумною.

„От було б добре, як би оце з мові хати вибігла назустріч мені Олеся, привитала мене ласкаво, обвила мені шию повними руками, пригорнулась до мене, сіла зо мною поруч оттут на канапці і розважала мене своєю тихою розмовою“ — думав Іван Остапович, сидячи на канапці. На дворі і в покоях стояла мертва тиша. Маленькі вікна стали ніби сліпнути: на дворі вже сутені-

ло. Вечір заглядав у всі маленькі віконця, а по кутках стояли темними стовпами діди-тіни. В недобре натоплених покоїчках було холодно. Виговський важко зітхнув і глянув на столи, на поскладані в купи усякі канцелярські папери. І ці столи навели на його смуток. Йому здавалось, що і ті покої, і ті столи не наводили б на його душу такого смутку, як би по тих покоях походжала Олеся. Перший раз на своєму віку він почував свою самотність, почував нудьгу. Перший раз на віку найшов на його душу якийсь смуток, якийсь жаль, невідомий до того часу серед походів та битв, серед бурливого козацького життя. І несподівано в його душі виник лелійно-білий вид Олесі: і стало йому на серці веселіше, стало ніби і в покоях тепліше й яснійше.

„Битви й трактати, як дні за днями! а моє серце не знало волі, не зазнало щастя. Жаль мені себе, жаль свого серця!“ — Виговський важко зітхнув.

„Одначе час йти до гетьмана, а то гетьман мабуть мене жде“ — подумав Виговський і вхопив з стола кілька листів, витяг з кишені свої записи, зроблені в Києві про посланців та митрополіта, і швиденько почимчикував до гетьмана Богдана. Гетьман привитався з ним дуже ласкаво і все розпитував про посланців, про присягу Киян та про митрополіта.

Виговський на-силу діждався вільних днів на масниці, одпросився в гетьмана і поїхав до Києва. Він зайшов в гості до Павловської, побачився з Олесею. І Павловська і Олеся так само радо привитали його, як і передвійше. Тітка Якилина запросила його прийти до неї на обід другого дня. Стіл знов аж захряс під пирогами, варениками, мнишиками та усякими наїдками, під наливками та всякими настоялками. На обіді була якась родичка покійного чоловіка Павловської. В кінці

обіда приїхала стара княгиня Любецька, родичка покійного Олесиного батька. Іван Остапович познайомився з нею. Любецька була ввічлива до Івана Остаповича, делікатна в розмові, ласкава на словах, але, прощаючись з Іваном Остаповичем, не запросила його до себе в гості. Вона була горда своїм князівством і догадувалась, що Іван Остапович не дурно навідується до Якилини Павловської та до Олесі.

Іван Остапович довідався од тітки Якилини, що Олесья виїздить до дому в свою маєтність після Великодня через тиждень.

„Треба буде починати діло на Великодні святки, треба буде заповіститися Олесі, що я маю замір сватати її, а то як заїде в свою маєтність, в ті поліські пущі та нетри, то трудно буде тоді добратися до неї. Треба на Великдень починати та й кінчати діло, коли Бог допоможе; виїде з Київа, то й забуде про мене“ — думав Виговський, вертаючись з Київа до Чигирина.

А Олесья про його не забувала. Після його приїзду до Київа вона тільки й думала про його, тільки й розмови з тіткою було в неї, що про його.

— От-от Іван Остапович буде тебе, Олесю, сватати. Ож побачиш! Прилетить сюди в двір на татарському коні, вхопить на сідло та й завезе до Чигирина, як полонянку! — сьміялась тітка.

— Побачимо! Але, *цюцю*, мені отой Чигирин з козацьким табором зовсім не подобається. Як би мені жити в Київі, то я би з дорогою душею згодилась вийти за Виговського, — говорила Олесья.

— От і не подобається! Ти ще й не була в тому Чигирині, а він тобі вже й не подобається, — сказала тітка.

— Як би я стала гетьманшою, то це мені припало б до серця. Я тоді була б готова і в Чигирині жити. А то бути жінкою генерального писаря війська запорожського якось ніяково. Це ж навіть не те, що бути сенаторшою в Варшаві.

— Одже ж, моє серце, те саме, тільки що будеш жити не в Варшаві, а в Чигирині, — обізвалась тітка.

— А я, *цьоцю*, більш за все люблю Варшаву, хоч я й не католичка. Місто веселе, людне. Там і королівський двір, і сенатори, і магнати з усієї Польщі й України: є на що подивитись, є чим себе розважити. Туди тягне мою душу, а не до Чигирини, де повно козаків та гармат, де тільки й тхне військовим табором та порохом, — сказала Олеся і зітхнула.

На Великодні святаки Іван Остапович одпросився в Богдана до Київа. Другого дня пішов він на службу в Михайловський монастир. Народу в церкві була сила. Він ледві протовпився і став коло стіни. Недалечко од його в притворі стояла Якилина Павловська сама, Олеся з нею не було.

„Чи не поїхала вже Олеся часом до дому?“ — подумав Іван Остапович з тривогою на серці. От тобі й опізнився з сватанням! А коли то вона знов прибуде до Київа? Коли то я знов побачусь з нею і поговорю? Ще прийдесться їхати до неї на далеке Полісся в якісь Мокрани...”

Виговський на-силу достояв до кінця служби і, хоч був богомільний и богобоязний як усе тогочасне суспільство, але він сливе не слухав і не чув, що читали, що співали в церкві, про що Михайловський игумен говорив з кафедри в своїй проповіді. Олеся не виходила в його з думки, неначе й вона стояла тут в церкві недалечко од його коло своєї тітки, а він все дивився на

її височеньку тілисту та рівну постать, на її білу, як сніг, шию та ясноволосу головку.

Служба скінчилась. Натопт рушив з церкви. Виговський притулився до колони и ждав, доки не пройде проз його Якилина Павловська. Він не зводив очий з її голови, закутаної поверх очіпка білою тонкою наміткою. Біла голова в густому натовпі неначе плила до колони, ніби її несла тиха вода в річці. Виговський підступив до Павловської і поздоровив її з святками. Натопт ухопив його і поніс попліч з Якилиною і незабаром виніс через широкі двері на цвинтар.

— А де ж це Олена Богданівна? — було його перше слово, як вони вийшли з церкви. — Може виїхала в свої Мокрани?

— Ні, ні, не виїхала! — сказала Павловська і осьміхнулась. — В Олесі ще з ранку боліла голова і вона зісталась дома.

Довгенько вони йшли мовчки. Було знать по очах Павловської, що вона чогось ждала і через те мовчала і Виговський щось думав і мовчав. Тітка ждала, що він от-от скаже про свої думки та заміри сватати Олесю. Їй дуже бажалось стати на цей раз свахою... і потайне бажання її здійснилось.

— *Цьоцю* Якилино! — почав Виговський, — мені дуже сподобала ся ваша шановна небога і я думаю заслати до неї старостів. Поперед сього прошу вас, допоможіть мені в сьому ділі то порадою, то своїми словами, а потім скажете мені просто, чи можна мати яку надію? Чи вийде Стеткевичівна за мене заміж?

Тітка зраділа, аж засьміялась. Їй припадав до вподоби такий жених для Олесі, а вона вже давненько ходила на розпитки в Києві до козаків і довідалась од їх, що уряд генерального писаря при гетьмані — високий

уряд, хоч магнати й багаті православні пани нехтували козаками.

— Пане Йване! я певна, що Олесі ви до вподоби і що вона готова вийти за вас за між хоч і сьогодні. Але в неї, бачите, багато усякої високої рідні: і князі Соломирецькі, і князі Любецькі, і князі Друцькі-Горські, і Огінські. Я постерегаю, що вони спротивлять ся сьому, а найбільше спротивить ся старий князь Василь Соломирецький та Христофор Стеткевич, Олесин опікун і ніби названий батько. Він чоловік гордий, гоноровитий і дуже не любить козащини. Оттут може бути для вас претичина.

— Шкода! ох як шкода! — аж крикнув Іван Остапович.

— Але чи шкода, чи ні, діло ще не починалось. А тим часом прошу вступити до моєї хати попоїсти сьвяченого з мого столу. Там ми ще побалакаємо докладно про це діло.

Вони увійшли в сьвітлицю Павловської. Коло столу, накритого білою скатерткою і заставленого усяким сьвяченим, стояла Олеся. По сьвітлиці клубками вив ся дим ладану. Олеся ждала з церкви тітки і накладила ладаном, позасьвічувавши усі лампадки перед образами. В сьвітлиці одгонилось важким духом церкви од диму ладану та лампадок. Олеся глянула на тітку і засміялась.

— От і наша слаба! Гарна слаба! Полінувалась йти до церкви, — сказала тітка.

— Не думайте, *щою*, так! Зранку в мене і справді боліла голова, а тепер вже перестала, — обізвалась Олеся і почервоніла, глянувши на Виговського.

— Христос воскрес! З празником будьте здорові!

— сказав Виговський, скидаючи свій кунтуш і переступаючи через поріг сьвітлиці.

— Воістину воскрес! будьте й ви здорові! І вас поздоровляю з Великоднем! — промовила Олеся і стала така рожева на виду, як була рожева її сукня.

Виговський був убраний в новісінський оксамитовий жупан вишневого кольору, обшитий золотими позументами. Цей вишневий жупан дуже приставав йому до лица. Він неначе покращав у-двоє. Одлиски позументів грали чудовими золотистими сутінками проти весняного сонця і сипали ясний сьвіт на матово-білі щоки й високе чоло Виговського.

— Ну, тепер похристосуєм ся! — промовила тітка і тричі поцілувалась з Іваном Остаповичем і очевидячки не без смаку. Іван Остапович підступив до Олесі і похристосував ся з нею. Олеся засоромилась, стала червона, як калина, і очі спустила до долу, одначе не спротивилась і тричі поцілувалась з ним Виговський, як добрий навіглядач, зауважив на це, як на добрий знак для себе.

Вибігли з кімнати і дві дочки Павловської. Старша Маринка вже шіснадцяти-літна тоненька дівчина, була чорнявенька й гарна, як намальована. І вони обидві похристосувались з Виговським. Посідали за стіл і попоїли сьвяченого. Тітка веліла подавати страву. По обіді тітка вийшла з сьвітлиці ніби по господарству. Олеся й Іван Остапович зістались в-двох.

Іван Остапович сів на канапі поруч з Олесею. Вона обернулась до його і глянула йому просто в вічі. Дві пари ясних темних, дуже схожих очий стріли ся дуже близько. Олеся неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по

її очах вгадав відповідь. Він заговорив з-тиха, щоб його слова не доходили через двері до другої кімнати.

— Панно Олександро! Я заїздив коня, поспішаючи до вас в Київ. Не можу всидіти в Чигирині без вас. І день і ніч все про вас думаю. І рано й вечір так і пориває сюди мою душу, як тільки гляну на північ од Чигирина, на зелені ліси та діброви, бо знаю, що за тими гаями та дібровами пробуває чарівниця, що причарувала мене од-разу своїми карими очима та високими бровами. Час мені одружитись. Становище моє на Україні високе. Шукав я між нашими козачками собі дружини, та й... не знайшов. Не такої пари мені треба. Я вас од-разу полюбив, як углядів вас в-перше. Чи приймете ви моїх старостів, як я пришлю їх сватати вас?

— Прийму... прийму! — сказала сьміливо Олеся, ані запикнувшись. — Я рада вийти за вас, бо полюбила вас од-разу, як побачила вас в-перше. Тільки... тільки... Ох, будемо мати претичину! — промовила Олеся, зітхнувши і згорнувши руки, — мати-мемо таку претичину, що я й сама не відома тому, що вийде з вашого сватання.

— Чому так? — раптово спитав Виговський.

— Мій опікун, старий дядько, удовець Христофор Стеткевич, вірою кальвін, і мої родичі князівського роду спротивлять ся і не видадуть мене за вас, — тихо обізвався Олеся, спустивши очі до-долу і задумавшись. Румянець од-разу погас на її білих щоках, а смуток впав сутінком на рожеві віка, на пишні уста.

Виговський замовк і сам задумав ся. Він догадував ся, що претичина буде немала і що за Олесю прийдець ся войдуватись з її високою ріднею.

Бібліотека найзнамен. повівстей. Гомъ LXIV.

4

— Христофор Стеткевич, князь Любецький і його жінка дуже не люблять гетьмана Богдана й козаччини за те, що гетьман одірвав Україну од Польщі. Вони встоюють за Польщу. І на козаків, і на гетьмана вони злі, аж сичать. А ви ж генеральний писар в гетьмана! — сказала Олеся.

— Але ж я сам шляхтич, хоч і пішов на службу в козацьке військо. Правда, я з небагатих шляхтичів, але кожний шляхтич шляхтичеви рівня. Що до того, що ваші родичі князі? Вони такі ж шляхтичі, як і я, а „шляхтич на загороді рівний воеводі“! — сказав Виговський.

— От що, пане Йване! Підіть ви оце сьогодні з *цього* Якилиною до нашого родича князя Любецького. Він теперички в Київі. Побалакайте з ним, спитайте й про наше діло. Що він вам скаже, те саме скаже вам і мій опікун Стеткевич, бо вони великі приятелі і мають одні думки. Але вам все-таки треба буде прийти до нас в Мокрани і поговорити з моїм опікуном Стеткевичем. А потім побачимо, що маємо вчинити.

— Добре! я попрошу паню Павловську і ми поїдемо до князя Любецького, — сказав Виговський і поцілував Олесю в руку.

Незабаром увійшла в світлицю Павловська. Виговський розказав їй про свою розмову з Олесею. Тітка була дуже рада, поздоровляла Олесю і на radoцax тричі поцілувала її.

Ну, пане Йване, їдьмо ж до князів Любецьких! Побачимо, якої то вони засьпівають, — говорила тітка. — Знаю, що буде в нас битва за Олесю але ми таки візьмемо гору і одібе́мо в їх Олесю. Без битви вже не обійдеться. Це я наперед знаю. Побачимо, як вони вас приймуть, що говорити-ме вам, як обійдеться з вами

цей Олесин дядько в-первих, — говорила Павловська, вдягаючись в жупан.

Виговський і Павловська хапком поїхали, неначе хапались, щоб не опізнитись на якесь св'ято або на якусь церемонію.

Незабаром прибули вони до палаца князя Любецького. Старий палац стояв на Старому Київі, над глибокою долиною, котра тягла ся до Кожум'яків. Палац був збудований серед широкого двора. Гостра висока покрівля з черепиці почорніла од негоди, непоновляна десятки років. Тільки місцями на покрівлі зеленіли широкі плями яснозеленого моху, неначе понашивані на ганчірках яснозелені оксамитові латки. З боку палаца загиналась пристройка на два поверхи, а за нею піднімалась чудна тонка невеличка башта з узкими амбразурами, неначе голубник з дірками; білі, але дуже задимлені димарі виганялись високо над гострим дахом, неначе стовпи натикані без ладу в чорну покрівлю. Перед ганком палацу зеленів широкий круг, засаджений кущами. За домом чорнів старий садок.

Виговський і Павловська увійшли в довгенькі узкі сінці, схожі на коридор з узенькими вікнами. Двері з боку одчинились. З-за дверей виглянула жіноча чудна головка з маленьким поморщеним лицем, схожим на печену картоплю. Ця головка, завбільшки з добрий запорожський кулак, вирячила на їх зачудовані очі, а потім маленькі ручки одчинили скрипучі двері. Павловська й Виговський увійшли в довгу старинну світлицю. В світлиці нікого не було. Стародавні ясенові стільці з високими без міри спинками, оббиті червоним, вже полинялим сап'яном, стояли рядком по-під стінами; ручки стільців були пороблені в формі гадюк, котрі позвішували на-низ свої довгі гострі головки, а хвостами по-

*

прилипали до високих спинок. Довгі килимки були розстеляні попід стільцями, тяглись стежкою через сьвітлицю до дверей. Килими зовсім злиняли, втратили лиск і фарби; один тільки дорогий квітчастий нелиняючий перський килим на канапі звеселяв сумну темну сьвітлицю. Узкі, високі й з-верху гострі вікна пускали мало сьвіта в довгу сьвітлицю, а кругленькі шибочки з червоного й синього скла в горі вікон кидали в сьвітлицю темноваті сутінки і в сьвітлиці од того ставало ніби ще темнійше. В домі було тихо. Нігде не було чути ні найменшого гуку, навіть шелесту, як в порожній старинній церкві. Виговському здалося, що він увійшов в якусь стародавню церкву; рядки образів, котрими був заставлений увесь куток на покуті, ще більше наводили на його таку думку. Виговський і Павловська посідали на твердих стільцях і пообпирались ліктями на холодні дерев'яні гадюки.

Довгенько вони ждали, але ніхто не виходив до їх. В кімнатах не було чуті навіть найменшого шелесту. Дім стояв ніби пустка, в котрій жила одним-одна якась людина з малесенькою головкою та зморшкуватим лицем.

— Поганий для мене знак оті гадючки! — промовив тихо Виговський і торкнув рукою одну гадючу голову, а потім другу.

— Нічого те! Не вкусять, бо дерев'яні й холодні, як лід, — зашепотіла тітка Якилина, осьміхаючись.

— Хоч не вкусять, так заморозять холодом, — сказав Виговський.

Незабаром двері в кімнату заскрипіли, неначе ціле літо немазаний віз. Вийшла стара княгиня Любецька убрана в темнозелену оксамитову сукню, поверх котрої був накинутий вишневий кунтуш. Сукня була дорога,

але така злиняла, що на фалдах стала руда, неначе фалди були посипані з-верху табакою. Поспішаючи до гостей, Любецька наvertіла на голову довгий шматок білої прозорої тканини і завязала кінці на шиї низче підборіддя. В цьому імпровізованому турбані вона була схожа на Туркеню. Сиві пасма кіс виглядали над вухами. Любецька була невеличка на зріст з сухим лицем. Тільки чорні очі блищали і світилися завзятістю.

Гості встали і пішли на зустріч княгині. Виговський привитався до Любецької і поцілував її в руку. Любецька зирнула на рівну, пишну фігуру Івана Остаповича і вид її повеселішав. Очевидячки він сподобався старій княгині і фігурою і красою.

— А ми вже бачились з вами, пане Виговський! — обізвався різким, зовсім не старечим голосом Любецька.

— Мав щастя стрінутись з вами в пані Павловської, — сказав Виговський веселим голосом. Він примітив, що вчинив добре вражіння на стару княгиню.

— Сідайте ж у нас! — промовила Любецька, сідаючи на канапі.

Павловська сіла поруч з нею так проворно, неначе впала на канапу, аж канапа заскрипіла. Виговський сів на стільці.

Не встигли вони перекинутись кількома словами, як двері знов скрикнули так раптово, неначе хто різнув ножем по горлянці. На дверях з'явився старий князь Любецький. Він був невеликий на зріст, кремезний дід з сивою довгою бородою. На голові вилися розкішні чорні кучері, неначе припали порохом. Старий оксамитовий вишневий жупан так злиняв і повитерався, що на йому подекуди світилися нитки. Князь кинув неспокійними очима на Виговського; здивовані й

дуже вирачені його очі неначе питали у Виговського: Чого це ти до мене прийшов? Яке діло маєш до мене? На-ві-що ти мені здав ся?

Павловська назвала на ймення Виговського. Князь привитав ся з ним гордовито і все дивив ся на його, вирачивши здорові карі очі. Очі були неласкаві, лице надуте, брови насуплені.

— Познайомившись з панею Павловською та з панною Оленою Стеткевичівною, навіть завівши приятельство, я з щирим серцем бажаю познайомитись і з їх близькою ріднею, якою ви їм доводитесь, — обізвав ся Виговський.

„На-ві-що мені це здало ся?“ неначе говорили гострі князеві очі; одначе князь ласкаво поклонив ся Виговському і промовив:

— Спасибі вам, пане генеральний писарю! спасибі за честь! Сідайте ж в моїй господі! — сказав Любецький і його очі стали веселійші. В Виговського стало легше на душі.

— Чи по ділу прибув до Київа, пане генеральний писарю, чи на прощу?

— Приїхав я до Київа на прощу, побував в Печерському монастирі і в Лечерях, приїхав я і по ділу, — сказав Виговський.

— А в нас в Київі стала ся велика зміна: запанувала Москва, наїхали московські стрільці, десь узяв ся московський воевода, — почав говорити князь.

— Така, князю, була умова Богдана з царем, щоб у Київі сидів московський воевода з стрільцями, — знехотя обізвав ся Виговський, — треба було прийняти сих гостей.

— То то й горенько! — сказав Любецький. — Не сподобались мені сі гості. За Польщі нам шляхтичам

і князям, навіть православним, було ліпше. Я сам православний і шкодую за Польщею.

— Але, князю, змінити діла вже не можна. Нові порядки настали на Україні, — сказав Виговський.

— Нові, але для нас дуже недоладні. Погане діло вчинив Богдан, погане! Бодай йому добра не було! — аж крикнув князь і, схопившись з місця, почав ходити по сьвітлиці.

— Князю! сядь! Не ходи! — промовила Любецька до чоловіка.

— За Польщі нам було добре, — говорив князь трохи не бігаючи по сьвітлиці, — народ робив на нас панщину, платив нам податі, як державцям, як давним князям. Ми мали землі й лісів, скільки хотіли. А тепер що? Хлопи з-дебільшого пішли в козаки, пристали до Хмельницького, перестали робити панщину. От я маю двох сіл на Поліссі, а з їх тепер користи, як з цапа молока. Я й не католик й не Поляк, сидів я дома і не тікав в Польщу, а мої хлопи десть розбіглись на степи, а ті, що зістались, не послухають, позабирали собі клатті мові землі, хапають в мене під носом, орють і сіють для себе, а не для мене. А пани, що стали католиками, боять ся вертатись в свої маєтності, бо хлопи бунтують ся проти їх, виганяють з сіл. От і я, хоч і князь і грецької віри, а зубожів зусім. Не маю за-ві-що полагодити свій двір, справити господарську справу.

— Князю! сядь бо та сиди! Не бігай так швидко! — крикнула Любецька. — Будеш потім стогнати цілу ніч... В князя слабість в ногах, йому не можна так швидко ходити, а він таки ходить, — тихо промовила Любецька до Виговського.

Виговський глянув на старе убрання на князеві. Врівні з князем Виговський, убраний в новий оксамит-

товий кунтуш, обшитий золотими позументами та шнурками, здавав ся багатирем.

— Але що ж, князю, маємо робити, коли діло вже стало ся? Польща догоджала шляхті, але пригноблювала козаків. От через це й все лихо скоїлось, — несміливо обізвав ся Виговський.

— На що нам козаки? Не люблю я за це козаків! — прохопив ся князь, никаючи од кутка до кутка, — погані вони люде, бо накоїли нам лиха. Ми понесли велику втрату, ми стали трохи не старцями! — вже не говорив, а репетував князь і швендяв по сьвітлиці так швидко, неначе йому хто насипав приску за хаяви.

— Князю! сядь, бо цілу ніч охати-меш та стогнати-меш! знов буде тобі судомити ноги. Ой Господи!

— Княгине! сиди собі, коли тобі незавісно, а до мене не чепляй ся! — одповів з криком Любецький.

— Та годі вже, годі! Тільки дурно себе тревожиш! — обізувалась княгиня і почала тихо розмовляти з Павловською.

Павловська трохи не на вухо сказала княгині, що Виговський сватає Олесю Стеткевичівну. Княгиня заштовкла, надулась, неначе розсердилась на свою родичку.

Князь пересердив ся, вгамував ся й сів; він втомив ся од гніву й бігання і важко одсапував. Виговський задумав тепер приступити до діла, хоч примічав, що князь неласкаво подивить ся на його сватання.

— Я оце прийшов до вашої княжої милости по великому ділу за-для мене. Я думаю сватати панну Стеткевичівну, вашу родичку. Вона ласкава до мене і дала вже мені слово. Але вона сирота, а ваша милость доводиться їй родичем. Чи згодитесь ви з княгинею видати за мене вашу небогу? — промовив сьміливо Виговський.

Князь швидко підвів голову, аж кинув ся, неначе хто кинув на його стрілою і вличив в груди.

— Ви, пане писарю, женитись з Оленою Стеткевичівною?

— Хочу, і хочу знати думки вашої милости про це велике за-для мене діло.

— Гм... гм... Не радив би я Олені виходити за-між за козака. Я не люблю козаків! — знов, спихнувши, промовив князь. — Не буде од мене на це згоди. Одначе... одначе... Олена має близьких родичів і опікунів. Прошу питаєте в їх!

— Але, князю, коли буде ласка вашої милости й згода, то все таки й ваша милость допоміг би мені в сьому ділі. І ви, княгине, допомогли б мені, і вас прошу про це діло!

Княгиня перестала розмовляти з Павловською і надулась. Вона й не глянула на Виговського, а тільки поглядала на князя, неначе говорила: „І як він насмілив ся сватати родичку князів і сенаторів, цей козак з убогих шляхтичів з села Вигова?“ Князь мовчав і тільки крутив свої довгі сиві вуси. Усі замовкли. В сьвітлиці стало тихо. Всім було ніяково. Князь не мав охоти говорити й мовчав, неначе був дуже зобиджений.

В той час двері помалесеньку заскрипіли і далека княгинина родичка з маленькою головою винесла кубки і жбан старого меду. Князь мовчки поставив кубки на столі, мовчки налив їх медом, випив сам і подав кубок Виговському й Павловській. Всі пили мед і мовчали. Княгиня була ніби сердита. Вона дуже не любила козаків, бо була вже католичка.

Випивши кубок, Виговський встав і почав прощатись. Встала й Павловська, невесела й задумана. Князь

і княгиня розпрощались неласкаво, гордо, неначе виганяли з свого дому Виговського.

— Погана справа для мене в сіх князів! — промовив Виговський до Павловської, вийшовши з дому, — неласкаві до мене сі князі.

— Їдь, пане Йване Остаповичу, в Мокрани до Олесиного опікуна, поговори з ним. Може з ним буде тобі ліпша справа.

Павловська з Виговським вернулись до дому і ввійшли в сьвітлицю. Олеся сиділа на канапі, підперши щоку долонею, і дуже задумалась. Вона сіла в такій позі, як тітка з Виговським вийшли з дому, і сиділа непорушно, доки вони й вернулись. Олеся передпочувала, що скажуть князь Любецький і княгиня, бо знала, як вони ненавидять гетьмана Богдана і козаків. Багато дум передумала вона, сидячи в тихій сьвітлиці. Вона щиро полюбила Виговського, але догадувалась, що мати-ме багато клопоту, доки допровадить ся діло до кінця.

— Нї з чим вернулись? — тихо спитала Олеся в тітки.

— Нї з чим! — сказала сумно тітка. — Як заговорив Іван Остапович, що хоче тебе сватати, князь і княгиня понадимались і говорити з нами не схотіли. Князь набундючив ся, як индик, бігає по сьвітлиці та тільки: бу-лу, бу-лу, гу-лу! Мовчки випили ми по кубкові меду, мовчки й з сьвітлиці вийшли.

Пане — Виговський! прибудьте до нас в Мокрани [і поговоріть з моїм старим дядьком Христофором! Може він буде до вас ласкавійший за князя Любецького. Але чи так, чи инак, а я буду ваша, хоч би уся рідня стала мені на дорозі і ставила претичини! — сказала Олеся і гордо підвела ся з місця. — Не буду я слухати родичів!

Виговський подякував і поцілував Стеткевичівну в руку, потім розпрощався і вийшов з сьвітлиці.

— Не забувайте ж нас! — гукнула до Виговського через поріг Павловська.

III.

Двір покійного Богдана Стеткевича стояв край невеличкого поліського села Мокран, на ледві примітному невеличкому пригорку, неначе він виліз на той горб, рятуючи себе од болота, котре з трьох боків суспіль облягало Мокрани. З високою гострою счорнілою покрівлею з двома узкими баштами, котрі були представлені на двох углах, з товстими стінами і узенькими вікнами, мурований стародавній палац був схожий на теперішню поганеньку горальню, задимляну, чорну й непривітну. Поверх покрівлі стреміли муровані високі й товсті димарі, прикриті з-верху од дощу вимурованими шапками, в котрих чорніли з двох боків дірки. Сі високі й широкі димарі з-далеки були схожі на високі улики, прикриті з верху книшами або якимись чудернацькими паляницями. На чотирьох рогах палаца були вимуровані з-верху узкі, в-низу широкі підпірки: з-далеки здавалось, ніби палац, неначе черепаха, розчепі-рив свої куценські товсті ніжки і налагодився злізти з пригорка, але ніяк не міг рушити з місця. Палац був кругом обкопаний глибоким ровом, а на окопі стремів гострий дубовий частокіл. За окопом лисніли болота, котрі подекуди зеленіли осокою та густими очеретами.

В густій осоці подекуди неначе тонули круглі кущі верболозу та вільшини. За паладом розкинув ся розкішний старий садок, в котрому подекуди стояли старі важкі дуби. Кругом палаца за Мокранами на всі боки мріли зелені соснові бори, неначе зелене гладеньке море облягало кругом і палац і село. І тільки подекуди над сизозеленими борами високо витикались гостроверхі старі-престарі ялини, неначе дивились розкидчастими гілками на те море борів та старих дубових лісів.

Олеся Стеткевичіна приїхала з Київа в Мокрани і ціле літо ждала в гості Виговсько о. Але вже й літо минуло, а він не приїздив. Вже й жнива минули, настала перша Пречиста, а його не було. Олеся засумувала і нераз в думці нарікала на чоловіків, що вони непевні люде, не вміють додержати свого слова.

„Може він знайшов инчу, красчу за мене і покочав її, а мене забув? — думала нераз Олеся, ходячи по старому садку з сумною думою на чолі — На світі всього трапляється. А може він одкинув ся од мене через те, що його обидила моя рідня, оті князі Любецькі. Він урядом висший за тих моїх родичів, князів Любецьких та Соломирецьких. Вийшовши за його заміж, я була б велика пані між козаками, вартійша за зубожілу княгиню Любецьку; тоді й я високо підняла б голову і з-горда дивилась на тих усіх князів. Я їм тоді дам себе знати!“ — марила Олеся, ходячи по-під старими яблунями, гордовито піднявши голову, вгору і поглядаючи на яблуні, де рясно біліли й червоніли на гілках здорові вже достигаючі яблука.

Настав вечір. Олеся вернулась в свою кімнату і засвітивши воскові свічки, взялась до роботи з своєю вже немолодою родичкою по батькові Рудницькою.

Павлина Рудницька, пристаркувата панна, доводи-

лась її батькові сестрою в первих. Богдан Стеткевич, по-вдовівши, запросив до себе Рудницьку за хазяйку і за товаришку для Олесі. Рудницька була з небагатого роду і з охотою перейшла на життя до Богдана Стеткевича. Негарна з лиця, сухорлява, чорненька, але проворна й розумна, Павлина Рудницька і на старости літ зісталась такою ж романтичною і мрійною, якою була з-за молоду. Вона не втратила надії вийти за-між за гарного, хоч і убого жениха, все сподівалась, що він з-відкільсь таки приїде до неї, несподівано закохається в неї і вона піде за його за-між, виїде з ним кудись далеко на самий край України або Польщі, в якісь широкі степи або в дикі пущі, і буде з ним проживати щасливо. Панна Павлина була письменна, любила читати, доставала книжки в багатих сусідів дідичів, прочитала кілька стародавніх рицарських романів переложених на польську мову, і пам'ятала їх трохи не до словечка, до остатніх дрібних подій. Часом вечорами находила на неї охота оповідати ті рицарські історії Олесі, і вона вміла дуже гарно розказувати, так що Олеся слухала її оповідання, неначе сама читала книжку. Панна Павлина любила читати і церковні книжки, а найбільше любила читати житія святих.

Кімнати, в котрих жили панна Павлина та Олеся, були невеличкі й невисокі. Невеличкі вікна з круглими маленькими шибками, пробиті височенько в товстих стінах, ніби заглядали в кімнати і неначе не насмілювались пропускати багато світла з-надвору. Темнувати в день, кімнатки в-вечері, освічені світлом, були багато привітніші й приємніші. Вони були вистлані килимами, чисто прибрані, обвішані образами в дорогих золочених шатах. Панна Павлина сіла на стільчику коло розпнутої на здорових пальцях основи і почала виро-

блювати килим. Олеся сиділа коло столика і вишивала шовком та золотом покривець на аналой для церкви. Через одчинені двері світилась лампадка перед образами в Олесиній опочивальні, застеленій килимами. Воскові свічі розливали доволі світла на невеличку кімнатку панни Павлини. В кімнатках було тихо, спокійно й чисто, як в монастирських келіях в черничок.

— От і літо минає, а Виговський не приїздить до нас! — тихо почала говорити панна Павлина. — Не дай Господи, як він і не приїде! Ох, як буде важко та тяжко тобі, серце Олеся!

— Я й сама не знаю, чому він так запізнився. Може його гетьман не пускає, може в його роботи багато, бо він мені натякав, що при гетьманові Богданові служба дуже важка, — обізувалась Олеся.

— Коли б через це, то ще нічого. Був і в мене жених... гарний, гарний, чорнявий, як намальований. Ох, ох! Бував він в покійного мого панотця частенько, а потім через пів року почав присватуватись до мене. Я й слово своє дала, а він як поїхав, як заїхав десь далеко, на війну чи що, та тільки я його й бачила. Ох! не йму я віри тим паничам. Які вони непевні в словах! Які вони змінчиві! Як вони грають ся нашим серцем, неначе мячиком! Ох, ох, ох! Я в сьому вже пересвідчилась, — говорила панна Павлина і разом з тим зітхала так важко, як людина, котра на віки вічні втратила когось дорогого для серця.

— Виговський не з таківських, *цою* Павлино, я певна, що він не з таківських. Він розсудливий, певний чоловік, бо вже не дуже молодий. Він не повинен не додержати свого слова.

— Вір, вір їм, мов серце! А я вже звірилась раз і другий, то й буде з мене на весь вік. Один мій же-

них присватав ся до мене. Тато не хотіли видавати мене за його, бо він був дуже вбогий шляхтич. Тоді він намовив мене, щоб я втікла з ним, — їй-же Богу, признаю ся, що я вже хотіла з ними тікати! — і він, як поїхав, то вже й не вернув ся! — бідкалась панна Павлина плаксивим голосом. — Ой, не йму я їм віри од того часу, і всім паннам буду заказувати, щоб не йняли їм віри.

— *Цьоцю* Павлино! Виговського становище поважне й високе: йому ніяково дурити мене, дочку Богдана Стеткевича і князівни Соломирецької. Ї мабуть якась инча претичина, а дурити мене, родичку сенаторів та князів, такому поважному и немолодому козакові ніяк не випадає.

— Може ти й правду кажеш, — сказала тітка.

— *Цьоцю*! розкажіть мені яку історію. Ви так гарно розказуєте, яеначе по книжці читаете, — просила Олеся.

— Не знаю, що б тобі розказати. Хіба розкажу тобі про Олексія чоловіка божого.

Олесі не хотілось слухати про сьвятих. Згадка про Виговського направила її думки на инчу стежку: їй заманулось говорити або слухати про любові.

— Потривайте, *цьоцю*! розкажіть мені яку історію про рицарів! Ви багато знаєте тих історій.

— Потривай! нехай пригадаю, — сказала тітка.

— Де то ви, *цьоцю* Павлино, діставали ті книжки з такими цікавими історіями, котрі ви мені розказували?

— То, серце Олесю, ще як мій панотець служив за управителя в одного польського пана на Волині, то він випрошував ті книжки в пана за-для мене, бо знав що я дуже люблю читати. Я тобі ще не розказувала

однієї історії про молодого рицаря Германа. А ця історія дуже схожа на твою історію з Виговським.

— Схожа! — аж крикнула Олеся і перестала вишпивати. Розкажи ж мені, серце *цьоцю*, ту історію, коли вона схожа на мою.

— Це діялось десь далеко, в німецькій землі. Там жив дуже багатий рицар князь Адольф. В його була одним одна дочка Разалія, гарна, як янгол; біла-біла, з русавими кучерями; щоки в неї були сьвіжі та рум'яні, як рожі, уста, як ті коралі, а очі блакитні, як небо. Батько її був багатий рицар і мав своє чимале царство, як король. Багато молодих рицарів наїздило в палац, багато їх сваталось за Разалію, але вона ні за кого не хотіла виходити за-між. Вже батько й мати сердились на неї, силували її вибрати собі жениха, а вона неначе затялась: не хочу та й не хочу, бо ті усі женихи мені не до вподоби.

— Чого ж то так? Чи не думала вона постригтись в черниці? — спитала в тітки Олеся.

— Ні, не думала... Раз якось старий рицар Адольф з жінкою та дочкою пливли на судні по якійсь великій річці. Пливли вони коло якогось міста. За містом на горі над річкою стояв палац з баштами. В той час на човнах гуляли по річці молоді рицарі і з ними гуляв молодий хозяїн того палаца, Герман, красунь на всю німецьку землю. Човни пливли за судном. Разалія стояла на чердаку того судна, спершись на поручата; вона вгляділа того красуня. Рицарі примітили Разалію і не могли надивитись на неї, така вона була гарна та пишна. Вони почали кидати їй на судно квітки; кинув червону троянду й Герман. Разалія нагнулась, взяла ту одним-одну рожу, завітчала нею свою русу косу і осьміхнулась до Германа. Од того часу вона любила

його одного і не могла його забути, неначе він причарував її своїми очима. А батько й мати Разалії про це нічого не знали й не відали.

Ото Разалія все одвертаєть ся од женихів та одсилає їх з батькового палаца ні з чим. Батько її й каже до своєї жінки: „Зберу я в себе в дворі рицарів на великий турнір;“ нехай вони вчинять велику рицарську битву. Може Разалія не любить паничів з лиця, але полюбить того, хто виявить велику силу й зручність на турнірі, хто покаже себе найдужчим й насміливішим і переусіх значних борців-рицарів.

Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня буде справляти при своєму дворі великий турнір, і щоб до його з'їзджались усякі рицарі, хто має охоту показати свою силу і свою зручність в битві; найзручнішому побідникові на турнірі князь Адольф обіцяв великі нагороди, котрі буде роздавати його дочка Разалія, і коли рицар побідник сподобаєть ся Разалії, то князь видасть її за його за-між.

Прийшла весна, минув Великдень. Рицар Адольф велів збудовати для турніра здорове забудовання з просторним круглим майданом по-середині. На помості кругом майдану по-під стінами поставили стільці, понакривані червоним дорогим сукном. Проти брами князь звелів поставити на високому помості шовковий намет, а серед намету поставити широкий трон, вкритий золотою парчею. Почали з'їзджатись рицарі з-відусіль, а разом з ними прибували і їх батьки, матері й сестри, і усякі гості, щоб подивитись на той турнір і на славу красуню Разалію. Князь звелів зарізати двадцять волів, пів сотні баранів, звелів набити усякої птиці, викотити

Бібліотека найзнамен. повістей. Томъ LXIV.

Б

з льохів кілька бочок старого вина, щоб приймати гостей.

Настав день турніра. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на троні проти воріт, кудюю в'їжджали на конях рицарі. Всесь намет, усі стіни в горі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістилися навкруги на стільцях та ослонах. Почали в'їждати на конях рицарі в залізних позолочених панцирях, в залізних шапках. Почалася битва. Багато молодих рицарів виїжджало на битву, але між ними не показалося ні одного міцносилового та дуже сьміливого. Вже сеньце підбило ся високо в-гору, коли несподівано на майдан вїїхав якийсь несподіваний рицар з закритим лицем всесь ніби закований в позолочене залізо. Під ним кінь аж вигравав, аж танцював. Сам рицар був рівний станом, плечистий; він гордо почав викликати на битву рицарів. Рицарі виїжджали проти його, але він усіх вибивав з сідла; вони падали з коний на землю, неначе стиглі яблука сипались з дерева. Всіх він побив і виїшов побідником. Князь, княгиня, усі гості в один голос, як один чоловік, крикнули йому: „Гарно! віват!“ Князь покликав його до своєї ложі і князівна Разалія подала йому букет з рож, дорогий золотий кубок, потім зняла з себе дорогий шовковий шарф, перевязала йому через плече, а на тій перевязі почепила меч з золотим держалном. Батько запросив його і усіх рицарів до себе на обід до свого двору.

Настав час обіда. Рицарі почали збиратися в замок. Приїшов і невідомий рицар, все ще закутаний в збрую і з закритим видом. Вже гості почали садовитися за столи, а рицар все стояв і не одкривав лица.

— Одкрый же, сьміливий рицарю, свій вид, щоб ми знали, хто ти такий, і привитали тебе, як рицаря і

як чоловіка! Просимо тебе сідати з нами за стіл! — промовив господар до гостя.

Молодий рицар одкрив вид. Разалія, як стояла так і впала на софу: то був той красунь котрого вона бачила на річці, як пливла на судні. Старий батько помаленьку підвів ся з місця і почервонів, його очі блиснули гнівом і помстою.

— Ти Герман! Ти син мого закатованого ворога! Твій батько колись напав на мій замок, ограбував його, загнав ввесь мій товар з поля, заграбував мої червінці, попалив ввесь мій хліб ще й погнав у полон сотню моїх хлопів! Ти син мого ворога, котрого я ненавиджу і не прошу його, поки й мого віку!

— Я син твого ворога, але я сам не ворог тобі, не ворог і твоїй пишній дечці Разалії, бо я її давно полюбив, її одну любити-му до смерти. По твоїй умозі ти повинен видати за мене свою дочку.

— Я згодна вийти за тебе за-між, за тебе і більше ні за кого! — обізвалась Разалія, вставши з софи. Перед нею став коханий Герман, ще кращий, ніж був колись, гарний, як сонце, русявий та кучерявий, здоровий, рівний станом, румяний, як яблуко. Од його аж тхнуло здоров'ям та щастям.

■ Не буде цього ніколи, доки мого віку! не буде! Я з ворогами непомирливий і за своїх ворогів не буду видавати своїх дочок! — грізно промовив батько.

Все в залі затихло і притаїло дух. Усі гості думали, що старий князь кине ся з мечем на Германа, що Герман впаде мертвий до-долу серед пишного натівпу рицарів та дам.

— Ти, молодий рицарю, хоч син мого лютого ворога, але зістав ся побідником на турнірі на моєму празникові; через те я прошу тебе садовитись за стіл

•

і бути моїм шановним гостем; не цурайся мого хліба-соли, бо я тобі, молодому рицареві, не ворог і повинен оддати тобі честь, але родатись з твоїм батьком не хочу! Прощу до столу, до рицарської шляхетної компанії! — додав далі князь Адольф.

— Не маю рицарського права гнівити тебе своєю одмовою од твоїх запитань, — обізвався понуро рицар Герман і сів за стіл, але далеко од господаря, аж в кінці стола, звідкіля йому було видко красуню Разалію в вінку з білих рож та нарцизів.

Тимчасом як тітка Павлина розказувала, а Олеся слухала і вся перелетіла думкою в замок князя Адольфа, несподівано гукнули двері в кімнату і з-за дверей висунулась в малесенькій чорній ярмулці сива голова старого Христофора Стеткевича, Олесяного дядька й опікуна. І тітка Павлина й Олеся обидві жахнулись, кинулись, аж крикнули. Чогось їм обом здалося, що вони сиділи в залі за столом в князя Адольфа і несподівано в залу ввігнався страшний батько Германів мов розбишака.

— Що це ти, Павлино, розказуєш так довго та голосно, що аж в моєму покої чути, ніби хтось під самими дверима стоїть та бубонить, — промовив Христофор тоном суворого батька й педагога.

— Та це я, брате, за роботою оповідаю Олесі про... про Олексія чоловіка божого, обізвалась тихо тітка Павлина і закинулась.

— Ото й добре! Це діло благочестиве. Тільки, будь ласка, не розказуй Олесі тих німецьких романів, котрими ти напхала собі голову. Молодим паннам не слід оповідати про ті рицарські походеньки та романсики з усякими паннами. Розказуй, розказуй, щоб Олеся не нудила світом та не нудилась за...

Старий трохи не прохопив ся, що за Виговським, але якось завчасу вдержав язика, причинив двері і пішов до своєї кімнати. Для Павлини й Олесі перебиті іллюзії неначе вітер розвіяв. Вони знов перенесли ся думками з зали князя Адольфа в свою тісну кімнатку, освічену восковими свічками та лампадою перед образами.

Що ж потім було далі? — не втерпіла Олеся, питаючи в тітки.

— Ой, що було, що було далі, то аж сумно оповідати: була одна мука для обох, і для Разалії і для Германа. Старий князь не пускав в свій двір Германа і не випускав нікуди з двірця Разалії, так що їм нігде було й побачитись. Герман не вернув ся до батька в замок; він оселив ся поблизу од замка старого князя Адольфа і все никав вечорами кругом замка, де вудила світом панна Разалія. Він знав, в котрій кімнаті живе Разалія, знав, котрі вікна в високій башті замка були в її кімнаті; вечорами він брав арфу й ріжок, ставав за потоком на березі, подавав знак ріжком, а потім грав на арфі пісні про кохання, котрі він сам складав, вставляючи в пісні своє й її ймення. То сльози, то радість виливав він в тих піснях, і Разалія розуміла ті пісні: то плакала, то сьміялась од горячого кохання, слухаючи то жалібні то веселі мелодії. Разалія одчиняла вікно, дивилась на Германа з-далеки, він дивив ся на неї і посилав їй привіт, махаючи білою хусточкою. Але слуги в замку це примітили і сказали старому батькові. Батько розлютував ся і звелів дочці перейти в кімнату в-низу палаца, з-відкіль не видко було ні потока, ні гаю. Тоді Герман довідав ся, яким шляхом мати з Разалією їздили на прогуляння в здоровий ліс. Він сідлав свого коня і що-вечора виїздив на зустріч, щоб глянути

на Разалію. Але швидко мати примітила його й перестала їздити в той ліс.

Молодий рицар зблід на виду, зачеврів, уже дійшов до одчаю і хотів сам собі смерть заподіяти. Герман написав до старого Адольфа лист, що сам собі смерть заподів, коли князь не видасть за його своєї дочки, просив його, благав, говорив, що йому шкода загубити своє молоде життя, розбити своє серце тоді, коли його серце цвіло, мов пишна квітка. Пославши лист в замок, Герман ждав коло воріт одповіді. Але старий князь навіть не написав одповіді і велів сказати Германові, що не буде жалкувати, як Герман сам загубить своє життя.

Довго жив Герман недалеко од замка, але йому не довелося ні разу побачити своєї коханої Разалії. Він зблід, зачеврів, як рослина в велику сушу, і тільки й думав, що про свою милу Разалію. Ото раз, ввечері, він гуляв в лісі коло руїн якогось старого замка; там він углядів якусь стару страшну циганку. Вона вийшла з-під руїн з маленької кімнатки і махнула до Германа рукою. Герман наближився до неї і злякався, глянувши на її страшне чорне обличчя, на її дикі здорові чорні очі. То була циганка чарівниця.

— Молодий рицарю! — промовила до його циганка. — Я ворожка й чарівниця; я знаю про все твоє горе; знаю, що старий князь Адольф не видасть за тебе дочки, поки його віку. Але можна запобігти твоєму горю: можна поробити так, що старий князь забуде про свою обиду од твого батька, забуде все давне, минувше, неначе воно ніколи з ним не траплялось, неначе він в-друге на світ народився. От тоді він полюбить тебе, бо не впізнає тебе і видасть за тебе свою дочку.

— Може ти, чарівнице, вчиниш це своїми чарами? — спитав в циганки Герман.

— Ні, не можу, не маю такої сили. Але їдь ти в индійське царство, все на схід сонця. Там живе в столиці рідна сестра моя Сандола. Питай про неї і кожний тобі скаже, де вона живе, бо її кожний знає. Сандола — велика чарівниця. Вона одна знає такий спосіб, що лихий та злий чоловік стане добрим, метивий забуде про свою помсту, неправдивий полюбить правду і стане правдивим. Не гай часу, сідай на коня і їдь все на схід сонця в индійське царство. Чарівниця дасть тобі ті ліки. Ти вернешся сюди, підсилюєш ті чари в вино або в хліб, котрі подають старому князеві, як він випе те вино або з'їсть шматок того хліба, то в його в одну мить вовча вдача змінить ся на людську вдачу.

Герман подякував циганці, сів на коня і поїхав на схід сонця в далеке индійське царство шукати собі поради. Їхав він пів року через усякі царства, потім приїхав до великого моря, сів на купецький корабель і приплив до великого индійського міста, такого великого, що йому неначе й краю нігде не було. Пожив він там з пів року, вже вивчив ся индійської мови і тоді почав питати про чарівницю Сандолу. Йому показали хату на далекому передмісті, між високими скелестими горами, де вона жила. Герман зайшов в хату. Чарівниця була тоді вдома, сиділа долі на розстеляних білих цівивках і перебірала усяке зілля, складаючи його в пучки та в снопики. Сандола була стара і страшна на обличчя циганка, схожа на ту, котру він стрів коло руїн замка: вона була її старша сестра. Герман привитав ся до неї, передав їй поклін од сестри, опо-

відав про своє горе и просив її допомогти йому в тій біді.

— Добре! — обізувалась циганка. — Ради своєї менчої сестри я зроблю це для тебе і допоможу тобі. Приходь завтра в-вечері до нашого найбільшого храму, стань коло дверей і жди мене. Завтра в нас велике свята. Ти повинен йти зо мною в наш храм і помолитись нашим великим богам, бо без того і я тобі не допоможу.

— Але ж я не вашої віри; я християнин, — обізвав ся Герман.

— Нічого те! Один Бог на світі, і в нас і в вас. Ти повинен переднійше помолитись нашим богам, тоді й мої діки більше тобі допоможуть, — сказала Сандола, перебіраючи зілля та квітки, од котрих розходив ся по хатині страшенно важкий дух, то приемний, то противний.

Герман окинув очима хатину. Хатина була убога, проста, з невеличкими вікнами. На полицках стояли рядки ідолів, страшних та препоганих, витрішкуватих, мордатих, ухатих, з вищериними зубами. Між ними був ідол чорта. Сама Сандола була чорна, пречорна та беззуба. З-під хустки вилазили пасма сивих кіс. Вона і справді трохи скидалась з лица на ту чарівницю, котру молодий рицар стрів у лісі коло руїн старого замка. Герман розпрощав ся й вийшов.

Другого дня над вечір він пішов до храму, став коло дверей і ждав Сандоли. Жреці одчинили храм. Здорові залізні двері заскрипіли. Храм стояв на пригорку здоровий та широкий, як скеля. Перед самим пригорком блищав ставочок, в котрому плавали, неначе колодки, чорні посьвячені богам крокодили. Кругом усього пригорка, кругом ставка стояла висока мурована

зубчаста стіна, обтикана баштами. Народ посилав ся на той цвинтар і річкою подив ся в широкі двері храму. Незабаром прийшла і Сандола, взяла Германа за руку і повела його в храм. Вікна були маленькі. Храм був темний як печера, неначе висічений в скелі. Проти дверей на вівтарях стояли три страшні ідоли. В одного було четверо лиць з чотирьох боків, з білими вищиреними зубами; другий держав косу, а коло його ніг валялись білі черепи та кістки. Третій був вухатий та рогатий, чорний з білими зубами, страшний, як сатана.

— Ой *цього*! Яке страшно ви розказуєте! Їй-Богу, я не буду спати цієї ночі, а коли й спати-му, то оті ідеї будуть міні снитись цілу ніч, — сказала Олеся.

Але тітка Павлина добре знала, що Олеся любить слухати оповідання і про усяке страхіття, як і про кохання, і вела далі своє оповідання про страхіття, бо й сама любила усе романтичне, а найбільше страшне. Інколи в ночі їй снилось, що її викрадає жених, що вона вже тікає з ним якимись пущами та борами, хоч той жених ніколи й гадки не мав викрадати такої пещериці, якою була й з-за-молоду Павлина. Тітка Павлина почала оповідати далі:

— Ото Сандола привела Германа до ставка та й каже: Впади ниць на землю й поклонись сьвятим крокодилам! це слуги наших богів. Колись давно сам наш бог втілив ся на землі в одному крокодилові. І Герман впав ниць і мусів поклонитись крокодилам. Потім вона взяла рицаря за руку, повела в храм і стала з ним перед самими ідолами. В храмі запалили свічки. Жреці вдарили в бубни і почали сьпівати та дико галасувати.

— Впади на землю і поклонись нашим богам! — тихо зашепотіла над самим вухом в рицаря Сандола.

— Не можу, не можу я молитись до цих страшних богів. Це не боги, а чорти! — обізвав ся Герман.

Тільки що він сказав ці слова, блиснула блискавка і неначе запалила храм; загремів страшний грім. Дощ полив ливцем, неначе з відра. Грім гуркотів, стугонів, тріщав, аж земля двигтіла. Блискавка неначе огнем осьвічувала страшних ідолів. Храм дрожав. Идоли неначе заворушилися на престолах і захиталися, неначе були на поготові зійти до-долу, як живі. На Германа напав страх. А грім тріщав та все дужчав. Здавалось, от-от завалить ся важкий храм і впаде на людей. Люди крикнули і почали голосно молитись до богів. Жрець обернувся до людей і промовив: „Між нами в храмі є люди не нашої віри. Шукайте їх! Це через їх стала ся така біда“.

— Впади на землю і помолись нашим богам, бо буде тобі лихо!

— Ой Боже мій, як мені стало страшно! Ой цюцю! не розказуйте далі, — говорила Олеся; в неї з рук давно випала голка, а покрівець зсунув ся з колін і впав на підлогу.

В той час і Павлина й Олеся почули, що в ворота хтось застукотів. В тиші ночі в тихих аж мертвих покоях було виразно чути, що стукають в браму двора чимсь дерев'яним, неначе довбнею.

— Ой Боже мій! Хто ж це стукає в ворота такої пізньої доби? — промовила Олеся, прислухаючись. — Мені страшно!

— То може управитель десь запізнив ся та вертаєть ся до дому, — втішала тітка, але і в неї самої очі стали перелякані.

— Стукіт швидко затих. В кімнаті стало тихо. Обидві жінчини довгенько мовчали. Чуть було, як Павлина важко дихала од переляку.

— Нічого не чуть. То може вітер де звалив дереву або вивалив частокіл, — обізвався тітка.

— Говоріть, *цьоцю*, далі! Який то буде кінець, — просила Олеся і вона в думці становила себе на місце безталанної Разалії, а Виговського — на місце рицаря Германа. Прирівнюючи їх долю до своєї, вона дуже бажала знати кінець того оповідання.

— Ото після служби, як грім затих, дощ перестав, Сандола вивела Германа з храма і промовила до його: „Приходь же завтра до мене, як сонечко стане на вечерньому пружі, і я тобі дам чари й ліки“.

Другого дня молодий рицар не міг діждатись вечора. Вже його й місто не цікавило, не зацікавлювали його ні храми, ні чудні жильці того міста, смугляві та сухорляві, повбирані в квітчасті запаски та плаhti та усякі пістряві убрання. Сонце стало на вечерньому пружі, скотилося над пальмові ліси і неначе заплуталося червоним промінням в гостролистих пальмових верхівях, неначе огнева птиця червоними крилами заплуталася в гіллі. Герман пішов до Сандоли і застав її дома. Вона сиділа над купою зїлля, держала на руках здорову гадюку, неначе дитину, і годувала її молоком з ложки. Герман іздригнув ся і одскочив до порога.

— Не полохай ся, молодий рицарю, бо не дістанеш чарів. Для чарівництва треба сміливости. Коли хочеш дістати од мене чари, то передніше мусиш вдержати спокусу. Ходім зо мною в мій палац. Я в цій хатині приймаю тільки простих людей, а ти походиш од колїна великих панів, — сказала Сандола і вивела його через сїнці в пишний садок з пальм, фиників, фиг та апельсинів. В садку було насїяно стільки усякого пахучого зела, та усяких квіток, що в Германа од того духу заморочилася голова.

Тільки що вони зішли з ганку, Сандола свиснула. З кущів лавру та рож виллазували чотирі товсті та довгі гадюки. Вони плазували просто до Германа, коливаючи золотистими головами та висунувши гострі жала. Сандола оступилась назад і стала позад Германа. Гадюки лізли просто під ноги Германові і були вже на поготові оповитись крутом його. В його й дух замер. Тоді Сандола позабірала в руки гадюки, погладила їх, почепила собі на плечі, однією найменчою гадюкою оповила собі шию і повела його далі через сад.

Серед саду стояв розкішний дім з ганком, обставленим кам'яними зеленими колонами. Дім був увесь розмальований, як цяцька, з блискучими вікнами і з терасою низче ганка, обставленою білими колонами. І ганок і веранда були застеляні білими цїновками, а через одчинені двері був простеляний квітчастий перський килим. Тільки що вони ступили через поріг, з кімнат вибігли два старі леви. Вгляdivши Германа, вони вицирили гострі зуби і кинулись на Германа. Германъ думав, що вже прийшла його смерть. Тоді Сандола махнула батіжком, і леви, як цуценята, побігли за нею сльїдком в кімнати.

Сандола повела Германа через ряд пишних покоїв, устеляних индійськими килимами, оббитих дорогими матеріями з золотими квітками, і привела його в останню кімнату, де стояла здорова піч. Сандола набрала зїлля, наклала в казанок, розпалила огонь і приставила казанок до огню. Огонь спалахнув од-разу. Казанок закипів. Дим, чорний, як смола, пішов в широкий комин. Сандола мішала зїлля в казанку і все щось шепотїла.

— От тобі й чари готові! — в кїнець усього промовила Сандола.

Вона налила в кришталюву пляшечку зеленого

пахучого напою, дала Германові і сказала: Вертайся ж тепер до дому. Ввійдеш в палац старого князя, зараз побризкай в палаці цім напоем, помочи й свою хусточку, покропи свою одежу. Як зачують вони дух цього зела, то зараз з неправдивих стануть правдивими, з недобрих стануть добрими. Їх серце налетить ся любовю й прихильністю до людей і до тебе. Вони забудуть про помсту; злість згасне в їх душі, а в серці запанує ласка та добро. Тоді проси в старого князя та княгині, чого забажає твоя душа, і Разалія буде твоя.

Герман подякував Сандолі, заплатив їй багато червінців, сам сів на корабель, переплив окіян, а потім день і ніч летів конем до замку старого рицаря.

— І що ж? вчинили що небудь ті чари? — не втерпіла Олеся і спитала в тітки.

— Не встиг прилетіти він до замку старого Адольфа, коли дивяться, одчиняється замкова брама в високій башті, а з брами виходить процесія. Дзвонять в усі дзвони. Ксьондзи в чорних ризах. Брама оббита чорним сукном. З брами виїжджає висока колісниця, оббита чорним шовком та оксамитом; коні вкриті чорними попонами. То везли ховати старого рицаря Адольфа.

Другого дня Герман пішов в замок. Разалія й її мати звеліли його впустити. Герман бризнув в покоях зачарованим зеленим напоем. Чудсвий дух пішов по всіх покоях. Стара мати з лихої стала добра, а черстве серце її помякішало, як теплий віск. Вона радо привітала Германа і згодилась видати за його Разалію. І Герман і Разалія побрались и були щасливі весь свій вік.

Олеся зітхнула, неначе її стало легше на душі. В кімнаті стало тихо, тихо. Коли це надворі знов застукотіло в ворота ще дужче, неначе хтось хотів вила-

мати верота і ввірватись в двір силою. Брама аж гуркотіла. Собаки газкали, аж вили. В кімнатці серед нічної тиші було виразно чути кожний удар в браму. І тітка й небога скочили з місця і стовпом стали.

— Ой Боже наш! Хтось нападає на наш палац!
— крикнула тітка Павлина.

— Ой Господи! Чи не Татари часом! А може оце збунтовались наші хлопи, хотять вигнати нас з села? — обізвалась Олеся.

— Певно хлопи збунтовались. Ще, борони Боже, запалять палац. Що ми тоді в світі божому будемо робити? Ще повбивають нас оттут в кімнаті, — закричала тітка.

— Оце, борони Боже! Ви, *цьоцю*, таки добрий страхополох. Я візьму оцю рушницю та як смальну кулею в лоб одного та другого, хто насьмілить ся ввірватись в палац, то другі вже не покваплять ся лізти, куди їм несьлід, — сказала Олеся.

Вона пішла в свою кімнатку, винесла з-відтіля рушницю та шаблю і почала набивати рушницю набоем, поклавши шаблю на стіл.

— *Цьоцю*! беріть і ви другу рушницю та набивайте! — обізвалась сьмілива Олеся.

— Ой серденько мое! я бою ся й доторкнутись до рушниці. Та не крути бо тією рушницею, може вона набита набоями, то ще сама вистрелить в мене, — говорила тітка Павлина, оступаючись за розіп'яту основу килима. — Що ми робити-мемо, як вороги видеруть вікна та лізти-муть до нас в кімнату? — говорила тітка Павлина через пасма основи.

— Тоді я телепну по лобі того ворога держалном рушниці або штрикну його в очі шаблею, — сказала Олеся.

— Ой страшно! ой Господи! спаси нас і помилуй од напасті! — молилась тітка неначе за тином з ниток.

Тимчасом за двором стукіт не переставав. Собаки аж свіглили, кидаючись до воріт. Сам господар Христофор Стеткевич з переляку кинув свої кальвинські книги, вискочив з залу і вибіг на двір. До воріт вже побігли слуги, побіг розбурканий і заспаний іконом Христофора.

— Хто там стукає? — гукнув іконом, притулившись лицем до міцної дубової брами, — чи свої, чи вороги?

— Свої й не вороги. Я писар війська запорозького Виговський. Оповістіть шановного пана Стеткевича, що я прибув до його в гості, але опізнився в дорозі, — сказав Виговський. — Не бійтеся нічого!

— Добре! — сказав іконом. — Але чи ти напевно писар? — питав іконом.

— Напевно. Я вас не дурю. Панна Олеся мене знає, вона впізнає навіть мій голос, — сказав Виговський.

Іконом пішов до ганку і оповістив Стеткевича. Стеткевич не йняв віри нікому в ті тривожні й неспокійні часи. Він викликав на двір Олеся. Олеся вибігла з рушницею в руках. Довідавшись, що стукав в браму Виговський, вона повагом пішла з рушницею через подвір'я і впізнала голос Виговського. Стеткевич звелів одчинити браму. Слуги принесли запалений смоляний сосновий сучок і посвітили. В одчиняну браму в'їхав на чудовому коні Іван Остапович, з рушницею через плече, з шаблею при боку. Сьвіт смоляного сучка впав на його і на голову баского коня. Олеся крикнула з великої радості.

— Він, шановний дядьку! він! давній мій знайомий!

— А це Ви, панно Олесю? Чого це ви стрічаєте мене з рушницею? Певно думали, що наїхав в ночі якийсь кримський мурза з Татарами, щоб потревозити ваш спокій.

— Так ми й думали. Ви, пане Іване, таки добре налякали нас в наших пущах, — обізвалась Олеся.

Виговський скочив з коня і кинув поводи в руки козакові, а сам привитався до Олесі. Виговський здійняв шапку і низенько уклонився старому Христофорові, просячи вибачення, що запізнився в дорозі і потревожив спокій добрих людей трохи не серед ночі.

— Нічого те, нічого! — говорив старий Стеткевич. — Коли ви заблукалися в пущах і навідалися в наші мокрі ветри, то прошу до покоїв. Будьте моїм шановним гостем. Я чув вже про вас од пані Павловської та од інших моїх родичів. Прощу до світлиці!

Конюх з смоляною здоровою скалкою пішов вперед. За ним рушили усі. Конюх високо підняв над головою палаючий поліський факель. Червоний світ од палаючої живиці облив палац, неначе кровю. Ясно виступив палац на фоні чорної ночі, як пишна декорація на сцені з баштами на углах, з ганком, з якимсь прикалабком, причепляним до стіни коло башти, з важкими пірамідальними підпирками. Світ лився на чудний важкий палац, мигав, переливався по стінах. Закутки, визубні, звивки й заломы коло прикалабків ховалися в чорній тіні, неначе боялися світла і чорніли, неначе чорні колони попритульовані до палацу. Білі високі димарі мріли червоно-матовим світлом високо над чорною покрівлею, з-низу пірнувши в тінь, неначе висіли над палацом десь в хмарах і поглядали з-верху на-низ на

ту несподівану врешню й вештання людей на дворі, на гурт людей, котрі посувались до палацу.

Выговський, цікавими очима окинув палац, башти, димарі сумного старого палацу і примітив, що Стеткевичі не з високого паньства, що не з величнього магнатства вилинули вони на світ божий.

— Прошу до нашої господи! — просив старий Стеткевич Выговського, показуючи на одчиняні узькі, з-верху закругляні двері, неначе видовбані в товстій стіні, як у твердині.

Молодий хлопчак стрів їх з восковою свічкою в руках і освітив невеличкі узькі сінці. Выговський скинув синій дорогий кунтуш і вступив слідком за старим Стеткевичем та Олесею в світлицю. Зала була подовга та й невеличка. На стелі по кутках і по середині були виліплені деякі фігурки: листя, стебла, квітки й усякі чудернацькі арабески, між котрими ніби позаплутовувались пузаті амури, пикаті й повноперсі бюсти німф та Венер. Всі ті прикраси були вимальовані грубими різкими зеленими, синіми та червоними фарбами. Рожеві щоки амурів та німф наче понадимались з усієї сили, так що на їх виступили ні румянці, а ніби різана кров: здавалось, що в німф та амурів щоки от-от луснуть од страшного напруження.

Старий Богдан Стеткевич, Олесин батько, пробуваючи в Варшаві в багатій рідні senatorів, набрав ся там нових чужоземських звичаїв і позаводив і в себе в палаці нову обставу, хоч і в найгрубійших формах.

Христофор Стеткевич скинув з себе кунтуш і Выговському кинулось у вічі, що старий Олесин дядько був убраний в усе чорне і був схожий на якогось католицького ченця: на йому був жупан і широкі шаравари з чорного оксамиту. Кругом шиї білів комір весь

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV.

6

в зборах та складках. На голові чорвіла малесенька чорна ярмулочка, з-під котрої висунулись і теліпались по-над вухами сиві пасма волосся, спускаючись до плечий.

„Ой Господи! Чи це жид, чи чернець, чи якийсь пустельник, здичілий в поліських пущах? Що воно за проява?“ — подумав Виговський, оглядаючи високу рівну фігуру Стеткевича в сірих панчохах до колін, в чорних черевиках, з тонкими, як у цапа, ніжками.

— Ви придивляєтесь до мене і мабуть чудуєтесь з мого убрання? — спитав старий Виговського, примітивши його цікавий і допитливий гострий погляд: я кальвиніст тепер, а колись був социнїянин; я не католик і не православний і ношу убрання моїх чужоземських братів социнїянів та кальвиністів. В нас все повинно бути просто й не на-показ, не так, як буває у католиків-Поляків або в козаків.

І старий насмішкувато глянув на Виговського, а його гострі очі зорили по пишному малиновому жупані, ніби розмальованому золотом, по червоних сап'янцях та по синіх широких штанях.

— Прошу сідати та одпочивати в нашій господі! — промовив старий Стеткевич, показуючи на широку та важку софу з качалками по обидва боки, застеляну веселим неначе розмальованим турецьким килимом.

— То це ви, панно Олено, з рушницею, неначе на вовка? — спитав Виговський Олесю, примітивши, що Олеся здіймала з плечий перевішену рушницю і ставила її в куток.

— Думала, що або нападають на палац якісь вороги, або наші хлопи збунтувались, і оце налагодилась до оборони, — обізвалась, осьміхаючись, Олеся.

— То, бачте, пане Виговський, моему покійному

братові а її батькові Богданові прийшла думка вивчити її їздити верхи на коні і стреляти з рушницї, на кожний випадок в наші неспокійні часи, — говорив Стеткевич. — В нас тепер часом і бабам доводить ся оборонятись і од чужих і од своїх ворогів, як би трапив ся наїзд якого лихого сусїда на оселю, бо в Польщі і на Україні шляхта ще й досї не позбавилась розбишацьких норовів: наїде якась лиха сатана, що ворогує з тобою, зруйнує палац, оселю, забере товар, вівці, розжене, побє челядь, а землю та ліси забере собі та й обладує ними. Ви самі добре знаєте, що суда в Польщі хоч і не шукай і не питай: можна вік прожити спокійненько, доки діло тягти-меть ся по усяких судах, а лихий сусїд тимчасом споживє ваше добро, пустивши вас з торбами по сьвіту. Погані звичаї! Не всі порядки і в Польщі гарні!

Сидячи з Стеткевичем на софі, Виговський окниув оком світлицю. По-під стїнами стояли ряди старомоднїх стїльців з точеними ніжками, з високими спинками, оббитих жовтим сап'яном; ручки були поробляні в формі товстих гадюк, як і в палаці князя Любецького; тільки в палаці Стеткевича ці гадюки не позвішували сумно голів у-низ, а трохи попіднімали їх в-гору, ще й роти пороздявляли, неначе сичали од злости і налагодились кусатись.

— І там в Київі гадюки, і тут гадюки... Поганий для мене знак з ціми гадюками. — подумав Виговський.

— Панї Павловська передала вам, шановний пане Стеткевичу, поклін, а вас, панно Олено, просила приїхати до неї в гостї, — промовив Виговський.

— Спасибі, спасибі! А князь Любецький не передавав міні поклона? Як він там проживає? Як його

господарські справи в маєтностях? — спитав Стеткевич і вступив в Виговського пильний погляд, неначе випитував в його: чи був ти в Любецького? чи бачив ся з ним? чи сприяє він тобі?

Стеткевич вже давненько перечув через людей, що Виговський сватає Олесю.

Виговський спустив очі до-долу: він по очах старого Стеткевича вгадав його думки.

Одначе старий кальвиніст не показав перед Виговським, що він догадуєть ся, з якими замірами Виговський прибув до його в гості. Він привітно й охочо розговорив ся з гостем. Пишний і веселий вид Виговського, його гарна й мужня фігура, нове багате убрання, розумна й красномовна розмова гостя, котрий неначе розворушив сон дрімаючого серед пущ та борів тихого палацу, — все це вчинило добрий вплив на душу старого суворого кальвиніста.

Побалакавши про Павловську, про Любецьких, про Київ, Стеткевич обернув ся до Олесі і промовив:

— А що, небого! Гість і подорожній — божий чоловік, як кажуть. Час би нам нагодувати, напоїти гостя і дати йому спочинок. Чи готова вже вечеря?

— Певно вже готова, бо я чую, що тітка Павлина вже вештаєть ся за дверима та брязкає тарілками, — обізвалась Олеся і вийшла з зали.

— Я, пане Виговський, рано вечеряю, не спізнююсь, рано лягаю спати, рано й встаю, бо я господар, та й наші кальвинські правила життя того вимагають. Помірність, регулярність у всьому, гуманність до всіх — це правила гуманістичного віку.

— Добрі правила! Про це нема чого й говорити. Мінї тільки й подобаєть ся в соціялях, що вони дуже люблять науку і просвіту і намагають ся ширити про-

світність і сіяти сіменю науки в краю. Це дуже світла прикмета в соцініян.

— Твоя правда, пане генеральний писарю!

Двері одчинились і Олеся заповістила, що тітка Павлина вже з пів години жде їх з вечерею.

— Просимо, шановний гостю, не поцуратись нашого хліба-соли! — просив старий гостя, встаючи помаленьку з софи за поміччю обох довгих сухих рук, котрими він обпер ся позад себе об софу і неначе підводив свою суху, довгу, вії збудовану з одвіх довгих кісток фігуру. Старий Стеткевич подибав через залу, як довгоногий журавель, розминаючи свої старечі цибаті ноги. Виговський, ступаючи навшпиньки, тихою ходою пішов слідком за господарем.

Столова кімната була довгенька, узька й тісна, як були тісні усі кімнати в старинному палаці. Стіл був вже накритий. Стеткевич попросив гостя сідати за стіл. Тітка Павлина стояла кінець стола, витріщила очі на Виговського і пильно дивилась на його, не мигаючи навіть віками, як двлять ся на незнайомих гостей діти. Олеся сіла за стіл, а Павлина все стояла і навіть забула ся, що їй треба сідати за вечерю. Її дуже вразив новий гість.

— Тітко Павлино! сідайте та вечеряйте, бо заячи-на прохолоне, — обізвалась Олеся до тітки, котра аж кинулась од її слів.

Стеткевич випив маленьку чарку горілки і налив здорову чару для Виговського.

— Ти козак, то тобі й чарка козацька, а я соцініянин і люблю міру у всьому, — говорив Стеткевич.

Виголодавшись і перепавшись в дорозі, Виговський їв за столом за двох і справді по запорожськи. Стеткевич випив за вечерю тільки один невеличкий кубок вен-

герського і все розпитував у Виговського про гетьмана Богдана, про його дальші заміри й плани на Україні, про московських воевод та стрільців, котрі наїхали в більші місця України. Виговський, хапаючись з їжею, на-силу встигав йому відповідати.

— Тепер ні гетьман, ні цар вже не пустять католиків дідичів в їх маєтності, а це велика шкода, бо то були люди все просвічені, не те, що московські бояри. Погане діло вчинив гетьман, що одібрав Україну од Польщі, — говорив Стеткевич спокійним голосом, — погано, погано!

— Але ж католики дідичі одняли од козаків вольності, не вважаючи на свою просвіту; та ще треба додати, що ті пани не польського, а українського роду, тільки вони сполячилися, покатоличилися і стали ворогами для України, для народа і для козаків; ці обляшки нашої крові вчинили нам стільки лиха, скільки й правдиві польські пани, ще й більше за їх, — сказав Виговський.

— Так воно, так, але з уплином часу все б те змінило ся, стало ся б інакше і настали б ліпші порядки і в Польщі і на Україні, бо скрізь в Європі все йде до ліпшого, а не до гіршого становища, йде до гуманізму. Там блиснув сьвіт гуманізму, і він освітив би Польщу, а за нею й Україну. З Москви цей сьвіт не піде, та там його й загасили б, як би він туди зайшов: туди його не пустять, про це нема що й казати.

— Коли вже так стало ся, то тепер трудно це змінити, — обізвав ся Виговський, вихиляючи кубок венгерського.

— Ваша правда, пане генеральний писарю! На все божья воля. Я кальвініст і вірую в незмінне божє призначіння і для усяких держав і для поодиноких лю-

дий. Як судив Бог спокон віків, так воно й буде. Але козаки вчинили негарне діло, недобре. Погано, погано!

Стеткевич задумався, а Виговський, впоравшись коло зайця, прийняв ся за печеню з тетері і заливав її венгерським, переглядаючись з Олесею.

— Козаки знищили на Україні шляхту, порівняли усі верстви суспільства, через що просвічені православні, пани, що зістали ся на Україні, зпростять ся. Ох, не люблю я за це гетьмана Богдана! — аж зітхнув важко старий кальвініст і глянув з нехтуванням на Виговського. — Погано! погано, пане генеральний писарю! Погано!

„И цей сьпіває тієї ж, що сьпівав міні князь Любецький, хоч тихеньким сочиніянським голоском. Вони ворогують проти козаків. Чи вдасть ся ж мое діло? Чи згодить ся ж то цей старий журавель видати за мене Олесю?“

І Виговський, вдоволивши свій апетит, і собі задумав ся, схиливши голову: „Горенько міні з такою Олесею ріднею! Тепер і я можу промовити за цім чорним дідом: погано! погано!“

Олесі очевидячки обридла ця розмова старого дядька та ще й з сумною присьпівкою: погано та й погано! Для неї тепер хотіло ся, щоб усе на світі було гарно, ще й дуже гарно. Вона не могла надивитись на пишного Виговського, убраного в ясномалиновий жупан, чепурного, з темнорусявими кучерями, з пишними очима, котрі аж сипали блиском, як Виговський позирав швидким поглядом на Олесю. Олеся не могла намілуватись його видом, вік би дивилась і не надивилась на його. І блиск мужньої краси, і козацька сьміливість, і високе становище Виговського — все чарувало молоду дівчину, заперту в стародавньому па-

лаці з чорним поважним кальвиністом та старою родичкою. Виговський неначе приніс з собою в задимляний палац саме життя, живе, веселе, чаруюче молоду душу.

— Чого ви, пане Йване, так забарили ся, не приїздили до нас ціле літо? — не втерпіла Олеся і спитала Виговського.

— Гетьман не пускав мене. Було багато роботи через нові усякі порядки, котрі мусіли неминуче настати од часу з'єднання України з Москвою. Та я мав і свою роботу: скінчив Чигиринський монастир, котрий я давненько заклав, і оце недавно вже його съвятили.

— То ви, пане генеральний писарю, поставили монастир, ще може на свій кошт? — спитав Стеткевич, підвівши голову і неначе прокинувшись од важкої задуми.

— Еге, шановний панє добродію! поставив новий монастир за спасіння своєї душі і за весь свій рід, — обізвав ся Виговський.

— І це погано! погано!

„Ну, та й навісний цей дідуган! Наважив ся з своїм: погано та й погано! Неначе накупив ся поганькати цілий вечір; що ми зробили, в його все погано“, — подумав Виговський, а Олеся глянула на його крадькома і осміхнулась.

— Чому ж погано? Я чоловік богомільний і хотів зробити добре діло та й піддержати й зміцнити в народ свою давню батьківську віру, — сказав Виговський.

— Монастирі нікому не потрібні ні ваші, ні католицькі. Треба бути тільки гуманним, просвітним чоловіком, гуманно стосуватись до людей, навіть до хлопів.. І я ж християнин, такий, як і ви усі. Колись я був з-за молоду чистим соцініянином, вірив, що сутніє один Бог в одному лиці, вірив в одну найвищу сутність, а на Христа вважав, як на чоловіка, котрий викупив

людський рід од гріха не своєю кровю та смертю на хресті а своїм моральним високим вченням. А тепер я став кальвіністом і признаю Христа за Бога, але вважаю, що не людські добродійні вчинки спасають людей, а споконвічне боже призначіння, споконвічна божя воля. А вчитель наш Кальвин вчив, що монастирі непотрібні, коли сутнів споконвічне боже призначіння для кожної людини.

— І заходив ся ж плести якусь нісенітницю старий! Не дасть Виговському й слова промовити! Взяла б тай випхнула його з хати, а сама говорила б з козаком до білого світа, — думала Олеся і прислухалась до Виговського голосу, неначе вона слухала чудові музичні мелодії.

— Погано, пане добродію! погано! — говорив Стеткевич рівним одностайним голосом без гніву, без виявку душевного порушення.

„Та й пренудний же цей ніби дерев'яний дід!“ — подумав Виговський. — „Але що то він міні скаже завтра, як довідається, чого я прибув до його господи?“

Вечеря скінчилась, усі сиділи за столом мовчки. Тітка Павлина встала і навщипиньки, по котячи, не пішла, а неначе посунулась в двері до пекарні, а потім знов вернулась і сіла.

— Ну, тепер час хоч би й спати! — промовив Стеткевич. — Я, пане Виговський, рано лягаю, рано й встаю. А ви, Павлино та Олесю, краще зробіть, як ляжете зараз спати. Не засиджуйтеся за вишиванням. А коли Павлина не доказала тобі, Олесю, життя святого Олексія, нехай докаже завтра. Світло тепер дороге, бо війни знищили пасіки. Віск став дорогий.

— То ви розважаєте себе вечорами оповіданнями про святих? — радісно спитав Виговський в Олесі.

— То тітка Павлина розказувала міні цього ве-

чора за роботою про сьвятого Олексія, чоловіка божого, — обізвалась Олесь і спустила очі до-долу. Павлині теж стало ніяково і вона схилила голову.

— Це добре, що ви любите розважати себе благочестивими оповіданнями, — промовив Виговський. — Я люблю сьміливих паннів, таких, як наші козаки, люблю, щоб вони вміли і верхи на коні їздити і стреляти з рушниці, бо тепер часи неспокійні; вороги кругом нас: треба вміти всім ставати до оборони краю; але я люблю і паннів богомільних, котрих ніякі патери бауїти не зведуть з пуття, не заманять до католицтва.

Стеткевич встав з за стола і не перехрестився до образів. Павлина взяла з стола свічку, поклікала слугу и звеліла йому одвести Виговського на одпочинок в маленьку кімнатку.

— На добра-ніч, пане гостю! На добра-ніч, Павлино й Олесю! Не залежуйтеся та завтра вставайте раненько, готуйте собі й гостеві сьнідання, бо гість в домі — чоловік божий, — промовив Стеткевич, мов патер з кафедри, і подибав через залу до своєї опочивальні.

„Чує моя душа, що оце кальвинське опудало не оддасть за мене Олесі“, — подумав Виговський, зіставшись сам в маленькій, як монастирська келійка, кімнатці. — „Хоч він кальвиніст і проповідує любов та гуманізм, але він пан і тягне за панами та дуками; козаків не любить, а любить Польщу. Все в його погано, що сутніє на Україні, все погано, що вчинив гетьман та козаки. Що-до Олесі й мене, то він і нам втирить своє „погано“. Іншого слова для нас од його не буде. Але як тільки Олеся не спротивить ся, я її викраду в цього чорного діда і повінчаюсь з нею в Києві. От тоді, діду, буде й тобі погано!

І Виговський впав на ліжку і після труської полї-

ської дороги по соснових коріннях зараз заснув, як застреляний, міцним і солодким сном.

Другого дня Виговський трохи заснав після важкої та далекої дороги. Вже сонце підбило ся в-гору, як він прокинувся і солодко потягнув ся на ліжку на всю довжину свого високого зросту.

„Викраду Олеся в цього діда! сьогодні таки викраду! Нехай сїдає на коня та й їде слідком за мною! Старий кальвініст втішить себе тим, що таке було споконвічне боже призначення“ — подумав Виговський і заспокоїв ся на цій думці.

Вмившись і причепурившись, Виговський через довгі сїнці вийшов у двір і пішов оглядати Стеткевичове господарство. В просторому дворі стреміло три журавлі коло криниць. Журавлі скрипіли, то спускаючись в криниці, то піднімаючись високо в-гору: наймити тягли воду для пекарні, напували коні та воли. Поруч з старим садком було видко здоровий тік, обсаджений старими осокорами, але коло здорової клуні було мало стіжків: очевидно, що й не-католицьким панам було сутужно в господарстві в ті неспокійні часи. На току молотники молотили жито на сїмені. Коло току вештались та порались люди: возільники ввозили ярину: овес та просо. Подавалники подавали вилами снопи на стіжки. Снопи веначе летіли з возів на стіжок і кладілки на-силу встигали вкладати снопи в довгі верстви стіжка. На току валялась розв'язь; з снопів витрушував ся бризками натрус. В чистому повітрі розливав ся пахучий дух вівсяної соломи та жита. Одпочивши й добре виспавшись після турської дороги, Виговський походжав по току, по садку, вдихаючи здорове лісове повітря усіма персами. На усі оселі пахло живицею, приємним духом сосон, припечених сонцем.

На всі боки, скільки сягало око, зеленіли та синіли старі густі бори.

— Чи за гроші молотите, чи послухаєте за панську землю, що пан дає вам під посіви? — спитав Виговський в чоловіків.

— Та послухаємо за землю, бо свої не маємо, — обізувались молотники.

„Це б то панщину роблять Стеткевичеві“ — подумав Виговський. — „От тепер і я міг би сказати чорному дїдові: погано! погано! Правда та гуманїзм у його тільки в голові, а до діла все те ще не дійшло.“

Виговський увійшов в залу свіжий, бадьористий, з веселими думками в голові. Свіжі зелені ліси та луги, свіже повітря підсвіжили його душу й тіло. Двері з кабінета одхилились, і на порозі став Стеткевич, рівний, як стріла, в усьому чорному.

— Добри-день вам, пане господарю! А я оце з дороги трохи заснав, — промовив Виговський, приступаючи до Стеткевича.

— Доброго здоров'я, пане Виговський! Заснав і гість, заспали й наші. Певно в їх сьнідання неготове, а я вже хочу їсти. Прошу до мого кабінета та побалакаємо тимчасом, поки наша Павлина увинеться з сьніданням.

Виговський вступив в тісний кабінет. Сонце сипнуло косим промінням в двоє узеньких віконць і звеселило тісний з простою, навіть убогою обстановкою кабінет, схожий на чернечу келію. Коло однієї стіни стояло просте ліжко. Дві стіни були обставлені полицями, на котрих лежали й стояли книжки усякого формату.

— Оце моє кальвинське добро! Поки усі спали, я вже з нудьги чимало прочитав з оцієї книги, — промовив Стеткевич. — Ми й сочинїяни любимо книги, але

більше за все любимо наші кальвинські книги, бо в їх думки світліші і не заплутують розуму в усякі догматичні абстракції, як ваші й католицькі книги. Наші книги ясні й зрозумілі, як проста й ясна людська здорова голова. За Польщі нам вільно було заводити і бібліотеки й школи, а тепер один Бог відає, що буде з нами. Погано! пане Виговський, погано!

В той час в дверях кабінету з'явилась Олеся, в ясно блакитному, як весняне небо, літнику. Це убрання, делікатне й ясне, незвичайно гарно приставало до її русої коси та білого лелійного лиця. На шиї в неї лисніло дороге материне намисто з перлів, в ушах сяли сережки з бриліантами. Нічого не було на неї колоритного, але делікатні тони убору дуже приставали до її лелійного білого лиця та русої коси. Олеся була схожа на пишну майську місячну ніч з її делікатними тонами та сутінками. Виговський звеселив її своїм приїздом: в неї щокимось посвіжішали. В очах аж сяла радість.

— Прошу до сьнідання, бо вже сонце высоченько підбилося в-гору, а ми з тіткою, вибачай нам дорогий дядьку, трохи заспали. Певно, пане Йване, ты вже голодний?

— Спасибі вам! Посьнідаю з добрим апетитом, — обізвав ся Виговський, і вони пішли в столову кімнату, де Павлина Рудницька ждала їх з сьніданком.

Після сьнідання Виговський вийшов з Стеткевичем в зал і приступив просто до діла, оповістивши, що він сватає його небогу і що небога вже дала йому своє слово ще в Києві.

— Я вже перечув про твоє сватання і через Павловську і через князів Любецьких. Я догадав ся, чого ти забив ся в таку далеч, в Мокрани. Але скажу тобі, пане генеральний писарю, що з твого сватання нічого

не вийде. І я, і моя рідня, порадившись, постановили не видавати Ол. сі за тебе за між.

— Чому ж так, шановний пане добродію? Я люблю панну Стеткевичівну і вона мене любить...

— То що ж! Шляхтянка та ще й високого роду козакові не пара. Шукай собі, пане Виговський, козачки, гарної простенької, хазяйновитої. В вас прості звичаї, в вас, простацька обстава, в вас військове місто, неспокоїне, як військовий табір серед степу в час війни. Не хочемо ми видавати за тебе нашої небоги. Вона инчого роду, звикла до инчої обстави, до инчого товариства. Погано, погано буде їй в вас.

— Чого ж погано? Я чоловік з достатками. Маю добрі доходи. По ланці з усях держав надаряють мене багатими подарунками. Обставу панна Олена заведе в мене, яка їй буде до вподоби.

— Ні ні ні! Погано, пане писарю! погано для неї буде! Инчі люде, инче суспільство, инчі звичаї, инче в вас усе. Вона занудить ся в вашому Чигирині.

Слуга попросив Стеткевича вийти на двір до іконома, котрий прийшов до його по ділу. Старий Стеткевич вийшов з зали. В той час Олеся вскочила в залу і почала розпитувати в Виговського, що відповідав йому старий дядько.

— Те, що й Любец кі: не видамо! Погано в вас буде для неї, та й годі. Знаєте що, Олесю! Як тільки я виїду конем з двору, ви авеліть осідлати собі коня та й виїжджайте з двору в гаї нїби на прогуляння. Я вас ждати-му в гаю. Побіжимо на конях до Києва та й повінчаємось, бо я бачу, що уся ваша значна рідня йде проти мене. Ще мушу вам сказати от що: Гетьман вже слабує й швидко помре; його син Юрій ще молодий хлопець. Тимчасом пока Юрій скінчить науку в київ-

ській коллегії, козаки виберуть мене за гетьмана. Будете гетьманшою !

— Я згодна ! — промовила Олеся. — Сяду на коня, як тільки дядько засяде за свої соцініянські книжки в кабінеті, і дожену вас. Приїдемо до тітки Павловської та й повінчаємось, — сказала Олеся, подаючи руку Виговському. — Нема чого вважати на мою рідню, бо через неї я ніколи не піду за-між.

Виговський обняв і гаряче поцілував Олесю. Олеся почервоніла, але на її виду, в очах ясно виявилась сьмідливість і завзятість сливе козацька.

— Я напевно знаю, що моя рідня буде противитись нашому шлюбові і ніколи не згодить ся на його. Я виїду сьлідком за тобою ніби на прогуляння. Ніхто не зверне на мене уваги, бо я часто сама гуляю конем по гаях кругом села, — сказала Олеся.

Виговський звелів осідлати свого коня і почав прощатись з старим кальвіністом.

— Вибачай міні, шановний добродію, що я не згоджуюсь оддати тобі в козацькі руки Олесю. Попрощаємось і розійдемося з миром і ласкою, — промовив старий Стеткевич на прощанні.

Вийшла й Олеся і її тітка Павлина і розпрощались з Виговським. Як добра господиня, Павлина винесла в торбині гостей на дорогу харчі: печену тетерю, паляницю, пироги й мнишки і привязала торбину до сідла.

— Будете їхати нашими пущами день і не вглядите ні одного села, нігде не знайдете й шматка хліба. Споживайте на здоровя та й мене згадуйте, — сказала Павлина, втираючи сльози.

Олеся вже сказала тітці, що вона виїде з дому і

наздожене Виговського, а потім повінчається з ним в Києві.

— Ото й добре зробиш! Як би я була так зробила, як мене хотів мій жених викрасти в батька, я була б ввесь вік щаслива, — сказала Павлина. — Тільки буде міні жаль за тобою, Олеся! Тепер я зістанусь сама з старим паном Христофором, а він вже мене ні чим не розважить. Ох! горенько міні!

Перегода, як Виговський виїхав з двору, а старий Стеткевич засів за книжки, Олеся послала тітку, щоб вона звеліла конюхови осідлати коня для поїздки по гаях. Незабаром кінь стояв в дворі осідланий. Олеся впала на плече тітці Павлині і заплакала. Павлина залилась слізами.

Олеся перебігла через сінці, скочила на коня і тихенько промовила:

— Тітко! Я й не тікаю з дому; я просто їду без дозволу дядька до Києва до тітки Павловської. Прощайте! прощайте!

Олеся помаленьку виїхала з двору, поволи об'їхала тік, а як тільки вона в'їхала в гай між рідкі дуби, тоді торкнула коня острогами. Гарячий кінь полетів, ніби стріла тільки дуби замигали в очах в Олесі. Вона оглянулася і кинула очима на счорнілий старий палац, що миготів між дубами та липами, вгляділа високі виводи, тонкі криничані журавлі, і її взяв за серце жаль. Її не шкода було суворого дядька, котрий обрид їй своєю моралю та вчинням; її було жаль за тіткою Павлиною, доброю, веселою, красномовною та говорючою, котра розважала її зїмніми вечорами оповіданнями то про сьятих, то про Соломона та Олександра Македонського, то про німецьких рицарів. Олеся згадала, що тітка зісталась ніби сиротою, і важко зітхнула.

— Прощай, старе батьківське гніздо! Чи доведеться міні ще побувати в тобі? А може я не переступлю через твої пороги й до віку? Тепер на Україні життя крутиться і клекотить, як вода в чорторії. Може й мене вхопить той вихор і закрутить мене й мою долю, — думала Олеся, летячи на коні поміж соснами. Її брала нетерплячка, як можна швидче наздогнати Виговського. Чогось їй здавалось, що вона його не дожене, не знайде в густих гаях і вернеться в старий палац.

Але швидко між зеленою ліщиною замаячів кунтуш, заблищали на сонці золоті позументи. З-за кущів виглядала кінська голова з гострими настороченими вухами; між зеленим листом зачервонів вершок козацької шапки. Виговський вгледів Олесю і вискочив з-за кущів ліщини.

— Тепер нехай нас Бог напугить в дорогу на наше щастя! — промовив Виговський і поскакав конем поруч з Олесею.

— Але знаєш що, коханий пане Йване? Мій дядько не такий тихий та спокійний, як тобі здається. В йому часами пробуркуєть ся давня відвага й завзятість українського шляхтича. Як тільки він розшолопає, де я ділась, він посадить на коний з десять хлопів і випустить оцю вовчу зграю наздогінці за нами. Нам треба збочити з простого шляху і братись манівцями та обїздками, — промовила Олеся.

— Одже ж твоя й правда, кохана Олесею. Ти тут знаєш усі шляхи й стежки. Веди мене, правуй мною, а я буду скакати сьлідком за тобою.

Олеся збочила на вузький лісовий шляшок, неначе прорубаний через молоді рівні сосни. Гарячий дух сосни й живиці, здоровий і бадьорячий, вдарив з соснової

алейки, як з натопленої печі, аж забивав дух. Олеся скакала попереду. Виговський летів сльідком за нею.

Довго вони їхали цим лісовим шляшком, неначе тунелем, і незабаром виїхали на чималу в'їзджену дорогу. Довго вони їхали цією дорогою, і вже сонце звернуло з півдня, як вони прибилися до чималого хутора серед ліса. В хуторі жила сама за себе ходачкова шляхта.

— А що, кохана Олеся? Чи не розбила тебе дорога? Чи не важко тобі буде вандрувати на коні в далеку дорогу?

— Буде важко, бо я не козак. Я вже почуваю себе втомляною і розбитою, — обізвалась з сідла Олеся.

— Я так і думав. Пошукаю я в цьому присілку якого шляхтича, котрий має коненята. Наймемо підводу, коли можна буде, припряжемо свої коні і так дійдемо до Київа, — сказав Виговський і побіг конем до хутора.

Олеся скочила з коня і лягла на траві під дубом, держачи коня за поводи. Кінь щипав низьку траву і прихкав, обертаючи голову до Олесі. Олеся встала, привязала коня до молодого граба і знов лягла під дубом, поклавши голову на обрубок колодки, що валявся на траві. Олеся втомилась од незвичайної для неї далекої прѳмашки верхом на коні. Вона простяглася на весь свій зріст, потяглася разів зо два і лежала нерушимо, дивлячись в-гору на розкішне старе гідля столітнього дуба. Молода панна почувала, як помаленьку розливав ся по її нервах спокій. Ще ніколи на своєму віку вона не почувала себе такою радісною, навіть щасливою. Її здавалось, що вона серед зеленого гаю та борів, стала вольною, як повітря, що усі претичини, усі намагання значної рідні далеко десь зістались позад

неї, що вони вже счезли на вік і вже ніхто не буде чеплятися до неї з своєю порадою, вже ніхто не насмілить ся розлучити її з милим. Вона підвела очі в-гору і задивилась на повірізуваний в зубці дубовий лист, на клаптики синього, як бирюза, неба, що блищало поміж темнозеленим листом. Глянула вона на луг, і зелений луг неначе засміяв ся до неї. Її тішила і сиза далечінь густого бору, і старі дупленасті корчакуваті сосни, що росли осторонь на зелених луках і, неначе каліки, повипинали покручені на всі боки товсті червонуваті гілки.

— Який гарний божий світ! Як легко, як весело мені на душі! Я тут вольна, як пташка в лісі, — подумала Олеся, потягаючись на траві.

Виговський вертав ся уличкою хутора з двома шляхтичами, ввесь блискучий, чудово убраний, облитий світлом горячого сонця, серед зеленого гаю, як давній рицар, про котрого тітка Павлина часто оповідала її зімніми вечорами. Олеся здалеки милувалась його рівним станом, рівною фігурою, і як він наближив ся до неї, вона задивилась на його ясні блискучі очі.

— Які розумні в його очі! Ой правду він каже, що буде гетьманом на Україні. Його очі говорять мені це. Буду я гетьманшею!

І гордовита і честилюбна душа Олесина ніби заграля од радості й щастя. Для неї ніби в одну мить десь зник зелений гай, зникла сиза далечінь борів, зникла уся поезія ліса. В думках її мріло, як пишне сяєво того ясного дня, гетьманство, слава, повага, блиск високого становища, котрий затінить і князів Любецьких, і князів Соломирецьких, неприхильних до її милого.

— От я і підводу знайшов! — промовив Виговський, сїдаючи на траві коло Олесі. — А вже 6 час

нам і попоїсти. Спасибі тітці, що привязала мінї до сідла торбу з харчами.

І Виговський звелїв козакові одв'язати і принести ту торбу. Він вийняв печену тетерю, паляницю й сіль, покрав усьо на шматочки. Олеся розстелила хусточку і посклала харч на хусточку. Шляхтич поставив на траві глечик молока й два кухлики. І здорова, молода Олеся пообідала з таким смаком, з яким вона ніколи не обідала в палаці свого батька.

Попоївши в смак, Виговський велїв шляхтичеві лагодитись в дорогу. Віз був простий, труський. Шляхтич поклав у віз два кулі, а на кулі наклав соломи і переплїв їх з-верху ликами. Виговський припріг свого коня, а Олесиного прив'язав до воза ззаду. Шляхтич сїв за погонича, і віз покотився швидко по втертій лісовій дорозі до Київа.

Знов повився поліський бакаюватий шлях гадюкою через зелені яри та луки, через густі соснові ліси. Сонце стало на вечерньому пружі, як вони вїхали в чимале село Микитяни. В кінці села стояв пустою палац якогось дідича; дідич очевидячки був католик і мусїв покинути свою маєтність. В палаці всі вікна були повибивані, всі двері повиламувані, все добро рознесене. Олеся глянула на той палац, на те спустошіння і їй стало важко на душі.

Не встигли вони вїхати в село, як од корчми рушили до їх воза чоловіки і спинили конї, захопивши за гнуздечки.

— А чого вам од нас треба, люде добрі? — спитав Виговський.

— А того треба, що вам не сьлід сюди вертатись! — обізвався понуро один чоловік.

Селяни, вглядівши віз, на котрому їхали пани, почали сходитись і поставали кругом воза. Декотрі чоловіки вибігли з дрючками. Олесь мовчки поглядала на ту громаду, і в неї в душі похололо.

— Одже ж це яхнянський дідич! Йй-Богу він! Це він вертаєть ся з Польщі в своє село, — обізвав ся один чоловік.

— Та я не яхнянський дідич! Я козак, я з козацької старшини! — крикнув сердито Виговський. — Поганяй далі, візниче!

— Ба не поганяй бо! Далі, пане, не поїдеш, а назад то може й вернеш ся, коли ще про тебе не довідають ся Яхняни, твої давні панщанні, — промовив один чоловік.

— Це давній яхнянський дідич, а то його жінка! А коли не він, то його брат, бо дуже скинув ся на його, — промовив один дід. — Не пускаймо його в Яхни! Їдь собі, пане, назад до Польщі, коли тобі шкода своєї голови.

— Що це вам прийшло на думку, що я яхнянський дідич? Дивіть ся, на міні козацький жупан, козацька шапка! Чого це ви до мене причепились?

— А чи то ж велика труднація надягти на себе козацький убір та й проскочити в Яхни? Бог тебе знає! Повертай назад! Гетьман Богдан погано вчинив, що умовив ся з королем повертати католицьких панів в маєтности і запрягати людей до панщини, — гомонів старий дід.

— Та тепер вже не польський король панує на Україні, а московський цар, бо гетьман і козаки присягли на підданство цареві, а цар вже не дозволить вертатись католицьким панам в їх села та палаци на Україні, — обізвав ся Виговський.

— А Бог його сьвятий знає! Ми про це нічого не чули, нічого не знаємо, а тільки знаємо про те, що польські пани повертають ся з Польщі і неволять людей, силують робити панщину, — промовив дід.

— Та бреше він, оцей пан! Це він хоче вибредатись! Це той, коли чули, люди добрі, що було за своїми панщанними людьми ходить на полі з рушницею та неслухняних підстрелює кулями. Їй-же Богу, він! Дрючками його! дрючками! Не йміть йому віри! — гукав один здоровий чоловіга, очевидячки завзятий ворог панів. — Повертай назад, вражий сину, з своєю панією, бо тут тобі буде й кінець! Бач, яких баских коней веде з Варшави! А скільки начепляв на себе золота!

І чоловіга замахнув ся на Виговського товстим дрючком. Олеся сиділа на возі ні жива, ні мертва. Вона стала жовта, як віск.

— Оце яка напасть трапилась міні в дорозі! Мене жде в Чигирині гетьман, а тут тобі на!.. Люди добрі! везіть мене до сьвященика. Сьвященик вам скаже, що я за людина, — сказав Виговський.

— То й повезім! — обізвав ся один дід, очевидячки здатливий і не лихий чоловік.

Шляхтич погнав коні до двору сьвященика, за возом рушила громада з дрючками. На щастя Виговського батюшка й справді вгадав, що Виговський з козацької старшини. Виговський сказав йому, хто він такий. Батюшка вернув ся в хату, накинув епітрахіль, взяв в руки хрест, вийшов з хати і стрів Виговського як значну особу, на порозі хати. Громада поздіймала шапки. Виговський і Олеся поцілували хреста і батюшку в руку.

— Еге, високоповажний генеральний писарю, наші

хлопи, нетямущі поліщуки, вважали тебе за католика дідича і стріли тебе як ворога? — промовив батюшка.

— Так, панотче! Трохи не почастували отими дреколіями, а міні не пойняли віри, що я козак. Запевніть їх, панотче, що ви бачили мене нераз в Києві, бо й ви міні щось на приміті, — сказав Виговський.

— Прошу ж до моєї хати! — прохав батюшка.

Олеся так і шугнула в двері, неначе спасаючись од наглої смерті; за нею сльідком вступив в сїни і Виговський. Вона вбігла в сьвітлицю і, сливє непритомна, не сїла, а впала на стілець. Батюшка оповістив громаді, хто був приїзжий козак. Громада, похиливши голови, рушила з двору.

Переночувавши в тісній простій хаті сільського панотця, Виговський з Олесею доїхали потім без пригод до Києва і заїхали до двору тітки Якилини Павловської. Павловська вибігла в двір і зараз догадалась про все. Вона була рада цьому випадкові, як своєму щастю.

— Еге це ви в двох виїхали з Мокран? Я вгадую, що не Христофор Стеткевич пустив вас самохіть з дому: ви самі пустили себе. Еге? — питала Якилина Павловська, осьміхаючись.

— Та еге ж! — обізвав ся Виговський, обтрушуючи солому з свого дорогого кунтуша та з Олесиної одежі. — Мусїла Олеся саму себе пустити до Києва, коли инчі не пускали.

— Прошу ж до господи! Повечеряйте та й одпочивайте, бо ви мабуть і здорожились і од голоду та втоми перепались. — говорила Якилина.

Добре одпочивши, Виговський пішов ночувати до старого Євстафія Виговського і зараз таки після сьніданку побіг конем на Поділ годити вінчання в одного панотця. Він виїхав з двору, а до Якилини Павловської

зараз нагодилась княгиня Любецька, ще й привела з собою свою родичку, пані Суходольську, вже зовсім покашличену і сполячену. Надаремно Олеся думала, що ніхто в Києві й не догадується про її приїзд до Києва вкупі з Виговським. В той час, як вони їхали улицею, їх углядів дворецький князя Любецького; вглядів він і Олеся, котра сиділа на возі попліч з Виговським. Як добрий навіглядач, ще й до того цікавий, він пішов до княгині Любецької і розказав їй про цей випадок, зовсім незвичайний. Княгиня зараз догадалась про все і другого дня раненько прибігла до Павловської, щоб одбити од Виговського Олеся.

Олеся, посьнідавши, сіла на канапі, ніби сховавшись в куточку канапи, підобгала ноги, сперлась на качалку-подушку і одпочивала. Вона почувала себе стомляною й розбитою після довгої труської дороги, зблідла на виду, а очі виявляли велику втому і збуріння душі несподіваними подіями тих днів.

Любецька і Суходольська вбігли в сьвітлицю і почали зорити очима по закутках. Вони вгляділи Олеся в куточку здорової, неначе ясла, софи.

Для Олесі цей ранній візит був такий неприємний, що вона аж скривилась і трохи не заплакала. Вона трохи була вже задрімала; її так було гарно та спокійно в тиші, в закуточку широкої софи. Золоті мрії ровм літали ніби перед її очима, як бджоли на сонці в пасіці. Вона все думала про свого коханого, уявляла собі його вид, його очі, тішилась мріями про своє майбутнє високе становище гетьманші, першої особи на Україні після гетьмана.

— О! А ти, Олеся, в Києві? — крикнула Любецька.

— О! Ти тут! Не в Мокранах? А де ж пан Хри-

стофор Стеткевич? Ти з ним прибула сюди, чи з тіткою Павлиною? — гукнула на всі кімнати голосна пані Суходольська.

— Я, *цьоцю*, прибула до Київа з Іваном Остаповичем Виговським, — обізвалась Олеся, привитавшись до родичок і знов вгніздившись в куток софи.

— А то чого так? — спитала Любецька.

— А це що за диво? Панна Олеся прибула з козаком в-двох: їхали два дні й одну ніч через нетри та пущі, через бори... Це диво та й годі! — гукала Суходольська.

— І дива тут нема ніякого. Мене дядько не пускав, а міні хотілось їхати до Київа. Не їхати ж міні самій в такі небезпешні часи. Трапився добрий чоловік і довів мене, спасибі йому, до Київа, в доброму здорові, — тихо говорила Олеся.

— Щось тут є! щось та є! Це, Олесю, не з-проста ти пустилась в таку вандрівку з Виговським та ще й без дозволу опікуна, — говорила Любецька.

— Ба з-проста, моя дорога *цьоцю*. Приїхала до Київа в гості та й годі, — говорила Олеся.

— Скажи поправді, моя дорога Олесю! Еге ти зробила оту прómашку з Мокран з тим козаком, щоб вийти за його за-між? Еге ти втікла з дому? — спитала Любецька.

— Ба я не втікла, княгине! Я серед ясного дня звеліла осідлати свого коня та й поїхала з Виговським до Київа. От і все! — промовила Олеся.

— Але ж ти оце прибула до Київа, щоб повінчатись з Виговським, ні в кого не питаючись? — спитала пані Суходольська.

— Я ще й сама напевно не знаю, чи буду я з Ви-

говським шлюб брати в Києві, чи й ні, — говорила з досадою Олеса, однікуючи од щирого признання.

— О, я напевно знаю, що будеш брати шлюб! — гукнула стара й криклива Суходольська, — чого б тобі й їхати з Виговським в-двох в таку далечінь?

— Що ти собі задумала, серце Олесю! Чи козак же до пари тобі? Ти шляхтянка з дідів, з прадідів; ти з'роду сенаторського й княжого, а він... Хто він? Простий ходачковий шляхтич з села Вигова на Волині, тепер козак, хоч і служить за якогось там писаря при гетьмані, — репетувала стара шляхтянка.

— Він, тітко, займає високий уряд при гетьманові, має великі доходи; він чоловік з достатками, бо оце недавно поставив своїм коштом чигиринський монастир, — тихо говорила Олеса.

— То що ж з того! — репетувала княгиня Любецька. — Тебе він завезе між козаків та козачок. Вони тебе вберуть в свої хлопські стародавні убори: вберуть тебе в плахту та червону запаску. Тепер ти зовсім панна, ніби щира варшавянка, а там ти станеш мужичкою, зовсім зпустиш ся. Ох, горе міні тяжке!

— Як не схочу, то мене ніхто нігде не вбере в плахту та червону запаску. Я таки й не думаю в неї вбиратись. Коли я приїду в Чигирин, то приїду з блиском і честю, як прирожденна шляхтянка, як новосвіцька пані, і такою там і зістанусь, — гордо обізналась Олеса.

— Ой Боже мій! Горенько тим нещасним сиротам! Ніхто за ними не доглядає, ніхто їх не виховує гаразд. Ростуть на волі, як сосни в бору. Ти, серце Олесю, сирота, не маєш матері; ти б послухала нас, бо ми бажаємо тобі добра й щастя. Ти ще молода; знайдесть ся тобі жених між значними шляхтичами українськими,

а може й польськими, — говорила Суходольська и трохи вже не проливала сліз.

— Хоч я й сирота, але не без розуму, і в кожному становищі покажу себе і новосьвіцькою особою і шляхтянкою, прихильною не до Москви, а до Польщі. Я сама собі дам ради, коли то ще вийду за козака-шляхтича Виговського, — тихо й спокійно говорила Олеся.

— Ну то й давай собі ради сама! — крикнула Любецька вже з пересердя.

— То й давай сама собі ради, коли нас не хочеш слухати! — репетувала вже сердито Суходольська. — Бог з тобою, коли цураєш ся свого роду, цураєш ся княгині, котра стала тобі за рідну матір. Ходім, сестро, до дому!

— Ходімо, сестро! Покірливе телятко дві матки сее, а непокірливе і одної не хоче.

— Ой, коли б ці матері швидче виходили з хати! Ой обридли вони мінї своєю порадою та криком! — думала Олеся мовчки.

— Ходім, сестро! Роби, Олесю, як знаєш, але потім на нас не нарікай, а нарікай тільки на саму себе, — сказала Любецька і вийшла з сьвітлиці навіть не попрощавшись з Олесею.

— Ходім! Ат! Будемо тільки надаремно гаяти час! Ходім! — крикнула Суходольська і вийшла, так само не прощаючись з Олесею.

— Слава Тобі, Сотворителю! Хоч крику та усякої поради не буду чути, — подумала Олеся.

Увійшла тітка Якилина і глянула на Олеся. Олеся сиділа сердита й бліда.

— Пішли? — спитала Якилина.

— Хвалить Бога, пішли. Трохи не луснули з досади, — сказала Олеся.

— Пішли порадниці, а наш порадник щось загаяв ся.

Одначе незабаром прилетів на коні Виговський і сказав, що вже згодив вінчання в одного священика. В-вечері Виговський і Олеся пішли до Софійського собора на утренью й висповідались, а другого дня на Подолі запричастились і повінчались. Щасливі й веселі вони вертались на обід до прихильної й доброї тітки Якилини Павловської. Якилина така була рада, неначе вона сама повінчалась з Іваном Виговським. І ніхто в світі не спочував до Виговського та Олесі в їх щасті так щиро, як тітка Якилина. Вона завжди була рада й вдоволяна, коли їй доводилось спарувати молодого хлопця з молодю панною.

Тиждень прожив Іван Остапович Виговський в Якилини Павловської, як у раю, і не міг натішитись своєю Олесею. Він неначе помолодшав, повеселішав і одпочивав душею і після важкої вандрівки в Мокрани, і після тяганини з Олесиною ріднею, одпочивав і од важкої канцелярської служби при старому вередливому гетьмані. Але на Олесі усей той пережиток турбот окошився нервовою хворобою, котрої не міг навіть вгамувати своєю ласкою та коханням ввічливий Виговський. І причеплива уперта рідня, і довга тяганина з сватанням, і несподівані втьоки з дому од старого Стеткевича, і несподіване ніби крадене вінчання проти волі усієї рідні — все це окошилось на делікатній і вищеченій Олесі нервовою слабістю.

Тим часом з Чигирина до Київа приїхав Данило Виговський і переказав Іванові Остаповичу, щоб він зараз їхав до Чигирина, бо всяких справ набралось бага-

то, і гетьман Богдан вже почав гримати на Виговського і навіть сердитись за його гаяння в Київі. Виговський доручив догляд за Олесею тітці Якилинї та старому Остапові Виговському, а сам, як можна швидче, поспішив до Чигирива.

Тим часом Олесина слабість затигла ся. Вона то одужувала, трохи поправлялась, то знов занедужувала. Виговський часто навідував ся до Олесї, пробував потижню й по два в домі тітки Якилини, але бояв ся перевозити її до Чигирива, бо вже зайшла негода, почались холода. Олеся не любила козаків, з неохотою збирала ся їхати до Чигирива і очевидячки сама длялась з виїздом.

— Нехай вже моя Олеся перезимує в вас, шановна тітко, а в літку ми перевеземо її по теплі та при теплій сухій годині, щоб їй наш Чигирин здав ся кращим, — говорив Виговський до тітки.

— То й нехай так буде. Вона в мене, як у рідної матері. Я її доглядати-му, як свою дитину. А не дай Господи, вона зімою застудить ся в доросї в тих степах та на тих степових вітрах! Що тоді станеть ся з нею? — говорила тітка Якилина.

Тим часом настала весна холодна та непогожа. Вже й Великдень минув, а холода все не минали, неначе гаважились шкодити Виговському й Олесї. Настало літо. Олеся породила сина Юрія.

— Знов претичина міні з Олесею! Вже й козацька старшина сьмієть ся, що я ховаю десь в Київі свою жінку шляхтянку і боюсь показувати її козакам в Чигиринї, щоб вони не одбили її од мене, — говорив Виговський тітці Якилинї.

IV.

Як тільки гетьман Богдан Хмельницький оддав Україну в підданство московському цареві, цар Олексій оповістив Польщі війну. Богдан тільки й бажав того: в його давно була думка одняти од Польщі ще Волинь за Горинню та Галичину, прилучити цей край до України і зібрати до-купі весь український народ. Богдан ще перед тим, як мав віддати Україну в підданство московському цареві, приговорив собі спілника, шведського короля Карла Густава. Він посилав листи до Карла Густава через двох Шведів, польських офіцерів, взятих в полон в дрижипольській битві з Поляками, і намовляв його постановити спілку з козаками, щоб воювати Польщу. Шведський король послав до Богдана свого посла генерала Вільгельма Карлуса з подарунками та грамотою. Богдан постановив умову з королем вкупі воюватись з Поляками і не ставити мира з ними без обопільної згоди. Він переслав через Карлуса грамоту й подарунки: троє турецьких коней з багатою збруєю, три янчарки, три буйволячі роги і три козацькі кунтуші з вишневого оксамиту, обкладані перлами та золотом.

Московське військо 1654 року вступило в Білу-Русь. За військом незабаром прибув сам цар. Богдан послав на підмогу цареві три козацькі полки під приводом нїжинського полковника Василя Золотаренка з правами наказного гетьмана. Московські воеводи забірали одно місто за другим на північній Білій-Русі, завоювали Дорогобуж, Білий, Невель, Метиславль, Рославль, Оршу, Шклов. Золотаренко завоював в Могилев-

щині та Мінщині Річицю, Гомель. В серпні московське й козацьке військо розбило військо литовського польного гетьмана Радзивіла. Москалі й козаки пішли загонами по Білій-Русі. Цар вступив в Смоленск. Полоцк і Вітебск самі оддали ся цареві. Черниговський полковник Подобайло взяв заново Гомель, Пропойск, Новий Бихов. Цар взяв Смоленск і все посовував ся далі на Литву до Вільна.

Саме в той час Карл Густав вступив в Польщу. Познань і Велика Польща мусіли присягти на підданство шведському королеві. Короля Яна Казимира пани не любили. Варшава здалась Шведам і присягла королеві без битви. Шведи забирали одно місто за другим, взяли Ченстохову і заграбували скарби в монастирі. Польські пани боялись, що король одніме од їх вольности й права, кидали короля і приставали до Шведів. Вони поставали зрадниками Польщі і королеві.

В той час, як Польщу забірала Москва й Шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приводом Бутурліна. В Богдана була думка забрати південні польські провінції, заселені українським народом, і довести до кінця визвоління усього українського народу од Польщі. Русини піднялись і пішли загонами по Галичині, били й грабували польських панів. Богдан підступив під Львів і обложив його звідусіль. Міста й твердині в Галичині здавались одні за другими або ганули в боротьбі. Богдан взяв великий викуп з Львова, а Бутурлін з москалями та козаками взяли Люблин, спалили й вигубили усіх жидів.

Война тягла ся вже другий рік. Польща вначе вже гинула. Пани зрадники опамятались. Побачивши, що Польща гине, вони почали думати та гадати, як би спа-

сти рідний край од загину. Шведський король не поважав польських республіканських порядків і говорив панам, що його шабля покаже закони для побитої Польщі. Пани покидали Карла і знов присягали Янові Казимірові на вірність. Чарнецький розбив шведське військо. Ян Казимір, Чарнецький та Любомірський розіслали заклик до народа. Варшаву одняли од Шведів. Шведський король оступив ся в Прусію. Пани почали думати та гадати, як би спасти Польщу, бо московський цар вже забрав усю Білу-Русь і взяв Вільно.

Одібравши од Шведів Варшаву та Великопольщу, Поляки постановили йти на мир з козаками та й московським царем. Ян Казимір послав разом послів до царя і в Чигирин до Богдана Хмельницького, щоб помирितись з козаками і з Москвою.

Ляндскоронський приїхав в Чигирин, просив гетьмана помирितись з Польщею і дати поміч Полякам проти Шведів.

— Невже ви думаєте, що ми такі дурні, що будемо проливати нашу кров за вас, коли пани й досі вважають нас за своїх підданих? — сказав Хмельницький. — Оповістіть нас вільними од вас, незалежними від Польщі. Нехай знає Польща, що ми не підемо ні на яку приятельську умову з нею, доки вона не одкажеть ся від усієї Русі. Як пани признають нас незалежним, вільним од Польщі народом, тоді ми жити мемо з вами, як приятелі й сусіди, а не як піддані й невольники.

І справді вже минав другий рік од того часу, як Україна присягла на підданство московському цареві, а Поляки й до того часу ще не одмежували границь України од Польщі і вважали Україну як польський край.

Ляндскоронський вернув ся в Варшаву ні з чим. За те ж польські послы в Москві спромоглись вговорити

царя на мир. Вони обіцяли, що після смерти свого короля пани виберуть царя Олексія за польського короля і Москва й Польща стануть одним потужним царством. В Москві боялись, що Шведи стануть небезпешні для самої Москви, а патріярх Никон дав раду помиритись з Польщею і почати войну з Шведами, щоб одібрати од їх Ливонію і давні краї Великого Новгороду.

Цар послав своїх комісарів в Вільно, щоб постановити мир з Польщею. Богдан, довідавшись про це, послав в Вільно і своїх посланців, щоб вони встоювали за права України. Але московські комісарі не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656 року. По цьому трактатові Польща була повинна після смерти Яна Казимира обібрати собі за короля царя Олексія Михайловича, а цар обіцяв воювати з Шведами, своїми переднішими спілниками, і обороняти од їх Польщу, ніби вже своє царство. Богданових посланців не пустили на раду в намет і сказали їм, що Хмельницький та козаки — піддані, а через те вони не сьміють подавати голос там, де про їх долю говорять посланці монархів. Козацькі посланці вернулись в Чигирин до гетьмана.

Тимчасом на Україні пішла чутка, що цар обіцяв польським панам припинити козаків, заборонити козакам воювати з Польщею, як з царською державою, що він знов оддасть Україну Польщі, а гетьманові звелить виставити козацьке військо проти Шведів для оборони Польщі од Шведів. Богдан стрвожив ся. Цар та московські бояри повели політику з Польщею наперекір усім Богдановим замірам та планам.

В Чигирин прибіг один московський гонець з листом. Виговський сердито вирвав в його з рук листа. Гонця не допустили до гетьмана.

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV.

8

Уся Україна була стревожена чуткою про віленський трактат. Скрізь загомоніли, що цар присилує козаків йти на поміч Польщі, своєму лютому ворогові, і спасати її од Шведів. Говорили, що цар може знов оддати Україну Польщі.

Вернулись Богданові посланці з Вільна в Чигирин. Вони вступили в Богданову сьвітлицю. Посходилась козацька старшина. Прийшов і Виговський. Придбав і його старий батько Остап, котрий прибув до сина в гості. Всі ждали певних звісток, що таке постановили царські бояри в Вільні, помирившись з Польщею. Усі були смутні. Усім було важко на серці. Богдан вийшов до сьвітлиці, стревожений, з неспокійними очима. В його руки трусались, а очі аж горіли. Іван Виговський стояв похиливши голову. Темні, ясні очі неначе пригасли, неначе їх повила імла. В очах в старшини сьвітилась і тревога й журба.

Посланці впали в ноги гетьманові.

— Ясновельможний гетьмане! Пропало військо запорожське! загине Україна! Нема нам помочи ні од кого. Ми навіть не знаємо докладно, яку умову постановили уновнослені від царя московські бояри з лядськими комісарями. Царські посланці не пустили нас і в посольський намет. Навіть не допускали нас близько до намета, неначе собак до божої церкви. А Ляхи сказали нам по щирій совісті, що вони постановили таку умову з царем, щоб Україна з запорожським військом знов була під Польщею... А як військо запорожське з усією Україною не буде покорятись Ляхам, то цар буде помагати Ляхам своїм військом і бити-ме військо запорожське. Загинемо ми! загине Україна!

Посланці заплакали, обнімаючи гетьманові коліна.

— Коли ми бились з самою Польщею, тепер нам доведеться битись з Польщею і Москвою. Пропащіми на віки! Не наша сила встояти проти їх, — говорили крізь сльози посланці.

Хмарний, сумний, осінній день заглядав в просторну Богданову світлицю через невеличкі вікна і неначе збільшував смуток, розлитий на смутних обличчях старшини. Іван Виговський стояв неначе громом прибитий. Дві сльози покотились з темних очей.

Один Богдан не похилив голови. Він спанхнув, підвів сиву голову. Уста й ніздрі задрижали. Старі руки затрусились. Він крикнув, неначе в гарячій битві з панами. Злість і гнів на московську політику душили його.

— Московські бояри подуріли й показалися! В їх нема не то однієї клепки в голові, а десятих клепок! Москва не варта доброго слова. Нема й не буде нам підмоги від Москви. Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусів віддати Україну цареві, бо не було де дітись. А Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить! Присягаюся і божусь, що нас хочуть занапастити! Нас зневажають! Ой Боже наш праведний!

Декому з старшини сльози заблищали в очах.

— Не плачте, не журіть ся, діти! Треба оступитись од Москви. Коли Москва вчинила таке з нами, то треба оступитись од царя. Підемо тудою, кудю звелить нам йти найвищий Владика. Будемо і під бусурменським царем, не тільки під християнським. Московські бояри грубі, дурні й темні. Ляхи їх дурять. Ніколи не станемо до помочи нашому споконвічному ворогові — Польщі! Ніколи не підемо бити Шведа, нашого щирого спілника. Пани не одмежували й досі границь України,

не вважають на нас як на вольних, незалежних од Польщі, а Москва знов хоче віддати нас панам на поталу. Невже ми повинні стати до помочи нашим ворогам проти наших друзів? Вони дурять Москву! Ніколи вони не оберуть собі за короля московського царя.

Богдан ще довго лютував, лаяв ся, кричав та проклинав Москву. Розбитий завсідніми війнами та клопатами, завсіднім без перерви тривожним життям в походах та в битвах, Богдан не міг здержати себе, не міг вгамуватись. Страх за будучину України, за усе своє діло, що він провадив за усе своє життя, помилка московського царя, легкодумність і дурість московських бояр збурили Богданову душу, як буря море, до самого дна.

А Виговський стояв і не промовив і слова. Він нечаче кріз сон чув ту лайку та крики Богданові, як кріз сон людина чує завивання бурі в лісі. А його серце боліло й нило. Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збуріння проти Москви, свого гніву; але в думці він згожувався з гетьманом. А тимчасом в його серці аж клекотіла обида. Він вгадував, що Україні не сподіватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської умови і ніколи не додержати-ме, що вона вчинить з Україною, що схоче, як покаже її потреба, її інтереси, а не вигоди України.

Виговський стояв, похиливши голову. Як кріз сон долітали до його вуха крики й лайка гетьманова. А в його голові йшла дума за думою тихо-тихо, одна смутна, друга невесела. В його боліло серце так само, як і в Богдана, але боліло тихо, без гуку, без крику, без слів, як тліє жар в сухому дереві перед пожежою.

— Що то станеть ся тепер з Україною? Де їй

дітись? До кого приставати? В кого запомоги шукати? Скільки вже пролито козацької крові! А скільки ще доведеться її пролити! — снувались думки в його голові, доки гетьман вгамував ся.

Гетьман зараз оповістив, щоб на днях зібралась рада. Старшина розпрощалась з гетьманом і вийшла з сьвітлиці, неначе громом приголомшена. Вийшов слідком за нею й Виговський з своїм старим батьком Остапом. Вони вертались до дому мовчки і слова не промовили. Їх наздогнав Данило Виговський. Вони ввійшли в сьвітлицю Виговського такі сумні, неначе вертались з кладовища, поховавши дорогу близьку людину.

Вже був час пізніх обідів. Виговський звелів подавати обід. Слуги накрили стіл і подали обід. Виговські сіли за стіл. Але їм і не пилося і не їлось. Страва стояла на столі й холонула. Налиті чарки стояли повні. Смутний сірий сьвіт хмарного осіннього дня ледві сьвітив в маленькі віконця тісної сьвітлиці і неначе додавав смутку засмученим Виговським.

— От така то наша доля, тату! — заговорив Іван Виговський.

— Я нічого доброго для України і не сподівався од Москви. Не люблю я Москви й ніколи не любив її, — тихо промовив старий Остап.

— Московські бояри темні, непросьвічені, ще й до того горді та чваньковиті. Вони з-горда поглядають на нас і на Ляхів, високо несуть ся, неслись би аж до неба, як би можна було, — говорив Іван Виговський. — В нас, мовляв, в Москві тільки чиста православна віра, а ви, Українці, вже полатинщені, схизматики, бо в нас, бач, хрестять через обливання... бо ви набрались лядського, католицького духу од Польщі. Москва третій

Рим, а четвертого вже й не буде. Це тільки й чуєш од їх. Не ждати нам добра од Москви!

— Я давно нарікав на гетьмана, що він прийняв московське підданство, і тепер нарікаю, — обізвав ся Данило Виговський.

— І недурно ти нарікаєш, — сказав Іван Виговський. — Ще ні сіло ні впало, а Москва вже ладна́ оступитись од нас, як тільки пани покадили їй під ніс облесливими пахощами. А Поляки ж ще й не одвели нам ґраниці. Ще ж ми не визволили од Польщі ні Галичини, ні Волині за Горинню. Ми ще не зібрались до купи, не зміцнились гаразд, а Москва вже ладна́ знов покорити нас під ноги Полякам. Що станеть ся з нами? Хто вгадає, яка доля нас жде?

І Виговський зітхнув важко-важко, неначе перед його очима клали в домовину його милу, любу Олесю, або його рідну матір.

— Аж тепер на старости літ гетьман дійшов до розуму! розібрав і втямив добре, чим тхне Москва, — сказав старий Остап Виговський.

— Розібрав і втямив, це правда, але заплутав ся між двома царствами, — сказав Іван Виговський. — І один Бог відає, як ми виплутаємось на волю. Москва оце од-разу показала свої норови. Наших козацьких послів Поляки приймали й витали, як і послів заґранишних, цїсарських, німецьких, венгерських. Їх приймали з честю й пошаною, давали їм харчі, кватири, давали дорогі подарунки, оксамитові кунтуші, фалендиші голандські й усякі дорогі сукна. А московські бояри не пустили їх навіть близько до намету, ніби якусь не-потріб.

— Це не добрий знак, — обізвав ся Данило Виговський. — Коли Москва вже тепер, тільки що прий-

нявши Україну в підданство, проганяє наших посланців і не шанує їх, що ж буде потім, як Москва забере нас в руки та насадовить свого війська отут в нас дома, по наших містах?

Увійшов слуга, старий козак, і приніс другу поправу. Але ще й перша стояла непочата і чарки стояли повні. Слуга з дива витріщив очі. Виговські тоді тільки опам'ятались і схаменулись, випили по чарці і почали їсти страву. Але їжа не йшла їм на думку. Старий козак поприймав з стола сливе повні миски й полумиски і тільки з дива поглядав зкоса то на писаря, то на його старого батька.

— Чи це вони послабли, чи з ними трапилась якась неприємна претичина? подумав старий козак, виносячи тільки почату страву.

А Виговські ще довго сиділи за столом, довго балакали, пили венгерське вино, але й вино не розвеселило їх. Важка дума каменем налягла на їх душу.

Данило попрощався і пішов до дому. Старий Остап пішов одпочивати до своєї кімнатки. Іван Виговський усе сидів край віконечка і поглядав на хмарне небо, на густі хмари, котрі неначе бігли по-над лісом, по-над горою, доганяли одна другу, котячись, неначе чорний дим, густими довгими валами.

— Чи не так же котилось горе по Україні за усі Богданові часи, як котяться по небі валами оті чорні хмари? Битви за битвами, ріки крові за ріками лились по усій Україні, одна другу доганяла, одна другу випереджала. Не встигла одна річка зсякнути й висохнути, десть знов піднімалась друга кривава річка і сповнялась червоною козацькою кровю. Тепер Польща вихилталась до дна, до коріння. Пани спаскудніли. Польща падає, і при таким упаді Польщі Україна встояла б і

мала б силу одбиватись і вдержувати свої права Москва росте, набираєть ся сили. Бояри не страшні тепер цареві: це потомки давніх двірських „шутів та скоморохів“ Івана Страшного. Це не польська вольнолюбна шляхта, а холопи цареві, і будуть чинити його волю, і прислужуватись навіть через міру, і годити цареві, як годить нікчемний холоп. Кляне гетьман Москву, кляну її й я ще більше з її нікчемними, наглими холопами-боярами.

На дворі сутеніло, смеркало. В світлиці неначе впали тіни на білі стіни, стали тіни в кутку на дорогах в золотих шатах образах, обвішаних вишиваними рушниками. Стало ще сумнійше на душі в Виговського. Його думи полетіли в давнину, літали по-над полями, де були битви за волю України. Смутна згадка за згадкою летіла швидко, як чорні хмари на небі. І несподівано Виговський згадав Корсун, і Пилявці, і Берестечко, згадав Київ. І от він неначе бачить невеличкий dome, а в тому домкові неначе вглядів Олесю... І в одну мить в його світлиці неначе блиснув промінь ясного сонця, неначе звідкільсь, повіяло теплом. Світлиця одразу ніби повеселішала, ніби ожила. Олеся ніби стояла перед ним, як жива. Він неначе бачив її тихі очі. І йому здалось, що серед світлиці зацвіла якась пишна квітка серед зеленого листу, ясночервона, пахуча. Він неначе почував пахощі од тієї квітки, що пішли по усій світлиці і сповнили його душу. Йому стало весело на серці. Якись надії на щастя заворушились десь глибоко-глибоко в душі. Він неначе набірав ся сили. Одна приємна дума викликала другу і розганяла смуток. І одразу він пригадав, що Богдан розлютував ся на Москву, хоче одняти Україну од Москви.

— Не все пропало! Не загинемо до кінця! Богдан

винесе на своїх дужих плечах і цю напасть. Він аж тепер став на добру путь. Москва остогидла йому, як і міні. Він одірве Україну од Москви. Не все пропало! Ще не вмерла козацька мати!

І ясний, милий Олесин образ ніби злився до купи з тим сявом щастя і надії на ліпшу долю України, на її волю. Виговський повеселішав, встав з стільця і почав походжати по сьвітлиці. Надія додала йому сили, розігнала смуток.

— Не все загинуло, не все пропало! Польща тепер хистка, як тонка кладка. Пани провалять ся на своїй кладці, а ми визволимо Галичину й Волинь, зберемо весь наш український народ до купи, і тоді пристанемо до хисткої Польщі і мати-мемо силу й снагу вдержати свою самостійність при слабкій Польщі. Богдан вже звертає з своєї полюбленої стежки. Він тепер мусить йти тудою, кудюю я бажаю. А я йому допоможу своєю радою... На Україні розвиднюється аж тепер! От-от засяє сонце волі й самостійности! Є надія! Ще не вмерла козацька мати!

І не буйним вітром вирвалися його палкі почування, як вони виривалися в Богдана. Виговський, тихий на вдачу та поміркований, тільки швидче заходив по сьвітлиці і все розгладжував долонею своє високе біле чоло, повне дум та гадок та надій на ліпшу долю України.

Другого таки дня Богдан скликав козацьку старшину на раду. Богдан вийшов з своєї кімнати блідий, строжений, сердитий, аж лютий. Він і досі не міг заспокоїтись, лаяв ся, сердив ся і проклинав Москву. Виговський бачив, що гетьман вже старий та недужий, може з пересердя та з опалу нашкодити Україні в справі з Москвою, почав заспокоювати гетьмана, бла-

гав його підождати трохи та гаразд розвідати про це діло, обнімав коліна, доказував, що це неможлива річ, щоб цар оддав Україну ворогам благочестивої віри й поганцям на поталу.

— Коли ми, не розвідавши гаразд про це діло, з опалу піймемо віри в таку чутку про Москву і оступимось од царя, то про нас піде слава як про зрадників і кривоприсяжників. Треба підождати і розвідати гаразд. Може це тільки така чутка пішла по Україні, а чуткам не все можна йняти віри, — вговорював і заспокоював писар гетьмана.

Богдан вгамував ся. Рада постановила ждати з Москви звістки од царя, але не посилати козацьких полків на поміч Полякам проти Шведів.

— Я шведського короля ніколи не зраджу. Він наш вірний спілник. Нам треба добивати панів, знесилювати їх, а не помагати їм, доки ми не однімемо од Польщі Галичини та Волині, доки вони не згодять ся одмежувати Україну од Польщі гряницями, — говорив Богдан до старшини.

А тимчасом він послав в Москву до царя лист. В своєму листі Богдан писав, що польські пани ніколи в світі не додержать свого слова, не сповнять віленського трактата, не виберуть царя собі за короля, що вони обдурюють царя, бо вже послали послів до римського цїсаря і просять його брата собі за короля. В кінець усього Богдан благав царя не вертати України Польщі, як своїй будущій державі, не давати на поталу Ляхам православної віри.

Москва була глуха на цю пораду гетьмана та на його прохання. Цар постановив трактат з панами без козаків і навіть не дав відповіді на Богданів лист.

А час йшов. Ляхи намовляли кримську орду на-

пасти на Україну, підмовляли й цїсаря. Тоді Богдан, не питаючись в царя, завів переговори з трансильванським князем Ракочієм. З початку 1657 року станула умова України з Швецією та Трансильванією, щоб розібрати Польщу. Ракочі вступив з військом в Польщу. Богдан послав йому до помочи козацькі полки. Чутка про це дійшла в Москву вже тоді, як Ракочі йшов на Варшаву. Цар Олексій Михайлович послав до гетьмана в Чигирин свого окольничого Федора Бутурліна та дяка Василя Михайлова з докорами гетьманові за ту спілку.

Московські послы вїїхали з Москви весною, а прибули до Чигирина аж літом, третього юня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя.

Богдан знав, що Бутурлін їде з докорами од царя; він не мав думки зовсім розійтись з царем і послав стрічати боярина з пошаною. Миргородський полковник Грицько Лісницький виїхав на зустріч послам за десять верстов од Чигирина. За п'ять верстов од Чигирина стрітили послів син гетьманів Юрій, генеральний писар Іван Виговський та військовий осаул Ковалевський. Юрій просив послів вибачити, що сам гетьман не виїхав їм на зустріч, бо нездужав і лежить на ліжку.

Другого дня прибув до послів Ковалевський і привів на подарунок їм два богато осідлані коні.

— Добродій наш, пан гетьман звелів вам їхати до його, — сказав Ковалевський.

Послы приїхали в гетьманський двір. В сінях стрів їх Іван Виговський.

— Не майте за зле, — сказав генеральний писар,

витаючись з послами, — гетьман лежить недужий і не міг ніяким побитом стрінути вас.

Послів допустили до гетьмана. Гетьман лежав слабий на ліжку. Його лице вже осунулось, щоки западали, ніс загострив ся. Голова вже посивіла. Гетьман зпав з тіла так, що його ніби половини не стало. Вже було знать, що над ним літає подих смерти. Смерть очевидячки вже стояла в його за плечима або заглядала в двері. Тільки гострі очі горіли, як огонь, і в їх світилось давнє завзяття. Світив ся й гнів на московських бояр за зраду України й за нехтування її інтересами, дорогими для гетьмана.

Бутурлін, здоровий та огрядний, вступив в світлицю. Високий комір синього кафтана, обшитий важким золотом, високо стремів кругом шиї, неначе клепки діжжі, поцяцьковані парчею та золотими wzorцями. З того коміра, неначе з куріня, висунулась і нахилилась товста голова з повними червоними щоками, з русявою довгою бородою, з сірими круглими очима та повними ситими рожевими устами. Од важкої духоти в важкому убранні, обшитому золотом, Бутурлін розпарив ся як у лазні. З чола лив ся піт і стікав по ситих щоках. Йому було важко й досадно і од духоти і од злости на гетьмана. Бутурлін та Михайлов в довгополих кафтанах, облямованих парчею, з довгими бородами були схожі на московських поважних протопопів і своїм убранням, і бородами, і поважними фігурами та рухами. Бутурлін тричі перехрестив ся до образів, тричі поклонив ся образам, і потім поклонив ся гетьманові. Позад посла стояв дяк Василь Михайлов, нижчий за боярина, але ще товщий, неначе годований. Він хрестив ся до образів, кланяв ся та аж сопив од духоти в важкому довгому суконному офіційальному убранні.

Бутурлін спитав в гетьмана, по давньому звичаю, про здоров'я. Гетьман спитав про здоров'я царя та цариці та їх дітей. Після зараз роздали царське жалування по списови для гетьмана, генерального писаря та для полковників. Роздавши жалування, Бутурлін сказав:

— Наказано нам говорити з тобою, гетьмане, про державні справи, а тобі, гетьмане, наказано вислухати за ті державні справи.

— Не можна міні теперички слухати про державні справи, — сказав гетьман. — Я нездужаю, і дуже нездужаю; нехай військовий писар Іван Виговський вислухає про великі справи його царського величества.

— Ми прислані по указу великого государя до тебе, гетьмана, і нам загадано говорити з тобою, а не з якимсь писарем, — обізвав ся Бутурлін.

Виговський гордо зирнув на боярина. Слова боярські кольнули його в самісіньке серце. „І я ж такий боярин на Україні, як і ти, а може ще й кращий за тебе, бо я державний канцлер“ — подумав Виговський і спустив очі. Нехтування московське вразило його дуже неприємно.

— Я ніяк не можу при своїй хворобі говорити про державні справи і давати одповідь, — сказав гетьман, — та про що б ви не говорили, те не буде потаєно від писаря.

— Не годить ся тобі, гетьмане, одмовляти ся ніякими причинами: треба слухати указ і загад великого государя без жадної суперечки, — сказав боярин.

— Указу й загаду царського я повинен слухати, але од хвороти міні говорити не можна. Дасть Бог подужчаю, тоді дам знати.

„Ну та й причепилась оця московська причепа, не наче шевська смола! Чепляється до слабого чоловіка:

хоч вмірай, а його вислухай! Це правдива московська пеня. Польські посланці не чеплялись до нас так нагло й грубо^а — думав Виговський і тільки крутив свого довгого лиснючого вуса.

Надуті й сердиті московські послы вийшли в велику сьвітлицю і хотіли вже йти з двору. Гетьман послав Виговського просити їх зостатись на обід. Послы вернулись в кімнату до гетьмана і гордо сказали:

— По милости царського величества для нас обідні наготовляні в нашій господі: ми будемо їсти в себе.

— Усі послы царські по милости царського величества в моему домі їли і за довговічніє в государеву пили. Вчиніть і ви так само. А коли так не зробите, то міні буде здаватись, ніби то буде неласка до мене його царського величества, — сказав гетьман.

Послы згодились зістатись на обід. Столи понакривали коло гетьманового ліжка. До гостей вийшла гетьманова третя жінка Ганна, з роду Золотаренків, та Богданова старша дочка Катерина, що була замужем за Данилом Виговським. Обидві були убрані в дорогі оксамитові вишніє кунтуші та в білі шовкові намітки, наверхнені на золоті парчеві очіпки. Вони попросили послів за стіл. Гетьман попросив на обід Івана Виговського та осаула Ковалевського. Перехрестившись та перечитавши молитву, бояри посідали за столи. За столами при обіді ніхто не говорив. Усі сиділи мовчки, усі були задумані. Послы були сердиті аж понадувались. Виговський поглядав на бояр з-коса і тільки крутив свої довгі вуси. Гетьманша і Катерина не насмілювались говорити з чужими послами. Веселій та говорючій Катерині страх як хотілось побалакати з чужоземцями, розпитати, як живуть в їх теремах московські боярині, які в їх звичаї, яка поведенція в убраннях. Але вона бо-

ялась батька, щоб часом чимсь не прохопитись і не сказати чого зайвого, такого, чого не дозволяє етикет. Обід був не веселий, вже геть-то поважний, навіть сумний, схожий на обід на панахидах. В очах в усіх світилась обида, невдоволення, заздрівання. В ряди-годи недужий гетьман обзивався словом до Бутурліна та гетьманша тихо давала слугам якийсь там загад, а нетерпляча Катерина сливе на саме вухо шепотіла мачусі свої уваги і все поправляла на шиї разки намиста з дрібних червінців.

На половині обіда гетьман підвівся, звелів слугам піддержувати себе, взяв срібний кубок з венгерським і промовив бажання здоров'я цареві, цариці, царівнам, ласкавому заступникові України патріархові Никонові, боярам, думським людям і христіянському військовому, щоб Господь покоровив під ноги цареві не тільки вретиків, але й самого поганина бусурмана султана турецького.

Випивши кубок, гетьман впав знесилений на постіль і вже того дня більше не вставав з ліжка. Усі хапком доїдали обід і швидко розпрощались з недужим гетьманом.

Другого дня царські посланці знов намагались, щоб гетьман прийняв їх і вислухав. Виговський одмагався, що гетьман слабує, не може їх вислухати. Посли стояли на своєму і говорили, що вони прислані не на довгий час, що їм треба хапатись до дому. Двічі ходив генеральний писар до гетьмана, і двічі приносив послам ту саму відповідь, що гетьман не може ні слухати, ні відповідати, і прийме послів, як тільки трохи одужає й подужає.

Але московські послы таки приїхали в гетьманський двір непрохані. Їх привитав Іван Виговський і за-

просив до сьвітлиці. Посли почали вивідувати в Виговського, на ві-що то гетьман має стосунки з Шведами та трансильванським князем Ракочієм.

Виговський глянув на образ Спасителя, перехрестився і сказав:

— Божусь і присягаюсь, що в гетьманові і в усьому запорожському військові нема ніякої неправди і зради цареві. Але як пішла чутка, що ніби цар, ставши польським королем, оддасть Україну Польщі, як Поляки почали посилати своїх послів до султана та до кримського хана, щоб намовити їх напасти на Україну, то гетьман почав шукати собі помагачів та спілників, щоб бути з ними в приятельстві. Усе се гетьман зробив не для зради цареві, а на честь і хвалу великого государя.

— Дивно нам, що гетьман вступав в спіл з царевими ворогами без наказу й дозволу царського, — сказали послі.

Виговський почав одмагатись, зговорювати і заспокоювати послів. Його красномовна промова лилась, як вода весною в бистрих потоках. Він говорив швидко й палко й розумно, виправдовуючи гетьмана. І послі трохи заспокоїлись.

Аж через чотири дні гетьман поздоровшав і звелів Виговському покликати до себе послів.

Посли вступили в здорову сьвітлицю. Гетьман сидів на канапі, худий, амарнілий та блідий. Він так зпав з тіла, що оксамитовий вишневий жупан став широкий, бгався на його худому тілі широкими складками. Здавалось, ніби на канапі сиділа тінь колишнього огрядного, здорового велитня-гетьмана.

Гетьман попросив послів сісти на почесному місці на канапках в кутку під образами. Виговський сів одда-

лік на стілці. Бутурлін почав говорити з докором в голосі :

— Обіцялись ви, присягаючи на підданство цареві, в святий божій церкві по непорочній Христовій евангельській заповіді перед святою евангелією служити й бути в підданстві у великого государя на усій його волі й послуханні, а по теперішніх ваших замірах ваше спочування переносить ся од його царського величества на Ракоцу. Тепер ми чуємо, що ти вже вступив в спіл з шведським королем Карлом Густавом та з Ракоцою і послав полковника Антона Жданова з запорожським військом на поміч Ракоці, щоб руйнувати міста й села коруни польської, забувши страх божий і свою присягу. Тобі було б слід допомагати цареві, щоб він міг стати польським королем та великим князем литовським, а не брататись з такими єретиками, кальвинами. Це тобі од Бога гріх, а од нас сором !

Слова московського посла розсердили гетьмана. Він спашнув і промовив одкрито й з запалом :

— Од шведського короля я ніколи не оступлюсь. В нас давнє приятельство і згода од того часу, як ми ще не були в підданстві в царя. Шведи люди щирі й правдиві, не те, що Ляхи; вони додержують свого слова. А цар вчинив з нами свою немилость: помирив ся з Поляками і хоче оддати нас в руки Полякам. Нам треба не миритись з Поляками і не помагати їм військом проти Шведів, а битись з ними до кінця і знесилити їх до краю. І тепер йде чутка, що цар вже посилає з-під Вільна двадцять тисяч війська на нас, на шведського короля та Ракочія. Ми й гадки не маємо оступатись од царя і ладні йти на його ворогів, на невірних бусурманів, хоч би мінї в теперішній моїй хворобі і смерть трапилась в дорозі; за-для цього по-

веземо з собою й домовину... Великому государеві, царському величеству, у всьому воля: він монарх великий; тільки те міні дивно, що йому бояри нічого путящого не порадять; ще й не дістали польської корони, з Польщею мира не постановили, а вже з Шведами, своїми ж спілниками розійшлись і почали з ними війну. А те, що ви говорите, неначе б я давав згоду, щоб царські воеводи були в Чернигові, Ніжині та Переяславі і збирали царські податі, так цього не було: в Переяславі з боярином Бутурліном ми умовлялись, щоб царські воеводи були тільки в Києві. Я буду служити великому государеві, а од Шведів ніколи не оступлюсь.

— Гетьмане! — сказав Бутурлін, — говорити тобі такі непристойні речі сором. Треба Бога пам'ятати і свою присягу цареві, як ти обіцяв ся великому государеві вірно служити і усякого добра йому хотіти. А тепер за помоччю війська запорожського шведський король і венгерський Ракоца пошарпали міста польської корони і великі скарби в монастирях забрали. Ви руйнуєте польську корону, на котру обібрали пани нашого государя... Ти, гетьмане, тепер говориш з великими пихами, невідомо з якої причини... Нема тобі сорому і Бога ти забуваєш. Служба твоя в великого государя ніколи не буде забута... тільки непристойні й високі заміри покинь.

Виговський сидів у куточку і з дива вирячив очі на московського посла. „Такими гордими словами — думав він собі — промовляли до Богдана польські пани тільки зараз після корсунської битви з панами, поки козаки не вбили в палки, не набрались сили. Панів бояри не знають гаразд, а піддурені підлєсливими панами, вони й справді ще оддадуть нас Полякам до рук...“ І він почував, що гнів на бояр підступає йому до сер-

ця. Йому хотілось встати, заговорити і словами стати до оборони і гетьманової політики, і інтересів рідного краю. Але він здержав ся. Уся збуреність в йому виявилась тільки в тому, що він двічі повернув ся на стільці і згорнув руки на персах.

Бутурлїн говорив далі докори гетьманові і почав навчати :

— Ви помагаєте ворогам царевим, руйнуєте й грабуєте корону польську, на котру пани обібрали нашого государя; ви проливаєте вкупі з Шведами та Ракоцою християнську кров, божим церквам і християнам чините спустошення й глум, про що й слухати страшно. Стережіть ся „яко опасно ходите“, щоб часом вам за такі неправди не навести на себе праведного гніва Божого, — говорив Бутурлїн в тоні навчаючого старого протопопа.

„Це не бояри думські, а ніби попи з московських соборів наїхали нас навчати та наводити на добру путь за-для своєї користи, а на нашу пагубу, — думав Виговський. — Само ж московське військо на Білій Руси руйнувало й грабувало і костьоли, й польських панів християн, і села й міста, а про це бояри й словом не запикнуть ся, про це вже й забули, а нас цим докоряють. Гарні ці московські попи-бояри!“

І справді, як-би посланці не були взуті в жовті сап'янці, можна було б по всьому — і по мові, і по обличчі, і по убранні подумати, що вони не бояри, а московські або византійські попи. І гетьман і Виговський здавались в-рівні з ними європейцями.

Вже були пізні обіди. Гетьман звелів накривати столи і попросив послів на обід. До столу вийшла гетьманша Ганна, в рескішному зеленому кунтуші, з чималим дорогим золотим хрестом на шиї, обсипаним бриліантами. Ганна була ще не стара й дуже гарна з ли-

ця, біла та чорноброва, з ясними карими очима. Вона попросила послів сідати за столи. Вийшла й Катерина, Богданова дочка. Гетьман звелів сідати за столи й синів Юрієві, генеральному писареві Виговському і своєму зятеві, Данилові Виговському. Гетьманша почастиувала послів. Усі посідали за столи. Але й цей обід був невеселий. Обидва Виговські і не дивились на послів: вони їм стали противні. Усі мовчали, неначе за столом сиділи високі московські духовні особи, архиереї або митрополіти, перед котрими було якось ніяково говорити про буденні справи

— Чи це ми були на гетьманському обіді, чи на панахиді? — спитав Данило в Івана Виговського, виходячи од гетьмана.

— Міні все здавалось, що я на панахиді: все не розбірав, чи я обідаю з боярами, чи з московськими надутими попами, — сказав Іван Виговський.

— Ой коли б ці обіди з боярами і справді не стали панахидами по Україні! — обізвав ся Данило Виговський.

— Але гетьман, слабкий та ще й злий на Москву за її дурну справу з Польщею, говорив з послами дуже круто й роздратовано, — сказав Іван Виговський. — Москви дратувати не годить ся: може ще повернемо справу на свій бік. Треба буде поїхати до послів і попросити вибачення за гетьмана. Не раз і не два міні доводилось і за Польщі вгамовувати та здержувати старого гетьмана після його розмови з польськими послами.

І другого дня Іван Виговський поїхав до московських послів і сказав їм:

— Ясновельможний пан гетьман звелів сказати вам „добри-день“ і спитати про ваше здоров'я, а коли

вчора вам була яка недогода, то не майте того за зле. Гетьман дуже слабкий і в тяжкій своїй слабости палео говорив з вами. Він при своїй хворобі тепер на усіх сердить ся; такі вже тепер в його норови; і нас усіх він усе лає, за якусь нісенітницю так розсердить ся, що до його хоч не приступай.

Іван Виговський мав талан ораторський і любив говорити, але в розмові він завсїди був дипломатом, і то обережним.

Посли почали випитувати в писаря про спіл гетьмана з Шведами та з Ракочієм і сказали йому:

— Писарю, Іване Виговський! пам'ятай ласку до тебе нашого царя, служи, працюй для його з щирим серцем і з дорогою душею, без хитрощів, а твоя служба цареві не буде ніколи забута царем.

— Я гетьмана й полковників завсїгди наводжу на добру путь, а на знак своєї вірности й щирости в вірі я оце одружив ся з дочкою Богдана Стеткевича, благочестивої християнської віри. Ї в його маєтности коло Орші в Могилієщині, так нехай би цар звелїв віддати ці маєтности моїй жінці й міні і записати їх за нами, а я буду йому за вірного слугу до кінця моєї жистности. Ї государева ласка до инчої шляхти, що цареві й не служила, а ті маєтности були колись Стеткевичеві.

Посли обіцяли Виговському ті маєтности, але цар їх не вернув Виговському. Бояри московські велавились своєю скупістю, навіть за границею, хоч для себе були й зажирливі.

Посли знов домагались, щоб їх допустили до гетьмана говорити про свої справи. Але ще їх і до гетьмана не допустили, як в Чигирин приїхали шведський посол, а за ним посол од Ракочія. Гетьман зараз прийняв послів. Московські послы випитували в гетьман-

ських челядників, підкуповували двома парами соболів підписарів гетьманської канцелярії, але нічого не винитали. Стали вони випитувати в Івана Виговського, але Виговський запевняв їх, що посли тільки говорять про любов та згоду з військом запорожським і більш нічого.

Одправивши чужоземських послів, гетьман запросив до себе Бутурліна та Михайлова на прощання. Іван Виговський та осаул Ковалевський закликали послів і запросили їх в гетьманські горищі.

На прощанні посли довго вмовляли гетьмана, щоб він порвав спіл з Шведами, помирився з Поляками, як будущами царськими підданими, і став до помочі Полякам проти Шведів.

Одкритий і простий Богдан сказав їм:

— Од Шведів ми не оступимось. Шведи наші найкращі спілники. Нехай цар помирить ся з Шведами. А коли вони не бажати муть мира з Московою, тоді ми вчинимо справу на инчий спосіб. А теперички допроваджуймо до кінця справу з Ляхами: треба наступити на їх з двох боків — московське військо по один бік, а шведський король по другий, і бити панів, щоб їх з корінням викоренити і не допустити їх злучитись з инчими спілниками. Ми їх добре знаємо! Хоч вони на словах і обібрали государя на свій престол, але на ділі цього ніколи не буде. Шукають же вони собі инчого короля в Цісарщині.

Посли не знайшли, що відповідати на це гетьманові. Тоді вони почали домагатись, щоб гетьман звелів будувати в Києві для московського війська казарми або понаймати кватири. Гетьманові було не до впадоби, щоб великоруське військо оселилось в українських містах. Він почав одникувати й одмагатись. Іван Вигов-

ський од-разу постеріг, длячого цар думає оселити московське військо по українських містах. Він почав потакати гетьманові і сказав, що однімати оселі й ґрунти під казарми та дратувати жильців небезпечно, щоб з цього діла часом не вийшло те, що колись вийшло в Суботіві, як Ляхи одняли в гетьмана Суботів, через що й досі ллеться кров на Україні. А осаул Ковалевський пристав до його й потакав йому.

Бутурлін спазнув і промовив:

— Дивно міні та й годі! Як це ви Бога не боїтесь сорому в вас нема? А тобі, писарю, і тобі, осауле, не годить ся приставати до гетьманських слів і говорити так голосно. Це звичай людей нікчемних, „негодних“!

Виговський зблід, як крейда, од боярської лайки. Ковалевський почервонів з досади й посатанів.

В Виговського майнула думка: „Таким тоном говорили колись до нас дикі польські звірі Миколай Потоцький, Самійло Лац, та й то до корсунської битви з Поляками. Якийсь московський окольничий, якийсь дьяк чи піддьячий, нижчий за мене, кидає міні в вічі лайку при гетьманові, міні, кращому й вищому за його, міні, великому канцлерові війська заворожського!“

Він замовк, не промовив більше й слова, стояв блідий та задуманий, але затаїв в своїй душі ще більшу ненависність до московських гордих, непросвічених та грубих бояр.

Гетьман перебив розмову і сказав:

— Не знаю; я в Києві давно був. Подумаємо, як це діло зробити, і подамо звістку вам на од'їзді вашому через генерального писаря.

Посли розпрощались з гетьманом. На од'їзді з Чигирини вони таки встигли випитати через підписарів гетьманської канцелярії, чого приїздили чужоземські

посли і що гетьман постановив спіл з Шведами та Ракочієм воювати з Польщею і розділити її між собою на три частки.

Московські послы виїхали з Чигирина вже після пізніх обідів. Іван Виговський, випровадивши послів за місто, вернув ся до дому і одпочивав, сидячи на ганку, неначе одбувши важку панщину. Він скинув з себе важкий оксамитовий кунтуш, передяг ся в легенький літній жупан, сів на лавці в просторному ганку і балакав з старим батьком Євстафієм. Невеличка квартира Виговського стояла на пригорку під високою Замковою горою серед розкішного старого садка, а місто спускалось на низ і розстелялось по низині. Низина, просторні луки та сіножати зеленіли, неначе застеляні зеленим сукном. Усей Чигирин було вгдко, як на долоні. Виговський ніби одпочивав після важкої роботи, окидаючи очима широкий простір, де біліли купами доми, лісні хрестицерков та позолочені маківки на банях.

Виговський не встиг одпочити, як прибігла Катерина Виговська і бігцем вибігла по східцях на ганок. Проворна на вдачу та дуже цікава, вона ледві діждалась, поки генеральний писар вернеть ся до дому, і вглядавши в вікно, що він проїхав вулицею на коні, зараз побігла до його, щоб розпитати за проводи бояр та останню розмову з ними.

Не встигла Катерина і на лавці сісти, як у хвіртку вскочила Олена Нечасва, менча Богданова дочка, і бігцем побігла до ганку. І її брала нетерплячка поговорити й розпитати про московських бояр. Незабаром хвіртка знов закрипіла і на подвірі з'явив ся Данило Виговський, стрункий, рівний, як стріла, легкий на ході, і швиденько попростував до ганка. Зараз за ним надійшов полковник Тетеря, а за ним генеральний осаул

Ковалевський, поважний, важкий на ході, плечистий та поставний. Прибігло ще кілька жінок старшини. В ганку стало аж тісно. Олена Нечаєва та зо-дві козачки пооступались з лавок і посідали на сходах, щоб дати місце на лавках чоловікам.

Усім хотіло ся побалакати про московських гостей, котрі на сей час усім не припали до вподоби, навіть були неприємні, а декому й противні. Навіть слуга Виговського, старий козак, і той постережав, про що буде тепер розмова в ганку, і був такий цікавий послухати ту розмову, що став коло ганку і насторочив вуха. Виговський вглядів його і промовив.

— А піди лиш, Яремо, в льох та наточи меду в жбани та й жди, доки я не звелю подавати!

„Треба бути обережним, — подумав Виговський. — Москва ще стоїть з келепом над нами, а ці бояри підкуплять в нас і слуг і випитають, що їм треба.“

— Ну й гарні ж гостоньки були оце в нас в Чигирині! — почала розмову Катерина. — І вродилась й охрестилась, а таких пеньків ще не бачила в гостях в мого батька.

— Бодай їх лиха година взяла! Втомили вони й гетьмана, втомили вони й мене... панькав ся з ними, як з болячками, — промовив Іван Виговський.

— Це такі болячки, що було б ліпше їх повірізувати та геть повикидати, щоб не загноїли усього нашого тіла, — обізвав ся щирий Данило Виговський.

Тетеря мовчав і тільки хитро осьміхав ся усім своїм широким плискватим лицем та невеличкими карими лиснючими очками. Йому було байдуже про бояр, доки вони не шкодили йому особисто.

— Нагуркотіли, настукотіли московські чорні хма-

ри та й посунулись на північ і бодай не вертались! — сказав старий Остап Виговський.

— Лізуть до гетьмана, мов гуси в тік: пускай їх, хоч вири, бо вони приїхали з Москви! Оце гаразд! трохи не ввігнали в домовину мого тата, — обізвалась Олена Нечасва.

— Коли б пак налазили, як гуси, а то притьмом пруть ся, як поросята в картоплю, аж кувікають! Ой давай, мовляв, гетьмане, свою картоплю, бо вона для наших рил саджена в твоєму городі! — додала Катерина й разом реготалась.

— Ну та й придбав гетьман собі приятелів в Москві! Цур їм таким спілникам! — сказав Данило Виговський.

— І цур їм, і пек їм! — обізвав ся старий Остап Виговський. — Що правда, то правда, польські пани кращі за їх.

— Принаймні делікатніші. А ці бояри і горді як сатана, і дурні як ступа, і чваньковиті, ще й до того наглі, наглі без міри, без кінця. Два роки минуло, як Україна доброхить присягла московському цареві, а ці московські зателепи вже порядкують та орудують на Україні, неначе вони завоювали наш край, неначе причі побили нас в трьох битвах, — сказав Іван Виговський.

— Для їх москалів. для їх стрільців став палаці, пускай їх в усі міста, куди їм буде завгодно! — докинув Ковалевський.

— Еге ж! пускай, щоб забрали нас в свої лапища в наших таки містах, не далеко ходивши, щоб накрити нас решетом в самісінькому гнізді, — сказав Іван Виговський.

— А які вони чудні оці бояри! — обізвалась Катерина, — не сказати б московські попи в рясах та

з патерицями... Як вступила я в сьвітлицю, то трохи не помилилась: думала просити благословення і трохи не цмокнула їх в руку. Ще добре, що завчасу схаменулась. Ого б вийшла була кумедія!

— Де в біса вони схожі на попів? Вони схожі на татарських мурз або на Батиевих баскаків, — бовкнув Данило Виговський. — Це правдива московська Татарва, тільки віра в їх християнська. Наш гетьман мати не багато клопоту з цими боярами, як довго жити не.

— Не мала баба клопоту, та купила собі порося. Оце ж і гетьман купив собі біду, та за свої гроші, — пожартував Ковалевський.

— Та які вони лайливі! як вони грубо говорили з гетьманом! Тобі, гетьмане, негоже! тобі, гетьмане, непристойно! Ти, гетьмане, і Бога не боїшся і людей не соромишся! Лаються та й лаються! Вилаялись та й поїхали, бодай не вертались, — говорила Катерина.

— І справді: „поїхав мій миленький, бодай не вернув ся“, як співають в піснї, — додав Данило Виговський.

— Та які ж вони одоробала! Ледві повертають ся та сопуть, та хрупуть, неначе кріз сон.. А піт по гладких щоках так і джюрчить, неначе заліва з стріхи. Я вже хотїла встати з-за стола та повтерати їм гладкі морди, бо з їх лобів аж в полумиски капотїло, а вуси та бороди позамочували в борщі. Менї аж гидливо було їсти. Бачила я і польських послів, і шведських, і венгерських, і волоських, а таких поганих ще з роду не бачила.

— Добре, що гетьман розкоштував, які на смак московські бояри і чого нам сподіватись од їх. Може тепер одвернеть ся од Москви. Він думає теперички оддати Україну під руку турецького султана. Здається,

що під Турком нам буде вільнійше, — сказав щирий Данило Виговський.

— Не говори так, брате! Гетьман говорив це з опалу, з великої досади, а як обдумаєть ся та поміркуює, то може скаже инче, — обізвав ся обережний Іван Виговський. — Може і в Москві бояри заспівають инчої, як довідають ся і пересвідчать ся, що польські пани їх дурять, бо панам тепер дуже й дуже прикрутило.

Іван Виговський був дуже обережний. Хоч він і не любив бояр, але добре тямив, що Москва набіраєть ся тепер сили, побивши Польщу, і з нею треба поводитись дуже обережно, щоб часом не запобігти од неї лиха через боярську темноту та дурість.

— І добре, пане Йване, твоя Олеся зробила, що не перебралась оце з Кієва до тебе. Як би вона оце була пообідала з боярами, то з переляку втікла б з Чигиринна в Київ, — сказала Катерина.

— Та й я б не видержала і дременула б сьлідком за нею. Як би прийшлося парити паркач ерез боярські вереди та лайку, то кожний втік би од їх хоч і до Турка, — обізвалась Олена Нечаєва.

— Од їх і поли вріж та втікай, чи до Ляха, чи до Турка, чи хоч і на край сьвіта. Ну та й цяця ж оці московські бояри! — говорив старий Остап Виговський.

— Не легенько тепер і тікати од їх, коли запряглись в московське ярмо, — сказав Іван Виговський. — Тепер бояри тільки загадувати муть нам: „ший ставай, круторогий! цабе моругий!“ Поганяти-муть вони нас, як схотять і куди схотять.

Виговський з-коса поглядав на Тетерю. Тетеря тільки хитро осьміхав ся чорними очима, а потім промовив :

— Кому важке буде те ярмо, той крутне рогами та й скине його; а хто оговтаєть ся з ярмом, то й носить-ме його, хоч і намуляє собі ним шию.

„На двох говорить Тетеря, що і в ступі не влучиш“ — подумав Іван Виговський.

— Що-до мене, то я, бувши волом, так крутнула б рогами, що й ярмо, й занози, й притику потрощила б, ще й в боярські пампушки штурхнула б рогами. Ой грубі ж, ще й до того сапаті ті бояри! — говорила Катерина. — Ото буде про що розказувати Олесі, як оце вона приїде в Чигирин!

Гості Виговського забалакалися, розмовляючи за бояр. Коли це за двором несподівано застукотіли колеса. За ворітьми спинив ся ридван. Ярема кинув ся з ляху одчиняти ворота.

— Одчиняй, старий, швидче! Плуганить ся, неначе вівця з перебитою ногою, — крикнув погонич за ворітьми на старого Ярему.

— Хтось приїхав, хтось приїхав! Годі тепер балакати про московських бояр, бо вітер донесе нашу розмову аж до самої Москви, — сказав Іван Виговський.

„Чи ворог, чи приятель оце в нас за ворітьми? Видко, що хапаєть ся. Певно щось спішне! І хто б це був такий?“ — вертілась в його думка.

Ярема одчинив скрипучі ворота так раптово, що аж ворітниці захилитались. Він вглядів, що на возі сидів лицар. В одчиняні ворота шугнули чорні баскі коні, неначе чотири степові орли, повернули кругом широкого двору і з опалу неначе осіли перед ганком. В повозі сидів овруцький староста Юрій Немирич.

Усі впізнали його і в-міль схопились з місця. Іван Виговський та Данило кинулись до ридвана так швидко, неначе злетіли по східцях на крилах.

— Ого! *Carissimus dominus* Немирич! — крикнув Іван Виговський.

— *Tuus semper carissimus amicus et frater!* — крикнув Немирич з воза і прожогом схопився і скочив на землю жваво, проворно, неначе йому було ще двадцять років. Іван Виговський простяг руки і обняв його на льоту, неначе впіймав його на повітрі. Немирич скочив до-долу і тричі гаряче поцілувався з Іваном Виговським.

Вже сонце скотилось над ліс і обливало двір і садок червоним сьвітом, обсіпало лиснючі чорні з сивиною Немиричеві кучері, грало блиском на позолоченому держалні його шаблі, на пістолеті та кінжалі, заткнутому за черес, на золотистій кольчужі, котру було видно на персах з-під широкого кунтуша. Немирич був рівний станом, високий на зріст, гарний з лиця, проворний аж трохи тороплений.

Данило Виговський, Навло Тетеря й Ковалевський привитались з Немиричем дуже привітно. Іван Виговський запросив гостя до господи. Немирич вибіг по сходах на ганок, поцілувався з старим Остапом і кинув жарт неначе на льоту:

— *Ge! reverendissime pater!* Сидите тут на ганку та хліб дурно збавляєте. А нумо з нами в стан до Ракочія! До шаблі, та до спася! — крикнув Немирич до старого Виговського.

— Еге-ге! Мов вже минуло. Нам тільки й зісталося, що на ганку грітись проги сонечка, — сказав сивий дід і засьміявся сухими, тонкими, ніби зівялими устами.

— Просимо до господи! до сьвітлиці! — просив генеральний писар Немирича.

— Спасибі! На ві-що йти до сьвітлиці, коли й тут

гарно... Сідаймо тут та побалакаймо, бо я оце хапком прибіг до Чигирина, летів день і ніч, — сказав Немирич і не сів, а ніби впав, як підкошений, на стілчик.

— Щож там таке трапилось? З-відкіль, пане старосто, прибіг до нас, так що й вороні твої вкрились піною, як я оце бачу? — спитав Іван Виговський в Немирича.

— Просто з венгерського стану навісного Ракочія з-під Люблина, сказав Немирич.

— Чого ж ваша вельможність там був? — питає старий Остап.

— Як чого? Я ж пристає до Ракочія з паном Грондським та з польськими ланами дисидентами, соцініями. Нас багато перейшло до Ракочія і оце ми бились з королівським військом. Провчили ми добре короля Яна Казимира! Багато панів присягло на вірність Ракочієві, багато містечок та міст ми поздавали самохіть трансильванському князеві, щоб провчити короля Яся. Нехай знає Ясь, як небезпечно зачіпати шляхту. Хотів він обчиркрити наші права і стати неомежованим монархом, щоб керувати панам, як слугами. А ми його самого вигнали з Варшави. Ракочій вже в Варшаві з військом.

— Невже! — крикнули в один голос.

— Вже! Але був він в Варшаві довгенько, та оце його вже витиснули з Варшави, бо Богданові спілники, оті Ракочієві вівчарі та свинопаси, не варті доброго слова.

— Знаю, знаю! Вони вчилися воюватись певно на запічку або на печі, оті вівчарі, Волохи та Венгри, а не на полі битв, — обізвав ся Іван Виговський.

— Вже чи так, чи инак, а Ян Казимір буде пам'ятати до нових віників, як небезпечно зачіпати шляхту.

Шляхта ще й передніше була пооддавала польські міста Шведам і присягала на підданство Карлові Густавові, щоб показати Янові Казимірові, що шляхта в Польщі дужча за короля і зробить, що схоче. Тоді Ян Казимір мусів втікати в Силезію. А тепер і ми з Ракочієм дали йому памятного, здорово приборкали його, нехай не квапить ся обтинати наші права. Король хотів приборкати шляхту, але шляхта не пошилась в дурні і приборкала короля.

— То ваша милость вкупі з Шведами бились з королем? — спитав Данило Виговський.

— А вже ж бив ся! Ще б пак не битись, коли Ян Казимір намірив ся обтяти наші привилеї і стати монархом над шляхтою. Я перейшов був до Шведів, а потім оце ходив вкупі з військом Ракочія на Варшаву. Ніяк не всиджу вдома, коли яке ледащо зачепить шляхту, — сказав Немирич, — але тепер, коли ми короля вже добре провчили, я покинув Ракочія і оце прибіг просто з Ракочієвого стану до гетьмана. Оце зараз так поїду до гетьмана...

Немирич жваво підвів ся, неначе підскочив, і вже насторожив ся бігти по сходах.

— Гетьман нікого тепер не пускає до себе, він давно слабує, — сказав Іван Виговський. — Тут тільки що були послі од шведського короля та од Ракочія. Гетьман вирядив послів і ліг на ліжку, бо дуже втомив ся. Здаєть ся, він вже на ладан дише. Та чого ж вам, вельможний пане, так приспіло доконче бачитись з гетьманом?

— Хочу оповістити йому щирю правду про його спілника Ракочія і його військо. Ракочій не вартий доброго слова, не вартий того, щоб з ним держати спіл. А вже його військо, ті Венгри та Волохи, та усякі

Греки, та усякі заволоки, то не лицарі чесні, а правдиві розбишаки. Не варті вони, щоб ми держали з ними спіл. Краще йти в супряжичі з чортами, ніж з ними. Зараз поїду до гетьмана!

Немирич, нервовий на вдачу, жвавий, непосидящий та палкий, вже кинув ся з ганку, щоб вскочити в ридван. Іван Виговський вдержав його за руку.

— Ласкавий пане! Гетьман слабкий; вас сьогодні не пустять до гетьмана. Сідайте та одпочиньте з дороги, бо ви стревожені та втомлені. Побалакайте з нами та оповідайте нам докладно, чого там накоїли ті супряжичі з дідьками. Будь ласка, ваша милость, сідайте та втихомиртесь! — вирішував Іван Виговський.

Немирич сів на стілець. Спокійна, тиха вдача Виговського, його тихий та привітний голос неначе свіжим вітерцем подихнули на палку, неспокійну Немиричеву вдачу. Немирич сів і почав оповідати, але все повертав ся на усі боки, неначе хтось держав його силою на одному місці і не давав йому знятись і летіти в гетьманський двір. Нервовий та воружкий Немирич своєю неспокійною вдачею був схожий на запорожця, але ж коша не запорожського, а шляхецького. Він був ладен кидатись в усякі битви, переходити з шведського стану до Ракочієвого або й до инчого, аби захистити привілеї шляхти.

— Ракочієве військо — це якась наволоч, а не лицарське військо, це ватага диких волоських вівчарів та венгерських свинопасів та пастухів. А до їх поприставали наші наддністрянські левенці, що живлять ся войною, та якісь волоцюги та пройдисвіти Греки та усяка наволоч. Чи вступають в село польське або містечко, зараз грабують, палять, руйнують, ріжуть товар, вівці, кури, качки, свині, розкладають багаття в загородах, смалять, патрають поросята, їдять, пють, а потім по-

Бібліотека найзнамен. повістей. Томъ LXIV. 10

сварять ся, полають ся за здобуток і давай самі битись та різатись! В їх все гульня та різанина. Вони нічого путящого для нас не зроблять. Це Батиева дика татарська орда, а не військо. Польська шляхта, социвіани кинули Ракочія. Кинув його і я. Міні сором бути в спілці з цією дикою ордою. Шведи... о! це инча річ! Шведи — це шляхетні лицарі: з ними варто держати спіл. А Ракочієві трансильванці... пху! Ні! зараз поїду до гетьмана і усе докладно запевішу. Нехай порве спіл з Ракочієм!

І Немирич знов підвів ся, щоб бігти до гетьмана. Карі чималі очі його аж блищали. Шляхетне високе чоло лисніло од поту в одлисах вечірнього сонця. Ненависність до дикої Ракочієвої орди блищала в очах, виявлялась в нервовому лиці. Його брала нетерплячка, так що він не міг всидіти на місці.

— Вельможний дорогий друже! Спокій в цих справах переднійше за все й вартійше за все. Сідайте та випемо по кубкові доброго меду та побалакаємо. А завтра, як діждемо та живі будемо, то й підемо до гетьмана. Може він подужчає до завтрього. Скидайте, *carissime amis*, кунтуш та кольчугу і будьте в нас дорогим гостем! — сказав Іван Виговський і тихенько білою алежилавою рукою зсунув з його плечий кунтуш, а далі почав одчіплювати шаблю та витягати з-за череса пістоль та кінжал.

— Коханий пане! ой не здіймай з мене кунтуша, бо я таки зараз думаю побалакати з гетьманом! — сказав Немирич і знов насунув на плечі кунтуш.

— Не доступитесь сьогодні до гетьмана, бо він нездужає; про це нема що й казати... Чоловіче! випрягай коні та одведи до стані! — гукнув Іван Виговський до погонича. Немирич трохи заспкоїв ся. Іван Виговський

плеснув тричі в долоні. Старий Ярема приніс здоровий жбан меду. Данило поналивав медом срібні кубки. Немирич захопив кубка обома руками, втопив гарячі смажні уста в холодний напитек, заспокоїв жагу і став і сам спокійніший. Випивши холодного меду, він глибоко зітхнув, неначе з самого дна нервових персів, і його очі од-разу стали спокійніші: їх гарячий блиск трохи пригас. Він скинув кунтуш, одчепив шаблю, а потім скинув тонку кольчугу, сів і заспокоївся.

— На ві-що це ваша милость їхали в кольчузі, коли в нашому краю, хвалить Бога, нігде нема битви? — спитав Тетеря.

— А за-для того, що по усьому Поділлі блукають ватаги наддністрянських левенців та диких волоських заволок. Ракочієва армія потягла за собою довгого хвоста з розбишаків та усяких волоцюг, неначе Батиева дика орда. Ой піду я хоч аж в обляги до гетьмана та застережу його од тих розбишак. Може до гетьмана якось таки та доступлюсь.

І Немирич знов схопився з місця. Його брала така нетерплячка, що він і попару не знаходив, заметушився, парка парив, шукаючи своєї зброї.

— Ласкавий друже! Нехай вже зістається на завтра ця справа. Ваша милость завжди або на війні, або коло книжки та коло науки, а все не всидить без діла, — сказав Іван Виговський.

— Це правда. Марс та мудра Мінерва — це улюблені боги вашої милости. Од шаблі та до книжки, од книжки та до шаблі, в цьому усе ваше життя, — обізвався Тетеря.

— Ні, оце міні довелося тепер од шаблі та до шаблі, од меча та до списа: од Шведів та до Ракочія. Намахався я шаблею на Яна Казимира вкупі з поль-

•

ськими панами. Але ж буде єму въ тямки, як зачіпати наші шляхецькі привілеї, нашу шляхецьку вольність! — сказав Немирич.

— А тут, вельможний пане Немиричу, гетьман мав багато клопоту з московськими боярами, мабуть більше, ніж польські пани з своїм королем, — промовила Катерина і таки не втерпіла: розказала Немиричеві усі пригоди з московськими боярами, і так жваво обмалювала їх навкруги, і з переду і з заду, що Немирич заслухав ся.

— Ваш, панотець, — сказав Немирич, — а наш гетьман дуже помилив ся, що оддав Україну в підданство Москві. Я пристав до гетьмана, покинув свою соцініянську віру, знов прийняв благочестіє і вернув ся до нашої давньої церкви, бо люблю рідний край і ладен служити на добро йому, доки й мого живоття. Але я тепер пересвідчив ся в тому, що й сам гетьман тепер слабій через те, що йому Москва дала отруту своїм зневажанням наших прав. Бояри не пустили наших послів і до намета, де вони ставили умову з Польщею на смерть України. Я вже про це чув. Москва груба, ще й до того темна; вона ламати-ме і зломить наші умовини з нею, наші привілеї, бо й сама їх давно втратила. Московські горді бояри давно стали холопами в царя. А в Польщі золота воля для шляхти. Не треба б було гетьманові оступатись од Польщі.

— Мене тут Бутурлін зневажав, як останнього свого холопа, назвав мене перед усіма нікчемним, „негідною“ людиною, — обізвав ся Іван Виговський.

— То це так він назвав в-вічі нашого генерального писаря, великого канцлера України! — крикнув Немирич і схопив ся та ніби скипів: — Так назвав вашу милость якийсь нікчемний окольничий? Оттака честь

од Москви згодом буде нам усім! Я знаю бояр добре. Це передягнені в дорогі шати неписьменні темні мужики, тільки чваньковиті й горді, як сатана. Вони здатні загнути нам і в батька-матір, а то ще й по сороміцьки, і не тільки нам, а й самому гетьманові.

На дворі вже смеркалось. Гості пили мед і балакали. Катерина, Олена й інші жінки повставали, розпращались і пішли до дому. Тихі, делікатні сутінки стелились по горбах, по зелених левадах, по луках, неначе на ясні фарби зелені й червонясті чиясь небачна велитеньська рука накидала легенькі прозорі покривала. Над широкими без краю луками, по-над Дніпром навкруги обрію небо ніби підперезалось фіолетовим поясом — широкою гарячою фіолетовою смугою. А серед тієї смуги викотився на небо здоровий, як віко з діжи, жовтий, пальовий місяць і тихо поплив по фіолетовій смузі неначе кружало, виковане з матового золота, без світла, без проміння, без блиску.

Господар знов звелів принести на ганок меду та венгерського вина. Гості знов розговорились і розмова їх вела ся довго, доки не залиснів світ місяця на ганку, на матовому білому виду красуня Івана Виговського, на високому чолі, на червоному кунтуші, на широкому білому комірі і довгому волоссі Немирича, котрий і тепер не покинув кальвинського звичаю одягатись в темне убрання. Тихий світ місяця облив і сивобородого сухорлявого Остапа Виговського, і широкі плечі, плісковате лице та розумні очі Тетері. Світ блищав, лився на стіл, лиснів на срібних жбанах та кухлях і освічував найпросвітніших синів тодішньої України що вже були зовсім Європейцями і стояли на рівні з ліпшими Європейцями і бажали добра Україні, і дбали про її гаразд, про її просвітність, скільки в їх було змоги й сили.

Юрій Немирич зовсім заспокоїв ся, одпочив після важкої далекої дороги, розговорив ся і почав оповідати про свою давню вандрівку в чужоземські краї, в Голландію, в Німеччину, на береги пишного Рейна. Старий дід Остап слухав, неначе дитина слухав казку.

Якого там дива я тільки не бачив! Які там пишні краї на високих берегах Рейна! Яке багатство, яка морська торгівля в Амстердамі, в Гамбурзі! Кораблі за кораблями шугають з моря в порти, неначе степові орли, і привозять скарби з далекого сходу, з багатой Індії. Які там багатства, які скарби! В нас на Чорному морі нищпорять тільки розбишацькі турецькі галери та запорожські чайки. А там же тих кораблів, неначе хатів в Чигирині А береги Рейна! Неначе рай цвіте в садках та виноградниках. А над Рейном на скелях виснуть давні лицарські замки з гострими баштами. Але і в тих замках вже зникла лицарська воля. Монархи приборкали вже давніх лицарів, приборкали тамошню шляхту. Тільки в Польщі ще стоїть шляхта на своїй волі, як нігде на світі. А од шляхти ж йде просвіта й наука.

— Стоїть тільки в Польщі, це правда, — обізвав ся Іван Виговський.

— Гетьман погано зробив, що оддав Україну Москві, — мовив далі Немирич. — При Москві нігде нічия воля не встоїть. Вона усе зламає й потрощить і загасить те світло науки, що і в нас засвітилось. Помре старий гетьман, тоді нам треба повернути назад до Польщі. Тільки в Польщі ми, і пани й козаки, зможемо вдержати свої права та привілеї.

— Я й сам бачу, що ні волі, ні науки Москва не понесе на Україну, а понесе тільки грубих, здирливих та лайливих бояр, — обізвав ся Іван Виговський.

— Тоді нам треба б заснувати на Україні висчі європейські школи для мирської науки, університети, от хоч би в Києві та в Вінниці, або де инде, — тихо промовив Немирич.

— Ой треба б, треба б! нема що й казати. Може колись і заснуємо, — промовив Іван Вигоський і задумався. В його майнула думка, як би то взяти в свої руки гетьманську булаву, щоб здійснити оті золоті мрії Немиричові та й свої на добро, на просвітність рідної України.

— Тільки шкода, що гетьман зніс унію... На ві-що було зачіпати унію? — обізвав ся з кутка старий Остап Виговський.

— Ні, тату! Унії нам не треба, — сказав Іван Виговський. — Од неї в нас тільки сварка та змагання і між нами самими, і в нас з Поляками. Найкраще, як дома одно стадо та один пастир. З Ляхом дружи, а камінь за пазухою держи! Ляхи не повинні микатись в наші справи, хоч би ми й під Польщею.

Вже місяць високо підбив ся в гору, а гості ще довго сиділи та балакали про невідому будущину України, про її просвіту та вольні права. Але в усіх тільки й мови було про права шляхти, котра в Європі вже втрачувала свої геть-то широкі феодальні привілеї, та шкідливі для широкого розвитку народу й городян.

— Як будемо коли під Польщею, то козакам треба зрівняти свої права з великими привілеями польської шляхти і стати шляхтичами на Україні; отоді нами ніхто не насмілить ся орудувати по своїй впадоби ні сойм в Варшаві, ні цар, ні бояри, — сказав Немирич, встаючи з-за стола.

Іван Виговський задумав ся, похиливши голову, і мовчав. В його мигали думки про уклад на Україні,

який треба б було позаводити, який здавав ся Немиричеві і йому найліпшим.

„Немирич каже правду: найліпше було б, щоб козаки мали права й привілеї на Україні, які має польська шляхта в Польщі“ — майнула думка в Виговського.

Чи думали, чи гадали ці найпросвіченіші люди свого часу на Україні, що великі шляхецькі привілеї впадуть вагою на народ і що вони самі потонуть з своїми нащадками в польському шляхецькому морі, а їх сполячені нащадки стануть ворогами України й народів...

Ще довго балакав Немирич і розказував про пишні чужоземські краї. Гості повечеряли на ганку і розпрощались з господарем. Господар поклав спати Немирича в своєму покої, а сам постлав ся на ганку на лаві і ліг на одпочинок. Але сон не брав його. Місяць високо підняв ся на небі і на ганок впала тінь. Виговський згадав Олесю, згадав Київ в місячному сяєві... А в його думці виникали якісь чудові чужоземські здорові міста десть над Рейном, десть над морем в Голландії. Він неначе бачив кораблі в портах з багатою вантагою усякого дорогого краму, ніби бачив якісь собори пишні, високі, бачив школи. І це усе він переносив в своїй думці на Україну: багаті кораблі уявлялись йому вже на Чорному морі, а школи в Києві на Україні... І йому забажалось взяти в руки булаву, щоб тільки позаводити це усе і на Україні.

V.

Гетьман Богдан вже був старий і часто нездужав. Виговський знав, що йому зісталось недовго жити і передпочував, що він сам швидко буде обраний на гетьмана. Сам Богдан, вже зовсім слабий, покликав до себе старшину і просив вибрати за гетьмана не свого молоденького сина Юрія, а досвідного у всіх козацьких справах генерального писаря Івана Виговського, або полковника Лисницького, або полковника Мартина Пушкаря. Наїзджаючи в Київ до Олесі, Виговський оповідав їй про волю гетьмана, про свої надії. Честиялюбній Олесі ця думка дуже сподобалась.

— Ото як бя міні довелось в'їхати в Чигирин гетьманшою! От би я тоді підвела голову в-гору і показала б себе своїй гордовитій та неласкавій до мене рідні! — говорила Олеся Виговському, — тоді б і вона схилила голови передо мною. Ой, яка б я була рада! Я в'їхала б в Чигирин пишно, як польські короліви в'їзджають в Варшаву, бо хіба ж я тоді не була б короліва на Україні, або трохи не короліва? — говорила Олеся, розпускаючи свої сьмиліві мрії, котрі збурювали її честиялюбну натуру, перейняту в наслідок од гордовитого й честиялюбного свого батька Богдана та матери з роду князів Соломирецьких.

— А знаєш, моє серце, що твої мрії можуть справдитись навіть швидче, ніж ти гадаєш? — говорив Виговський. — Гетьман зовсім недужий і слабість в його смертельна. А після його тільки мене оберуть за гетьмана, принаймні доки гетьманів син Юрій скінчить науки в київській академії. Душа моя почуває, що так воно станеть ся.

— Ото я була б рада! Ой, яка б я була тоді щаслива! Хоч би на кілька років міні того блиску, тієї слави, того високого становища! — марила Олеся, сидючи поруч з Виговським на канапі. — І знаєш що, мій коханий Іване? Я готова зістатись в Київі, аж доки не помре старий гетьман, хоч я люблю тебе і мене без тебе бере нудьга. Як тебе виберуть за гетьмана, тоді я в'їду в Чигирин, вже як гетьманша.

— Про мене й зіставай ся в Київі, хоч міні важко жити без тебе. Але я вже не молодий: серце моє любить тебе тихо, як тихо гріє осіннє сонце, — говорив Виговський.

— Тільки приїжджай до мене з Чигирина частійше!

— Ой важко міні жити без тебе в Чигирині солом'яним удівцем, — сказав Виговський, зітхнувши, — але для тебе я готовий на все згодитись.

І стало ся справді так, як говорив Виговський.

27 юля 1657 року помер гетьман Богдан. Ще перед смертю Богдана козацькі полковники, поважаючи старого Богдана, обрали за гетьмана його сина Юрія, не вважаючи на те, що сам Богдан радив їм вибрати за гетьмана або Лисницького, або Пушкаря, або Виговського. Але як тільки помер Богдан, козаки схаменились і почали нарікати, що над ними настановили гетьмана, котрому було всього шістнадцять років, і перестали покорятись Юрієві. Юрій питав поради в Виговського, що йому вчинити?

— Оповісти збори на раду, зречись гетьманства, поклади булаву, а я й уся генеральна старшина так само зречемо ся свого уряду. Нехай козаки вибірають за гетьмана й старшину, кого схотять. Може як ти зре-

чеш ся гетьманства, козаків це вразить і вони стануть прихильніші до тебе.

Так радив Юрієві Виговський, але в його була думка: самому взяти булаву.

Про раду оповістили. Виговський закликав на раду полковників, сотників та по два козаки з кожної сотні. Для ради Виговський і його прихильники призначили гетьманський двір, щоб в йому змістилось небагато козаків. Тимчасом Виговський піддобрював ся до козаків, звелів викотити з льохів кілька бочок горілки, напував простих козаків горілкою, справляв для їх багаті обіди, сам частував козаків, сам пив й прикидав ся п'яним, щоб підійти під козацькі нориви, бо Виговський не любив пити і ніколи не був п'яний.

В неділю 24 серпня добуші вдарили на раду. Козаки рушили в двір. Як тільки двір став повний козаків, ворота на віщось зачинили. Багато козаків і сила хлопів зістались за ворітьми.

З дома вийшов Юрій з булавою в руках. За ним несли бунчук, обтінюючи його голову.

— Панове рада! Дякую вам низько за гетьманський уряд, котрий ви міні дали, памятаючи мого батька, але я ще молодий і недосвідний, і не міні підняти й знести на собі вагу гетьманського уряду. Вибірайте собі за гетьмана инчого, старшого і вартнішого за мене. От вам булава й бунчук!

Юрій поклав гетьманські клейноди на стіл, поклонив ся і пішов в дім.

Після Юрія вийшов Виговський, подякував козакам за честь, зрік ся писарського уряду, поставив на стіл каламар і одійшов в дім. Обозний Носач поклав на стіл свій пернач та печатку, поклонив ся і одійшов.

Гетьманська булава лежала на столі серед двору,

і багато було таких, що хотіли її взяти, та не насьмілились без волі народу.

Тимчасом за ворітьми підняв ся шум, неначе там зашумів бір або загуло море на вітрі. Підняв ся крик стовпища, котрого не пустили в двір, котре догадалось, що ворота зачинили зумисне, щоб нікого не пустити на раду. Галас, шум все дужчав та дужчав. За ворітьми неначе заклекотіло море в час бурі між скелями.

— Бий ворота! ламай баркани! — кричали козаки за ворітьми, — висаджуй ворота! Нас не пускають на раду!

Хлопи кинулись висаджувати ворота. Усаули швиденько завештались поміж козаками і похапцем питали:

— Кого хочете вибрати собі за гетьмана?

— Хмельниченка! Нехай Хмельниченко бере булаву! — крикнули козаки.

Юрій вийшов з дому і сказав, що йому треба їхати до Київа і вчитись в академії.

Тоді вихопив ся якийсь сотник і гукнув:

— Нехай Хмельниченко держить бунчук та булаву при собі, а командувати військом буде Виговський і на той час буде брати булаву й бунчук з рук Хмельниченка.

— Дайте міні час подумати, — обізвав ся Виговський.

Рада дала йому часу три дні.

В середу 27 серпня довиші знов вдарили на раду. Знов зібралась рада в гетьманському дворі. Рада знов викликала Виговського і просила його взяти булаву на той час, поки Юрій скінчить науки і дійде до повного зросту. Виговський все кланяв ся і зрікав ся. Спустивши очі в-низ, з покірливим видом, з сльозами на

очах він дякував радї за честь, одмагав ся і просив вибрати за гетьмана кого здатнійшого.

„Чи виграю, чи програю? чи виграю, чи програю?“ вертілось в його голові, неначе якийсь маятник стукав і вибивав в його душі ці слова, стукав не перестаючи, уперто, надійливо, а серце в грудях стукотіло, кидалось, неначе рвалося, хотіло вирватись з грудий. Виговський ждав, що от-от настане одна мить, коли він або все програє, або все виграє. Він усе кланяв ся та одмагав ся, говорив тихо, спокійно, але почував, що його руки й ноги дрижали, неначе в пропасниці, що йому забиває дух, душить в грудях. Йому здавало ся, що йде битва кругом його, що він сам у битві десь на Жовтих Водах або під Корсуном, що настає час, коли битва буде або виграна, або от-от буде програна. Але як Виговський одмагав ся і кланяв ся, козаки ще більше просили його взяти часово булаву. Роздратовані упертістю писаря, козаки почали вже, по козацькому звичаю, закидати на лайку. Тоді Виговський, ніби з нехотя, присилуваний волею ради, згодив ся взяти булаву. Рада крикнула радісно. Цей крик неначе воскресив Виговського. Він ввесь задрижав на radoщах.

— Як же міні прийдесть ся підписуватись, доки Хмельниченко буде вчитись в Київі, доки він стане ставним чоловіком?

Тоді з гурту вихопив ся якийсь прихильник Виговського і промовив:

— Нехай пан Виговський підписуєть ся так: „Іван Виговський гетьман на той час Війська Запорожського“, бо коли в його будуть клейноди, то правдивим гетьманом буде він.

— Добре! Нехай буде так! — гукнули козаки.

Виговський взяв булаву і сказав так:

— Ця булава доброму на ласку, а злому на карність; а манити в Війську я нікого не буду, коли ви мене вибрали за гетьмана. Військо Запорозьке без страху не може бути.

На раді в Чигирині були не всі козацькі полковники, і ця рада могла здаватись ніби не зовсім законною. Виговському хотілось таки, щоб уся старшина настановила його правдивим гетьманом. Він оповістив знов раду у Корсуні на 25 сентября. Зїхались усі полковники і сотники, прибув і польський посланець Казимір Бенювський та Юрій Немирич. На цій раді вибрали й затвердили Виговського на гетьманстві.

Взявши гетьманську булаву, Виговський зараз поїхав в Гадяч і викопав з землі закопаний гетьманом Богданом в гадяцькому замкові великий скарб, цілий мільйон талярів. Виговський вважав цей скарб за козацький, скарбовий, а не за власний Богданів. Цей скарб Виговський задумав тратити для своїх замірів: думав за Богданові талари найняти татарську орду, найняти в свій чигиринський полк Німців і ходячких шляхтичів для своєї особистої оборони.

Виговський вернув ся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений. Він перебрав ся з своєї тісної убогої квартири в палац помершого гетьмана, новий, гарно убраний, просторний, вважаючи палац за скарбове добро, за палац гетьманський, ранговий. Високо піднявши голову, він гордо походжав по просторних світлицях, устеляних перськими килимами, обвішаних дорогою зброєю, дорогими рушницями, шаблями, прикрашених полицями, на котрих лисніли срібні та золоті миски, жбани, тарілки, кубки, пугарі. Сьміливі думи заворушились в його голові, замиготіли, як блискавки в темну ніч. Власть, слава, честь, золото й срібло, багатство, блиск,

ідеали політичні, щастя України, просвітність — все це натовпом товпилось в його голові, змішалось в думках, як золото й срібло, пересипане перлами, облите огнем блискавки. Думи тревожили гетьмана, не давали спокою, то шугали орлами, то линули пташками, засльплювали його, забивали памороки.

„Ой, думи мої, думи, золоті мрії! аж тепер ви спраздитесь, як пишні золоті сні. Тепер сила в моїх руках! Тепер я поверну назад колесо історії України! Не пущу я тепер на Україну грубих причепливих московських бояр, одірву Україну од Москви і оддам в підданство польському королеві. Он-де мої ідеали! Он-де зразець для України! Пав Немирич казав правду. Он звідкіль поллеть ся на мене слава й золото! Я поставлю умову для Польщі, щоб Україна стала великим князівством.. щоб забезпечити міцнійше незалежність од Польщі... Тепер я перевезу свою милу Олесю в цей палац з честю й славою, вдоволю її золоті давні мрії, обсиплю її золотом та перлами. Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в таларах... Найму орду, найму Поляків, забю баки хлопам і простим козакам і таки при стану до Польщі, до просвіченої й вольної польської шляхти. Заведу я тоді на Україні просвічену козацьку шляхту, заведу школи, університети, заведу просвітність, морську торгівлю, високо піднесу рідну Україну, як високо стоїть Європа. Ох думи мої, думи золоті! вас і не передумати!... Треба написати до Олесі, нехай їде до Чигирина! Нехай їде з блиском, з честю! Нехай вїзджає в Чигирин пишно, з здоровим поїздом!

Виговський зараз послав козака верховця в Київ з листом до Олесі, в котрому оповістив її, що козаки вибрали його за гетьмана, і велів їй прибути до Чигирина. Олеся аж не стямилась од радості. Вона почува-

ла себе такою щасливою, що зразу поздоровшала і незабаром щастя і радість закрасили румянцями її лелійно білі щоки. Діставши звістку од гетьмана, Олеся зажаждала побувати в князя Любецького та в пані Суходольської. Але вона добре знала, що зусім втратила в їх ласку після того, як вийшла заміж за Виговського, не послуховавши їх поради. Олеся послала до їх тітку Якилину на розвідки.

Тітка Якилина другого дня вранці побігла до князя Любецького ніби-то по ділу за свій хутір коло Києва, котрий вона оддала в посесію Любецькому, і при цій нагоді розказала, що Виговський вибраний вже за гетьмана і Олеся тепер вже гетьманша.

Князь Любецький витріщив з дива на Якилину свої чорні очі; Любецька теж дивилась на Якилину з дивуванням. Обоє вони не сподівались, що Виговський буде гетьманом, а Олеся гетьманшою. І князь, і княгиня тепер постерегали, що не вони, князі та сенатори, а Виговський та Олеся тепер найвищі особи на Україні. Обоє вони стали ласкавіші до Якилини Павловської, витали її ласкаво, були ввічливі до неї і просили, щоб Олеся прибула до їх на обід другого дня.

Вернувшись до дому, Якилина Павловська розказала Олесі, як її привітно прийняли обоє Любецькі. Олеся засміялась.

— Тепер вони засьпівали инчої й веселішої, засьпівав инчої і мій старий дядько Христофор Стеткевич, котрий колись ставав дибки проти мого шлюбу з Виговським, сказала Олеся.

Другого дня, прибравшись і причепурившись, Якилина й Олеся поїхали на обід до Любецьких. Там вони застали і Суходольську. І Любецькі й Суходольська стали неначе инчі люди. Зовсім не ті, що були перед-

ніше. Не тільки не знать було в їх зневаги, але вони тупцями коло Олесі, поздоровляли, цілували і не знали, де й посадити. Олеся держала себе спокійно, але її очі виявляли ледві примітну насмішкуватість. За столом Олесю посадили на першому місці; Любецька сіла по один бік Олесі а князь по другий.

— Ну, тепер, моя кохана Олесю, хоч будеш за-
мужем за козаком, але ти перша особа на Україні між
усіма козачками, — говорив Любецький. — Тільки па-
мятай, серце Олесю, що ти тепер маєш силу між ко-
зацькою старшиною, можеш мати вплив на гетьмана
і на козацьку старшину. Не забувай, що ти родом
шляхтянка й князівна по матері. Вже там як знаєш,
хитро та мудро, по жіноцьки, встоюй за право шляхти
як української, православної й католицької, так і поль-
ської. Не забувай і про Польщу, бо хоч гетьман Бог-
дан і оддав Україну Москві, але Польща ще стоїть, ще
не впала і буде сутніти, доки суду-віку. І нехай вона
стоїть і процвітає, бо ми звідтіля добули собі шляхець-
кі й панщанні привілеї і висчу просвітність.

— Добре, добре, князю! — обізвалась Олеся, хоч
вона й почувала в душі, що нездатна по своїй вдачі
втручатись в політичні справи і заправляти ними, бо
любила більше домашнє й сімєве життя.

— Намовляй і настрєичуй, серце Олесю, Вигов-
ського, як тобі радить князь, — додала й собі Любець-
ка, подаючи Олесі кубок чудового меду після останньої
потрави.

Помирившись з Олесєю за обідом, Любецькі знов
обцілювали Олесю, і в уста і в щоки, і розпрощались
з нею.

— Тобі, серце Олесю, треба ще по їхати в Мокра-
ни до опікуна, попросити в його вибачення. Все -таки

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV. 11

він твій опікун і доводить ся тобі дядьком, — сказав Любецький на прощанні.

— Думаю поїхати оце завтра, — сказала Олеся.

І вона другого дня поїхала в Мокрани з своєю тіткою Якилиною та з її двома дочками.

Приїхали вони в Мокрани. Старий Христофор не сподівав ся їх до себе в гості і був дуже здивований.

— Я думав, що ти, Олеся, вже давно живеш в Чигирині, — промовив Христофор ласкаво й привітно.

— Ні, мій дорогий дядьку! Я довго слабіла, а потім породила сина. В Чигирині я ще й досі не була. Так якось міні не поталанило в цьому, як і в сватанні Виговського. Мій гетьман хоче, щоб я вїхала в Чигирин з пишністю, вартою високої особи, вартою гетьманши, — сказала Олеся.

— Ото він правду каже. Коли ти гетьманша, то повинна вїхати в Чигирин з парадом і з пишністю. Але ти не маєш доброго екіпажу: твій, ще батьківський, старий, старомодній. Бери нашу нову французьку парадову кариту і їдь до Чигирини з пишністю, бо ти тепер висока особа.

Олеся поцілувала Христофора в руку. Карита була помальована зеленою фарбою і позолочена на рубчиках. В кариті було двоє дверей з вікнами.

— Окрім того — говорив старий Стеткевич — не годить ся тобі їхати самій: треба, щоб за тобою тяг ся поїзд, як за королівкою. Я не поїду, бо я старий та й не думаю приставати до козацької верстви, як пристав Юрій Немирич й інші українські шляхтичі. Візьми з собою тітку Якилину Павловську та родичок: Лговську, Подарицьку й інших. Нехай їде з тобою і оця Павлина. Це буде ніби твій кортеж і двірський штат.

— Ой яка я рада, що поїду до Чигирини! — аж

крикнула Павлина Рудницька, — ото надивлюсь на людей і побачу світа!

Вона встала і поцілувала в руку Христофора Стеткевича. В неї таки майнула думка, що вона там знайде собі жениха між козаками.

— Та памятай, Олеся, що ти шляхтянка! — говорив далі дядько. — Встоюй перед Виговським, перед козацькою старшиною за шляхту, за її привілеї. Не забувай про Польщу. Ти любиш Польщу. Все, що наша давня шляхта добула собі і в привілеях, і в просьвітності, все те прийшло до неї з Польщі. І коли я дістав просьвітність, добув ся розумом до вольних просьвітних соцініянських і кальвинських думок, то все те дістав з Європи, але дістав через Польщу, бо Польща не зачиняла дверей для цього всього, а Москва зачинить і ніякого світа не пустить і з Польщі і з-за грانيці; тоді темрява вкриє Україну.

— Добре, дядю, добре! — сказала Олеся, але її думки вертілись не коло просьвітності з Європи та Польщі, а коло французької карити та уборів. Вона вже гадала в думці, яку собі французьку сукню пошити для парадного в'їзду в Чигирин, щоб вразити жінок козацьких старшин, котрі вбірались в кунтуші, в жупани, в плахти та в намітки.

Олеся і Павлина збирали усяке своє добро в далеку дорогу. Вони думали пробути недовгий час в Києві, щоб пошити собі нове убрання. Швидко потім вони виїхали до Київа.

Прибувши до Київа, Олеся поклікала кравця Васильківського, котрий вчив ся кравцювати в Варшаві і вмів шити модні польські убори. І Олеся, й Павлина, і тітка Якилина понабірали собі дорогої матерії на сукні. Кравець заходив ся коло роботи.

•

Олеся просила тітку, щоб вона взяла з собою в Чигирин і своїх дочок, Маринку та невеличку ще Прісю. Тітка пристала на це і почала й їх прибірати та чепурити. Олесині знайомі та далекі родички, Лговська і Подарицька, запрошені Олесею до Чигирина, теж заходились коло вбірання. Каягиня Любецька та Суходольська не схотіли їхати до Чигирина, скільки їх не благала Олеся. Тільки Олесин дядько князь Соломирецький обіцяв їхати з нею в Чигирин, бо мав свої інтереси: думав впрохати гетьмана та старшину, щоб йому вернули села на Україні коло Бара, звідкіль його вигнали козаки, як католика.

Гетьман дав знати Олесі через верховця, котрого дня вона була повинна виїхати з Київа, щоб стрінути її в Чигирині, як високу особу. З поїздом Олесі виїхала і невістка її Маруся Стеткевичева, жінка брата її Юрія, котрому гетьман обіцяв полковницький уряд. Старий батько гетьмана Євстафій Виговський, що проживав в Київі, не поїхав з гетьманшою до Чигирина і прибув перегода, щоб жити при синові.

В той час в Богдановому домі проживали Богданів син Юрій та третя Богданова жінка Ганна, з роду Золотаренків. Овдовівши після першого чоловіка Пилипа, вона вийшла за-між за гетьмана Богдана. Розумна, поважна й хозяйновита, вона мала дуже великий вплив на гетьмана Богдана, вивела при його дворі гулянки та пянство і була доброю господинею в домі. Богдан поважав її й слухав. Новий гетьман Виговський дав їй для прожиття в палаці дві сьвітлиці, а Юрієві одну кімнату разом з сьвітлицями старої гетьманші, щоб вона по всяк час мала спроможність наглядати за шіснадцятилітнім слабовитим і неслухняним хлопцем.

Просторні сьвітлиці покійника Богдана були рос-

кішню убрані й вимальовані усякими арабесками. На дверях були намальовані картини з давньої сьвященої історії. На полицках блищали рядки дорогого срібного й золотого посуду: полумисків, блюд, усяких кубків та здорових пугарів. Все в сьвітлицях було поновляно, вичищено, вибіляно. Сьвітлиці прибрали, як ік Великодню, бо ждали нової пишної шляхтянки гетьманші.

Виговський дав знати листом Олесі, коли вона повинна була виїздити з Київа, щоб стрінуги з пошануванням її поїзд. Він просив стару гетьманшу Ганну Хмельницьку та Богданових дочок од першої жінки, Катерину й Олену, щоб вони стріли нову гетьманшу в найбільшій сьвітлиці з хлібом та сіллю.

В самий день приїзду Ганна Хмельницька сиділа в своїх покоях, убрана по празниковому. Висока на зріст і трохи огрядна, вона й тепер була гарна з лица. На їй було дороге, але темне убрання, темновишневий з золотими квітками кунтуш та шовкова біла намітка, переткана срібними нитками. На шиї на золотому ланцюжку блищав золотий чималий хрест, обсищений чималими бриліантами. Це був подарунок повійного гетьмана Богдана. Стара гетьманша ждала приїзду молодой Виговської і задумалась серед тиші, котра панувала в здоровому домі, вїби замершому після смерти старого гетьмана. Ганні Хмельницькій було не до вподоби, що Виговський вимагав од неї вчинити таку честь для нової гетьманші, але вона мусіла коритись, мусіла згодитись.

— Ох Боже наш милостивий та милосердний! — думала Ганна, сидючи коло стола, підперши щоку долонею, — минула моя слава, як красне літо, і тепер я мушу чинити, що мінї загадує новий гетьман. Дуже вже велику честь хоче він оддати своїй жінці шляхтянці.

Як я прибула в Богданів палац, мене ніхто і не думав стрічати з якимись церемоніями, а тепер я, така сама гетьманша, як і Олеся, мушу прислужуватись, я, котрої слухав сам Богдан, котру запрошував він обідати вкупі з чужоземськими посланцями... Чи давно видавала я гетьманські універсали монастирям?... До мене писала листи польська королівка, міні кланялись чужоземські посланці... А тепер... Ох, минула моя слава, неначе листям попливла за водою.

І стара гетьманша підвела в-гору свої пишні карі очі і зітхнула важко, важко, аж її широкі плечі та голова, заверчена сріблястою наміткою, підвелись в-гору.

Двері рипнули. Ввійшов Виговський, прибраний в новий червоний кунтуш, весь блискучий, веселий, пишний. Він поклонився Ганні і поцілував її в руку.

— Вже поїзд недалеко од Чигириня. Прошу вас, мамо, йдіть до сьвітлиці і будьте на поготові з хлібом та сіллю, та не забудьте привітати мою Олесю щирою привітною промовою. Там вже вас ждуть дочки Богданові, Катерина Виговська та Олена Нечаєва. Ви станьте посеред сьвітлиці, а Катерина й Олена нехай стануть коло вас по обидва боки, а Юрась нехай стане побіч вас.

— Добре! зараз іду! — сказала Ганна, виходячи вкупі з Виговським до парадової сьвітлиці, де сиділи на довгій канапі, застеляній розкішним перським килимом, Катерина й Олена.

Обидві вони були убрані в дорогі убрання. На Катерині був дорогий парчевий зелений з дрібними золотими квітками кунтуш, обшитий золотим зубчастим позументом, та червона шовкова спідниця, обтягнута з-верху золотою рідкою сіткою, неначе обсыпана золотою яскою; на шії блищав дорогий убір, з чотирьох

разків дрібних червінців, на котрому в-низу висіли зубчасті причіпки, облямовані кругом ніби ростягнутими золотими краплями. Олена Нечаєва, більш білява, ніж Катерина, убралась в ясніші убори: на неї був оксамитовий кунтуш делікатного, ясновишневого кольору і шовкова голуба спідниця, обтягнута з-верху срібною сіткою. На шиї бліло шість разків чималих перлів і один разок добірних діамантів — подарунок її батька гетьмана Богдана. Щоб підійти під новомодній смак нової гетьманші, і Катерина і Олена не завертіли голов намітками, а наділи парчеві золоті низенькі очіпки, з-під котрих спускались хвилями на шию й на плечі довгі сріблясті намітки.

— Та покличте же Юрася! Нехай він стане побіч вас, бо він, хоч і хлопець, але все ж таки він син гетьмана Богдана, — сказав Виговський і вийшов в двір виражати сотню козаків, котра під проводом молодого сотника Золотаренка, небожа Ганни Хмельницької, мала вийти назустріч поїздови за Чигирин на київський шлях. Тимчасом двері в першу світлицю, де сиділа Ганна з дочками Богдана, неначе одчинив вихор. В світлицю влетів Юрась, худенький, блідуватий хлопець з гострим носиком, з темними, але каламутними очима, і наробив галасу на всю світлицю.

— Мамо! що це таке? що тут діється в палаці мого батька? — кричав Юрась.

— А що ж тут діється, сину? Ми зібрались оце стрічати паню Виговську. Та й ти, Юрасю, повинен стрінути її оттут в світлиці вкупі з нами, — обізвалась до його Ганна Хмельницька.

— Що це таке? Що вони тут виробляють в моїй господі? Що це тут витворяє Іван Остапович? — репетував Юрась на всю світлицю.

— А що ж він витворює? — обізвалась Олена Нечаєва. — Стрічає нову гетьманшу, свою жінку Олену Богданівну.

— Олену, Олену! На дідька міні здала ся та нова гетьманша! Ви знаєте, де тепер мої коні?

— Ні, не знаємо. А деж твої коні? Певно в стані, — промовила Ганна Хмельницька, осьміхаючись.

— Еге! в стані... в гарній стані! В хліві! Он де теперечки поставили мої коні! А Виговського коні поставили в батьковій стані. Я не знаю, що далі й буде! — кричав Юрась. — Нехай би Іван Остапович запер мене в хлів, то мене б не брала така досада, як за мої коні.

— Та не в хліві бо, а в повітці твої коні, — обізвалась Ганна, — і повітка добра, не гірша за станю. Невелика біда, як твої коні постоять який час в повітці.

— Невелика, невелика! А коли невелика, то чом же гетьман не поставив в повітці свої коні, та мої? Хто тут господар в домі? він, чи я? Я господар! я гетьман! А він забрав собі на гетьманську булаву і Суботів, викопав заховані батьком в землі гроші, цілий мілліон талярів, і забрав теж на булаву. Це гарно! Я гетьман! Він мене ограбив! Заграбував велику силу гроший мого батька. Викопав закопані в замку в Гадячі моїм батьком гроші, цілий мілліон талярів! Це не жарти! це розбишацтво!

— Та ти ж, сину, сам зрік ся гетьманської булави на який час, бо тобі треба їхати до Київа в академію та кінчати науки, — сказала Ганна.

— На ві-що міні їхати до Київа? Я й дома скінчу їх з своїми вчителями. Я до Київа не поїду, поки мої коні не поставлять в моїй стані! — репетував Хмель-

ницький, і в його очах вже тремтіли сльози, а його руки дрижали.

Ганна Хмельницька схопилась з місця і кинулась до Юрася. Вона зауважила, що хлопець став дуже роздратований, і боялась, щоб на його не найшла чорна хвороба і не кинула його об землю. Ганна почала його вмовляти ласкавими словами і трохи заспокоїла, обіцявши, що його коні знов поставлять в стані настарому місці, як тільки скінчить ся в'їзд гетьманші та роз'їдуть ся гості. Юрась заспокоїв ся.

— Сідай же, сину, коло нас та жди, бо й ти повинен стрічати вкупі з нами молоду гетьманшу, — сказала Ганна і посадила Юрася поруч з собою на кані. Юрась втихомирив ся; його нервова слабість минула і сльози од-разу висохли в очах. В дитячих літах він слабував на чорну хворобу; тепер та слабість вже минула, але він був і тепер нервовий і вередливий.

Катерина Виговська вийшла з сьвітлиці, швидко вернулась і принесла сьвіжий, тільки що спечений хліб. Вона поклала на здоровому срібному блюді хліб, а на хлібі з-верху дрібок соли.

Незабаром вступив в сьвітлицю гетьман, кинув оком, чи все було гаразд, окинув оком стільці з високими спинками, оббиті червоним сап'яном, ослони й круглі дзиглики, обтягнуті червоним сукном та шовком, килими, розстеляні по сьвітлиці, і промовив: „Господи спострічай! Дай Боже час добрий!“

Тимчасом в сьвітлицю вскочив козак вістовець, котрий наглядав з вікон дзвінниці на поле, і промовив:

— Ясновельможний гетьмане! вже поїзд з'явив ся на шляху за верстов пять-шість од Чигирини!

— Час міні виїздити з козаками на зустріч моїй гетьманші! Прощайте тимчасом! — промовив гетьман

до Ганни Хмельницької і прожогом вискочив у двір, де стояла сотня козаків. Гетьман вирядив сотника з козаками. За козаками рушили музики, а за ними на пишному коні виїхав гетьман з декотрими полковниками. Сотня козаків поскакала в поле. Музики стали на мосту зараз за містом. На мосту ждав своєї гетьманші й гетьман з старшиною.

Сила народу зібрала ся коло мосту й за гетьманським двором. Пішла чутка, що молода гетьманша дочка князя, що вона їде з великим поїздом в золотій кариті, а за нею їдуть усе князі, шляхтичі та польські сенатори, котрі знов запанують на Україні за нового гетьмана. Між простим народом розповсюднилась чутка, що вкупі з гетьманшею наїдуть польські пани і привезуть з собою в золотій кариті якусь страшну відьму, а та відьма знов заведе панщину.

Незабаром за гетьманським двором заграли музики. Ганна Хмельницька, Катерина й Олена кинулись до вікон. У двір увійшли музики і грали голосного марша. За музиками їхав Данило Виговський, а за ним тихо котилась блискуча французька карита, в котрій сиділа гетьманша, її невістка Маруся Стеткевичева і маленька Пріся, дочка Якилини Павловської. На всіх конях над головами, на краківських високих хомутах, манячили червоні пояси і горіли, як жар на сонці. За гетьманшиною каритою котили в двір багаті й блискучі екіпажі, в котрих сиділи Павловська, Подарицька, Рудницька, Лговська, якась родичка гетьмана Виговська й інші багатенькі шляхтянки, гетьманшині знайомі. Павловська взяла з собою й свою гарну дочку Маринцю. Христина, Марусина дочка, котру гетьманша любила за її веселість та жвавість, сиділа в екіпажі з Павлиною Рудницькою. І перед поїздом і позад поїзда скакали на

жонях козаки, а позад усіх їхали на возах дворові слуги гетьманші: кондитер, пивничий і кравець Васильківський, котрий згодив ся їхати до Чигирина за добрі гроші.

Гетьман і Данило Виговський висадили Олесю з карити. Сам гетьман одчинив двері в світлицю і повів її, взявши під руку. Гетьманша була убрана в рошкісну ясноглубу сукню, в високий міцно накрохмалений білий як сніг комір. На плечі вона накинула малиновий кунтуш. Молода гетьманша і справді вступала в господу Виговського, ніби яка короліва. Козацькій старшині ця пишнота не сподобалась. Полковники переглядались поміж себе й осьміхались з-під вусів. Усі родички і гетьманшині знайомі так само були багато убрані то в пишні жупани та кунтуші, то в сукні. Уся світлиця сповнилась гістьми.

Ганна Хмельницька виступила на зустріч гетьманші і подала їй хліб та сіль. Гетьманша взяла хліб і не поцілувала його.

— Поцілуй же, панї, хліб, бо в нас такий звичай, — тихо промовила Хмельницька до Олесї.

— От і вибачайте міні, бо я не знала про цей звичай, — тихо обізвалась Олеся, — в шляхтичів нема цього звичаю.

— А ми, по нашому старому звичаю, стрічаємо тебе з хлібом-сіллю. Пошли тобі Боже, на новому місці щастя та вік довгий, щоб ти була здорова як вода, багата як земля, і довго процвітала як квітка. Дай Боже, щоб ви з Іваном Остаповичем панували довго, жили в щастї та в добрі і діждали унуків та правнуків та ще панували, поки й вашого віку!

— Спасибі! спасибі! — промовила Олеся.

Катерина приступила до Олесї, взяла з її рук

хліб та сіль, поклала на дорогому блюді і поставила блюдо на стіл. Ганна Хмельницька почала витатись з молодого гетьманшею: вона поклала обидві руки на Олесині плечі і поцілувалась з нею тричі, потім вони обидві, в знак обопільної поваги, як обидві гетьманші, поцілували одна другу в плече. Привитавшись з старою гетьманшею, Олеся Виговська привиталась з Богдановими дочками, так само, як і з Ганною.

— А це Юрась, менчий син покійного гетьмана, — сказала Ганна.

— Не Юрась бо, мамо, а Юрій! — обізвав ся насуплений Юрась.

Олеся осьміхнулася і тричі поцілувала Юрася.

— Я з Катериною Виговською давненько вже знайома: ми познайомились в Києві і таки частенько бували одна в другій в гостях. А от тепер ми вже й рідня, — сказала Олеся, обертаючись до Катерини.

— О, я цьому дуже рада! Нам буде не скучно в Чигирині, буде міні з ким і поговорити і розважити себе, — обізвалась весела й говорюча Катерина.

Гетьман почав рекомендувати Ганні Хмельницькій Олесиних родичок. Ганна привиталась з ними дуже привітно і щиро.

— Прошу ж і тебе, гетьманшо, і всіх твоїх гостей сідати в нашій господі! — просила Ганна Хмельницька.

Молода гетьманша сіла на турецькій софі на першому місці. Родички посідали поруч з нею. Виговський попросив козацьку старшину сідати. Полковники й сотники посідали на стільцях та на довгих ослонах проти гетьманші. За козацькою старшиною сьлідком натовпилось в покої чимало усякого народа, міщан та простих козаків. Домашня прислуга заглядала в двері. Усі чудувались з уборів нової гетьманші. І козакам, і міщанам

не сподобався пишний приїзд гетьманші та її родичок в дорогих блискучих екипажах; не сподобались і краківські хамути з причепленими на їх червоними широкими поясами. Вся ця розкішна обстава поїзду нової гетьманші була схожа на обставу поїздів українських католицьких панів та польських дідичів, котрих козаки тільки що вигнали з України.

— З молодю гетьманшею наїхала шляхта православна. Чого доброго, слідком за цією шляхтою наїде до гетьмана в Чигирин і польська шляхта, — гомоніли козаки й хлопці, оглядаючи з усіх боків блискучі екіпажі, краківські хамути та дорогу блискучу упряж на конях. — Ця гетьманша мабуть з великих панів, бо привезла з собою і кухарів, і кравця.

Гетьман звелів одному сотникові зачинити двері і випроводити з світлиці зайвий натовп міщан та козаків.

— Як же тобі, пані, показався наш Чигирин? Здається, ти оце вперше в Чигирині? — спитала Хмельницька в гетьманші.

— Після Києва він мені здається дуже простим. Мені не сподобалось, що в Чигирині дуже багато війська, дуже багато козаків. На яку улицу ні поверни, скрізь козаки та козаки, неначе я опиниласьдесь в військовому таборі, — промовила Олеся.

— Бо Чигирин військово-козацьке місто. А ти, гетьманшо, певно не любиш козаків? — спитала в Олеси Олена Нечаєва.

— Ні, не те, що не люблю... але де багато війська, там жити не добре, неспокійно: скрізь брязкають шаблі та гремлять литаври, як у Києві коло святої Софії, де тепер оселились московські стрільці. Я, бачте,

шляхецького роду і таки до козаків не звикла, — сказала Олеся.

— Нічого те, нічого! — обізвав ся гетьман Виговський, — поживеш в Чигирині, то звикнеш. А от весною, як потепліє на дворі, переїдемо на життя в Суботів, в палац гетьмана Богдана, просторний та світлий. А там сади як рай, там пасіки в садках, куди не повернись. Там тобі буде спокійно жити: я знаю, що ти любиш спокій та тишу.

— От там так гарно, як в раю! Я до тебе, гетьманшо, буду частенько навідуватись в Суботів, — промовила Катерина.

— Навідуй ся, серце Катерино, до мене і в Чигирині, бо в новому місці, між новими за-для мене людьми, я буду ніби на далекій чужині, — сказала Олеся до своєї давньої знайомої Катерини, котру вона любила за її веселу вдачу і за розмовність.

Тимчасом розмова між старою і молодого гетьманшею якось не йшла. Було зразу знать, що вони одна другій не припали до вподоби. Козацька старшина говоріла поміж собою з-тиха, поглядаючи з-коса на нову гетьманшу. Родички Олесині мовчали і розглядали світлицю та обставу. Одна Катерина провадила розмову з Олесею, як давня знайома. В світлиці почало стихати: видко було, що гості були потомляні після далекої дороги. Молода і проворна Христяна, Олесина небога, без сорома казка, позіхнула, а потім встала з стільця, потягла за руку з собою Маринцю, і вони в-двох пішли кругом світлиці, оглядаючи химерно посплітувані малюнки на стінах та дорогу зброю, що була порозвішувана по кутках. Весела Христяна, не вважаючи на поважну старшину, почала бігати і навіть пустувати. Маруся Стеткевичева спробувала спиняти свою дочку, але

Христина про неї й вухом не вела і підбивала на пустощі й Маринку: здіймала з стін рушниці та шаблі і подавала Маринці, котра не знала, що робити з тими рушницями та шаблями і вертіла їх в руках. Гетьманша на-силу впинила Христину і звеліла паннам не зачіпати того, що до їх не належить ся. Христина надулась і сіла. Маринка сіла поруч з нею і вони почали тихо балакати про молодих сотників, котрі сиділи проти їх.

Тимчасом вістовець дав знати, що їде посланець од короля, Беньовський, которого гетьман сподівав ся до себе на днях. Гетьман вислав йому на зустріч двох полковників, а сам з старшиною вийшов на ганок і ждав його. Приїхав незабаром і Беньовський з двома панамі. Виговський щиро привитав ся з ним і запросив до світлиці. Незабаром в світлицю вступив Казимір Беньовський, волинський каштелян, давній приятель гетьмана Виговського. Він ввійшов тихою поважною ходою в світлицю і Виговський знов привитав ся з ним, обняв ся на-вхрест і тричі поцілував ся. З цього гарячого і радісного привитання можна було зауважити, що гетьман і пан Беньовський вже давненько, ще за живота гетьмана Богдана були в великому приятельстві. Не потаїлось це їх очевидячки давнє приятельство і од козацької старшини і од Олесі.

Виговський взяв за руку Беньовського і повів до Олесі:

— Моя дорога гетьманша! Це ясновельможний пан Казимір Беньовський, волинський каштелян і посланець од його милости найяснійшого короля Прибувши цим часом до Чигириня, його ясновельможність хоче поздоровити тебе, гетьманшо.

Гетьманша встала і радо привиталась з Беньов-

ським. Бензовський почав говорити їй красномовну промову. Він вславився своїми промовами і в Польщі і на Україні, для того король часто вибирав його за посланця на Україну, коли треба було облесливими словами прихилити козацьку старшину до польських інтересів і само по собі піддурити її красномовними обіцянками. Бензовський став серед світлиці проти гетьманші, щоб сказати свою промову. По стародавньому звичаю тодішніх ораторів він починав свої промови або од Адама й Ноя, або од самого Бога.

— Найвищий Розум, котрого ми нарікаємо Богом, найвища Сутнота, цар над небом і землею, колись сотворив першого чоловіка Адама і першу жінку Єву, — так почав свою промову Бензовський. — Бог увів першого чоловіка і його супружницю в пишний рай, зумисне для цієї першої пари засаджений. Ви, ясновельможна гетьманшо, з ясновельможним гетьманом тепер в Чигирині та в Суботові, як Адам і Єва були в раю. Вітаю ж вас, ясна пані з великого роду, і бажаю вам щастя-долі в цьому новому раю на пишній Україні, поздоровляю вас з вашим високим титулом, з титулом ніби королівни на Україні!

Бензовський поцілував гетьманшу в руку, вона поцілувала його в плече.

— Прошу ж вас, ясновельможний пане, сідати. Будьте нашим приємним гостем. Я бажаю часто вас бачити в Чигирині і в нас гостях, хоч ви й далеченько таки од нас живете, — сказала гетьманша.

Бензовський сів проти гетьманші коло стола.

— Ох не близький світ! Я тепер пробуваю в своїй маєтності на Поділлі коло Бара, але більш того, що живу в Варшаві або на Волині.

— Прибувайте до нас частійше, будете оповідати

міні про Варшаву, про двір, про двірські звичаї, про двірське життя: буде що міні послухати, бо я, признаюся, дуже цікава знати, як живуть люде, вищі за нас і просвітнійші.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо, за честь! Спасибі!

— Тут в Чигирині в палаці гетьмана Богдана все дуже по-старосьвіцькому: на стінах за образами вишивані рушники, на стелі понамальовувані янголи та усякі малюнки неначе в церкві. Це міні не подобається.

— Чому-ж так? Янголи нікому не шкодять, — обізвалась стара гетьманша Ганна.

— Воно так, але церква церквою, а палац палацом, — сказала Олеся. — От у палаці мого покійного панотця, і в князя Соломирецького, і в князя Любецького то все вже по чужоземському: на стелі скрізь понамальовувані Амури та Венери, як в Луврі або в Варшаві в палаці короля.

— Нічого те, ясновельможна гетьманшо, нічого те! Поживете, то й ви поставите палац, а варшавські майстри понамальовують вам таких Амурів та Купідонів, що аж гарно буде подивитись: сама любов так і просити-меть ся в серце з стелі та стін. А лукаві Купідони будуть з стелі пальчиком кивати на ваших красунь: Стережіть ся, мовляв, красуні! бо мої стріли не жарти! Ой стережіть си! бо й чигиринські козаки не вільні од стріл Купідона: побіджують вони й козаків.

Беньовський обернув ся до паній та паннів і покивав на їх пальцем. Панни осьміхнулись.

— Ой ви вже наговорите! Видно, що ви Варшавяк, — обізвалась сьмілива й проворна Павловська.

Двері знов одчинились, і в сьвітлицю вступив Юрій Немирич з кількома православними дідичами па-

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV. 12

нами, котрі, по волі чи по неволі, були прихильні до козаків ще за гетьмана Богдана і пішли навіть в козаки до його на службу, хоч і гнівались на його за те, що через його хлопи одбилися од панщини. Довідавшись, що молодій гетьманші ждуть в Чигирині, Немирич заздалегідь прибув до Чигирина, щоб поздоровити гетьманшу-шляхтянку. Високий та рівний станом, з розумними очима, поважний на ході, славний оратор того часу та вчений чоловік, Юрій Немирич вступив в світлицю тихо й поважно, неначе він вступав в сенат. Його часто шляхта вибирала за посланця в варшавський сойм і він говорив в соймі та сенаті дуже красномовні і розумні промови латинською мовою. Немирич був убраний в французьке убрання XVII віку, в чорний кафтан, в черевики й панчохи. Кругом шиї білів високий, цупкий комір, але поверх цього убрання Немирич накинув козацький темнозелений оксамитовий кунтуш.

— Моя дорога гетьманшо! це Юрій Немирич, дідич, овруцький староста і київський підкоморій; це мій дорогий знайомий, — промовив Виговський до своєї жінки.

Олеся встала. Немирич поздоровив її коротеньким привитанням, мішаючи старосьвіцьку книжну мову з живою українською мовою. Він поцілував Олесю в руку. Вона попросила його сісти. Немирич привитався і з старою гетьманшою. Він бував в останні часи і в гетьмана Богдана, в його палаці, помирившись з новим козацьким суспільським укладом життя на Україні. Немирич привитався і до Бензовського, як до давнього знайомого.

— Який я радий, що ми тут стрілися, неначе змовились, — сказав Бензовський до Немирича. — Як ми давно бачились! як давно!

— Нема де правди діти, такі давненько, — обізвав ся Немирич.

— Я давно чула про вас, вельможний пане, од свого дядька й опікуна Христофора Стеткевича. Він дуже хвалив вас, як вченого чоловіка і славного оратора. Він кальвиніст, як і ви.

— О ні, ясновельможна! Я був колись з-за молоду социніяном, але повернув ся до віри свого народа, — сказав Юрій Немирич. — Я вже давно став знов православний.

— Ви бували в чужих краях? У Франції, в Парижі? — спитала в його гетьманша.

— Більш того, ясновельможна, що в Голландії. Придивляв ся до чужоземського життя, до школи, до науки, щоб себе трохи просвітити, бо і в наших, і в польських школах ще нема правдивої сьвітської науки, яка вже тепер сутніє по чужоземських краях. Я бажав би позаводити такі школи і в нас на Україні замість духовних церковних шкіл. Я вернув ся до віри своїх предків, пристав, як і багато наших православних дворян дідичів, до покійного гетьмана Богдана, бо хоч козаки знесли перегородки між усякими верствами нашого суспільства, але ж за те Богдан, хоч може й несамохить, визволив народ з неволі.

— Пане Юрію! пани повинні бути в кожній державі, бо на їх лежить висока повинність обороняти рідний край і дбати про науку та просвітність, — сказав Беньовський.

— Це вже мове діло, пане Беньовський, — обізвав ся Юрій Немирич, — я й сам не зрікаю вартости вищої верстви, шляхецтва для своєї вітчизни, але рабство міні не подобаєть ся. Кожний чоловік носить в собі образ божий.

★

— Ясновельможні панове! Тепер не час змагатись, а веселитись, що має дорога гетьманша благополучно доїхала з Київа до нового житла. Мамо! час би вже привитати гостей старим медом, од котрого усякі хмари зсовують ся з чола, — сказав гетьман до Ганни Хмельницької. — Почастуйте, мамо, мою молоду гетьманшу та моїх вельми шановних гостей тим медом: може вони стануть трохи веселійші.

Ганна Хмельницька вийшла на часок, а потім вернулась. За нею слідком вступив в світлицю козак і виніс на срібному блюді здоровий жбан старого меду і вже поналивані медом срібні кубки. Виговський подав перший кубок Олесі взяв один кубок в руки, усі гості взяли по кубкові меду і повставали.

— Випемо за здоровя моєї дорогої молодой гетьманші! — промовив Виговський.

— За здоровя ясновельможной молодой гетьманші! Даруй же, Боже, щоб ваше життя було солодке й міцне, як оцей старий мед, п'яне чоло! — гукнув Бензовський на всю світлицю, — віват! віват! віват!

Усі гості гукнули тричі: віват! Саме в той час прибув в двір дядько гетьманші Олесі по матері князь Богдан Соломирецький з молоденькою дочкою Зинаїдою. Одчинились в світлицю двері: як гості пили мед і кричали віват, на порозі з'явив ся Соломирецький поруч з своєю гарною дочкою.

— Ого-го! князь Соломирецький! Наливайте кубки медом! Випемо за здоров'я князя і його дочки Зинаїди! — гукнув Виговський на зустріч родичеві-князеві, радий, що до його завітали в гості ті Олесині родичі, котрі йшли проти Олесиного шлюбу з ним.

— За чорні очка та гарні брівки молодих паннів:

Маринці, Христини та князівни Зинаїди! віват! — гукнув Бензовський, неначе він був молоденький панич.

— Віват! — гукнули гості, а панни засоромились, почервоніли і тільки поглядали одна на другу: з-відкіль, мовляв, і длячого це така нам честь. Козацька старшина тільки переглядалась та осьміхалась. Козаки знали, що пють за здоров'я панив та жіноцтва тільки в польських палацах; це не був козацький звичай пити прилюдно на поважних okazіях за здоров'я жіноцтва. Окрім того їм не сподобався приїзд до нового гетьмана шляхтичів та родичів гетьманші високого коліна.

Маринця й Христина кинулись до Зинаїди і почали з нею обніматись та цілуватись.

— Ой яка я рада, що оце ти, Маринцю, та ти, Зинаїдо, приїхали до Чигирина, — говорила Христина до молодих панив, — буде міні з ким погуляти й побалакати. А то говори з старими! Там то міні втіха з старих тіток та дядин! — жартувала Христина, скося поглядаючи на тих тіток та дядин.

— А знаєш, серце Христю, що гетьманша просить мою маму, щоб я зісталась в неї жити в Чигирині, — тихо шепотіла Маринка Христині на вушко.

— Невже! От і добре! — сказала Христина і аж крутнулась на одному місці, а потім підскочила.

— А про що там, панни ви шепочете? Певно про нас старих? — спитав Виговський в панив з-далеки.

— А вжеж! Шепочуть вони нишком не про нас старих, а про молодих! — сказав веселий Бензовський. — Ой панни! стережіть ся лишень ви молодих козаків, цих степових орлів. Наїхали ж колись до гетьмана Богдана з воеводою Адамом Кисілем молоді шляхтянки й панни й павії та й... декотрі й до дому не повертались, навіть заміжні, не тільки панни: позалітали на

вольні степи з красунями-козаками, покинули навіть своїх чоловіків. Ой стережіть ся козаків! бо козак, як орел, як побачив дівчину, то і вмер, — жартував веселий Беньовський.

— Та ми, пане Беньовський, цього не дуже боїмося! Ми в цьому безпешні, — обізвалась весела Христина.

— Ми не боїмось козаків, — додала за нею Маринка.

— Моя гарна панно! Їе зарікайтесь заздалегідь за своє серце, бо серце вільне, як вітер, — сказав Беньовський.

— Я зарікаюсь заздалегідь, — обізвалась Христина.

— І я зарікаюсь, — сказала Маринка.

— Глядіть лишень та стережіть ся! Не дурно ж сьпівають в пісні: „Ой дівчина горлиця до козака горнеть ся“, — промовив Беньовський і покивав делікатно пальцем на трьох паннів. — Ви три грації, а декотрі козаки таки люблять грації, так само як і битви.

Панни і справді зорили скоса очками по козаках, котрі сиділи по під стіною довгим рядом. Між дохожалою старшиною сиділи й молоді й гарні сотники і прості козаки, сини декотрих поважних старих сотників та полковників.

— А придивіть ся й вгадайте, хто з молодих козаків тут найкращий? — говорила весела Христина до Маринки та Зинаїди.

Маринка й Зинаїда осьміхнулись і мовчали.

— Але жарти жартами, а нам час і честь знати дати спокій молодій гетьманьші і подорожним, бо вони здоровились. Чи правду я кажу, пане підкоморій? — сказав Беньовський, вставши з місця.

— Правда твоя, правда! Треба нам і честь знати, — обізвав ся Немирич.

Беньовський, Немирич і вся козацька старшина заворушилась, всташи з місця: всі вони розпрощались з гетьманшею та з приїзджими. Гетьман запросив усіх до своїх світлиць, доки покличуть їх на обід.

— Не забувайте ж нас, ясновельможний каштеляне! Навідуйтеся до нас! І ви, пане Немиричу, не минайте вашої господи! — запрошувала їх гетьманша.

— Вже чию господу мину, а вашої так не мину! — говорив Беньовський, обернувшись на порозі.

Гості зісталися в світлиці і розбалакалися. Якилина Павловська сіла поруч з Ганною Хмельницькою і швидко познайомилась з нею и розговорила. Павлина Рудницька була незвичайно рада, що заїхала в далекий і новий для неї край. Козаки вчинили на неї дуже привне вражіння. Вона почала вже марити, що тут в Чигирині до неї причепить ся якийсь козацький прудиус, закохаєть ся в неї, dokonешне посватає і вона виїде з Чигирина вже заміжною, а не панною.

Довгенько балакали гості, ждуча обіда, коли несподівано в світлицю увійшов Юрась і, без сорома казка, голосно промовив, не вважаючи на гостей:

— Що це таке, мамо? що це таке?

— А що ж це таке! світлиця, а в світлиці наші шановні гості, — обізвалась Ганна Хмельницька.

— Я їсти вже хочу! Чом ви й досі не даєте обідати? Я вже давно їсти хочу і вже довше не видержу. Я не звик ждати. Ввесь Чигирин вже пообідав, а ви й не думаете про обід, і гадки не маєте.

— Отже ж, сину, чи не правду ти кажеш: нашим гостям і справді вже час би й обідати. А піди, Катерино, та спитай, чи вже готовий обід?

Катерина вийшла на часок і знов вернулась в світлицю.

— Вже, мамо, готовий. Не знаю, чи готовий вже до обіду гетьман та старшина, — сказала Катерина.

Тимчасом увійшов Виговський і спитав в Ганни, чи можна вже просити старшину й гостей до столу. Катерина оповістила, що можна, бо обід вже готовий. І Ганна Хмельницька, добра господиня, нагодувала гостей і гетьманшу таким смачним обідом, який їм рідко траплялось їсти. Молода гетьманша сподівалась, що при обіді і по обіді буде здорова випивачка, що козацька старшина почне без міри пити та гуляти. Але нічого цього не трапилось. Ганна Хмельницька не веліла подавати на столи багато горілки та вина. Вона ще за життя Богдана вивела при дворі гетьмана гулянку та п'янство.

По обіді, як козацька старшина, небагато випивши, розійшлась, Виговський, зовсім тверезий, пішов до свого кабінету з Бензовским, Немиричем, кн. Соломирецьким, Данилом Виговським та ще з кількома православними шляхтичами, котрі приїхали з Немиричем поздоровити молоду гетьманшу з приїздом. Закуривши здорові люльки, вони посідали на низьких турецьких софах і почали балакати од щирого серця.

— От ваша милость, Іване Остаповичу, тепер і гетьман на Україні. Що ж тепер далі буде? — спитав в гетьмана Намирич, вивідуючи його думки.

— Те буде далі, що криється потай од усіх і в вашій голові. Але я вгадую ваші думки, пане Немиричу, навіть просто скажу, що не помиляюсь, — обізвався Виговський і глянув пильно просто в вічі Немиричеві своїми гострими очима.

— Вас козаки вибрали за гетьмана, а ви й досі не послали навіть посланця в Москву, щоб оповістити царя про своє вибрання, — говорив Немирич.

— Я й не думаю посилати в Москву посланця. Не подобаєть ся міні Москва, не подобають ся міні московські непросьвічені й дуже грубі та наглі московські бояри. Не люблю і тих московських воевод, що вже засіли з стрільцями в наших більших містах, навіть в тих, в котрих, по умові гетьмана Богдана з царем Олексієм, вони не повинні бути, як от в Чернигові, в Ніжині, — сказав Виговський.

— Засядуть московські воеводи і у всіх наших містах і заберуть Україну в свої руки. От побачите, ясновельможний гетьмане! — говорив Немирич. — Москва вже склала ся з розбитих уділів в монархію, монархія не стерпить наших козацьких порядків на Україні. А при Польщі і на Україні вдержать ся наші порядки.

— Це ви, пане Немиричу, неначе читаєте мої думки в моїй голові. — обізвав ся гетьман Виговський, осьміхаючись. — Окрім того Москва непросьвічена і вона не дбати-ме про сьвітло науки та просьвітности на Україні.

— При Москві наша просьвітність впаде, наші школи впадуть, бо не з Москви йде до нас сьвіт науки, а з чужих країв через Польщу. Нам треба завести два університети: в Київі і в Винниці, найменче два, і такі університети, як я бачив в чужих краях, з науками сьвітськими, а не з теологією нашої київо-Могилянської академії. Польща це попустить, а московські бояри назвуть ці школи безбожними й лютерськими, — говорив далі Немирич.

— Буде в нас з Москвою за такі школи велика тяганина: Москва вважає на це, як на ересь, — обізвав ся Данило Виговський.

— Москва ніколи не попустить волі нашій шляхті,

хоч би й православній, не тільки католицькій; а скільки гетьман Богдан вигнав з України таки української хоч і вже покатоличеної шляхти! — промовив князь Соломирецький. — Хиба це добре діло? Хиба ж ці шляхтичі й дідачі не діти однієї матери України?

І Виговський і Немирич змовчали і нічого не одповідали на цю думку князя Соломирецького.

— Знов і те, що держава без шляхти неможлива річ, — почав говорити Немирич. — Шляхта і тільки шляхта має спроможність дбати про свою просвіту і розповсюджувати науки по всій державі Вам козакам треба б добуватись шляхецьких привілеїв, а не змішуватись з плебсом, котрому нема часу дбати про виховання й просвітність, про науки.

— Оце сьвята правда! — аж крикнув гетьман, — ваші думки правдиві. Козаки повинні зрівнятись з шляхтою і дістати шляхецькі привілеї, а не ставати за панібрата з плебсом. Через це то нам Польща стане в пригоді, бо там шляхта, а не король панує. Але що то на це скаже козацька старшина? Що скажуть прості козаки? що скаже народ? Польщі не люблять на Україні.

— Буде бійка, буде колотнеча по всяк час, але потім, як усі побачать, що Поляки не втручають ся в справи на Україні, то й замовкнуть, а потім потроху звикнуть до нових порядків, — промовив Немирич.

— Я задумав знов з'єднатись з Польщею, — обізвав ся гетьман Виговський, — і вчиню це діло хоч би декотрі козаки і не пристали на це, хоч би полились ріки крови. Король само по собі повинен нас з'єднати з Поляками, як рівних з рівними, вольних з вольними. Я завтра запрошу до себе козацьку старшину нїби на пораду й обережненько довідаюсь, які в їх думки та гадки, який в їх погляд на це

діло. Серце моє лежить до Польщі, а не до темної Москви. А ваша милость, ясновельможний пане Бенъовський, приходьте завтра до нас на пораду і вчиніть пропозицію од короля й сената. Міні ніяково самому починати цю пропозицію.

— Добре, добре, ясновельможний! Нехай і пан Немирич приходить, і ви, панове шляхта, приходьте: може ми і вмовимо непокірливих і незгідних з нами полковників.

Гетьман Виговський другого дня в-вечері скликав до себе козацьку старшину на пораду, щоб вона вислухала пропозицію королівського посланця Бенъовського. Гетьман ходив по ясно освіченій сьвітлиці тихою ходою, спустивши голову до-долу. Думи роєм вили ся в його голові, одна одну попереджаючи, як филі на воді в негоду на здоровому вітрі. Виговський, як тільки став гетьманом, одразу задумав план з'єднання України з Польщею, але почував, що після Богданових побід над Польщею це діло буде трудне й небезпечне.

— Ой велике й небезпечне діло задумала моя голова! — думав гетьман, ламаючи руки так, що аж пальці лущали. І треба хапатись з цим ділом, бо Юрась вийде з академії і візьме од мене гетьманську булаву. Пориває всю мою душу не на північ, а туди на захід, до Польщі, до Європи. Там для мене сяє сонце, а північ неначе заслоняна чорними хмарами. Ой думи мої, мрії мої золоті! не даєте ви мені спокою ні в день, ні в ночі! Але треба.. треба провадити діло розумно й обережно, щоб часом і моя голова не покотилась до-долу як дитячий мяч: в цьому ділі — або пан, або пропав!

І хруснули усі пальці на обох руках в гетьмана; знов похилилась його голова ще низче, а хода по сьвітлиці стала тихійша. Гетьман спинив ся і став на одному

місці; його голова неначе захрясла в натовпі сьміливих думок, неначе не могла знести великої ваги дум. Він неначе бачив перед своїми очима той блиск, силу й славу України, бо дуже любив рідний край.

Почала збиратись в сьвітлицю козацька старшина, яка тоді нагодилась до Чигирина. Прийшов Павло Тетеря, переяславський полковник, що держав сестру гетьмана Виговського; надійшов Богданович-Зарудний, генеральний судець; Тиміш Носач, генеральний обозний; прийшов шурина Богдана Хмельницького Яким Сомко; прийшли Цюцюра, полковники Данило Виговський та Нечай, Богданові зяті, й інші сотники, котрі тоді прибули до Чигирина. Незабаром увійшов в сьвітлицю Юрій Немирич, а зараз за ним вступив королівський посланець пан Бензовський.

— Од найяснішого короля з Варшави прибув до нас, гетьмана, і до вас, козацька старшино, посланець ясновельможний Казимір Бензовський з королівською пропозицією. Просимо вас вважливо вислухати пропозицію і, порадившись вкупі з нами, сказати посланцеві свою відповідь, — почав говорити гетьман Виговський.

— Чи це, гетьмане, буде рада, чи тільки порада? — спитав в гетьмана де-хто з старшини.

— Ні, це тільки порада, так... тимчасом... Як діло піде в нас на лад, тоді ми зберемо й правдиву козацьку раду і оповістимо усім цю пропозицію од короля та польського сената, — промовив Виговський.

Гетьман став посеред сьвітлиці за столом. Кругом стола стала вколо козацька старшина. Пан Бензовський виступив перед колом і почав висловлювати польську пропозицію в ораторській промові. Він любив, по тодішньому звичаю, все починати од Адама.

— Найвища Сутнота, Отець наш небесний, що сотворив небо і землю, ще в раю дав велику заповідь нашому праотцеві Адамові і нашій праматери Єві, а через їх і всім людям заповідав любити ся і жити в згоді. Усі ми діти нашого одного праотця, ми всі брати. В раю не було ні католика ні православного. І в нас колись був рай і на Україні і в Польщі; жили ми колись в згоді по братерський, любили ся, мирили ся і лиха не знали. Не знали ми ніякої сварки ні бійки, бо ми побратались, як і рівні з рівними, вольні з вольними.

— Ясновельможний пане, кажете правду, — обізвав ся Павло Петеря.

— Сьвята правда! — сказав гетьман.

— Це певно було тоді, як єзуїти поробили з наших українських панів перевертнів католиків, — промовив Сомко насмішкувато.

— От ви міні й перебили промову, — сказав Беньовський. — Ворог людських душ, діявол проклятий, зумисне підвів нас, підбив на сварки на нашу погибіль. Вдаривши себе в перся, пізнаймо свої гріхи і простімо одні другим наші обопільні провини. Забудьмо про давні сварки та змагання і знов зійдемося до купи і будемо жити в згоді, як жив наш праотець Адам в раю з нашою праматір'ю Євою. Гетьман Богдан недобре діло вчинив, одірвавши Україну од Польщі. Забудьмо про Богданове діло, вимажмо його з карток нашої історії, з козацьких чорних літописів.

— Ну, пане Беньовський! Що написано пером, того не вивезеш і волом, — обізвав ся Цюцюра.

— Я прибув до вас, гетьмане й старшино, з пропозицією од найяснішого нашого короля прилучити Україну до Польщі. Приставайте до Польщі, як рівні до рів-

них, вольні до вольних. І нам без вас погано, і вам без нас недобре; і Поляки були винні, і козаки не без гріхів та помилок, — говорив далі Бенъовський. — Найяснійший наш король, наш правдивий отець, простить і вибачить козакам їх провини, їх помилки, а значній старшині дасть право шляхецтва, зрівняє їх в привілеях з польською шляхтою.

— А чи не стане часом наша тїнь довша, як станемо шляхтичами? — не втерпів Носач, щоб не пожартувати.

— Я думаю, що шляхта повинна бути в усякій державі, повинна бути і в нас, — сказав Юрій Немирич. — Козацька старшина повинна мати шляхецькі привілеї, бо вона здобула їх мечем і на ділі вже їх і має. Я пристаю і вся православна шляхта охочо пристане зо мною до Польщі, як до держави багато більше просвіченої, ніж Москва, держави підхожої до укладу життя козацького.

— Пан Немирич говорить правду, — сказав Данило Виговський.

— Отже ж ви все мене перебиваєте, — почав говорити пан Бенъовський. — Я посланий од короля до вас, як та Ноева голубка до ковчега, і приніс вам, козакам масличну гілку мира і згоди з Польщею. Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знов під міцну руку найяснішого польського короля, нашого й вашого природженого отця й добродія.

Деякі з полковників загомоніли, зачувши таку пропозицію Бенъовського. В сьвітлиці підняв ся гомін. Одні не хотіли й слухати далі тієї пропозиції, другі спиняли їх, щоб вони не перебаранчали говорити далі панові Бенъовському. Палкий Сомко, гарячий Золотаренко повиймали шаблі з піхов і почали ними махати.

— Не хочемо цього далі й слухати! Не пристаємо на таку пропозицію! Не треба нам польського короля! Він напустить на Україну польської та католицької споляченої української шляхти, нашле єзуїтів! Знов будуть повертати народ на католицизм! Знов будуть сполячувати українську шляхту!

— Чи не оттаку масляну гілку ви нам принесли, ясновельможний пане! — сказав Носач, показуючи йому свою шаблю.

— Неправда! Не меч, а мир приносить нам ясновельможний пан Бензовський. До Польщі! до Польщі! до з'єднання з Польщею! — крикнув Павло Тетеря.

— Не буде цього ніколи! Нам не треба шляхти! Ми всі тепер тут рівні: і шляхтичі, й козаки, й мужики, — говорив Носач.

— Згода! Годі! Не галасуйте! Подумайте, погадайте, а потім скажете свою гадку. Це ж тільки пропозиція найяснішого короля, а до самого діла ще не близький сьвіт, ще буде добра промашка, — говорив гетьман, заспокоюючи старшину. — Вкладіть шаблі в піхви! Ми ображаємо посланця найяснішого короля. Посланець особа освячена. Шша!

— Я тільки приніс вам пропозицію про згоду! Нехай буде мир між нами на землі, як на небі між херувимами та серафимами! — заспокоював козаків Бензовський. — Чи є ж що в сьвіті кращого, як мир та згода, як братерські народи живуть в згоді, як рідні брати? Хіба ж ми не брати і тілом і духом? Хіба ж ми не діти Отця небесного? Хіба ж ми не близькі одні до других? Наш отець, польський король, не понехтує тими, котрі показують ся перед ним і підхилять ся під його руку. І ми будемо жити в згоді. Знов буде рай на Україні.

— Ми вже знаємо тепер про твою пропозицію, пани Бенювський, то вже нема чого більше й балакати про це, — промовив Сомко. — З цього пива не буде дива. Діло вже зроблено гетьманом Богданом, а мертвого з гробу не вертають.

— Ясновельможний пане! Ти приносиш нам з своєю пропозицією не мир, а меч, — обізвав ся Тиміш Носач. — Король та пани знов пустять на Україну польських дідичів та єзуїтів, насадять на уряди в Україні своїх урядників, знов розділять наше суспільство на ворожі верстви: на шляхту, козаків, хлопів, а цей порядок нам не потрібний. Це польський порядок! Ми не згодні на це. А коли ти, ясновельможний гетьмане, пристанеш до цієї королівської польської пропозиції, то ми доберемо способу проти цього діла.

Сомко вийняв шаблю і показав Бенювському, Павло Тетеря та Данило Виговський вийняли і собі шаблі з піхов і показали Сомкові.

— А ми пристаємо до злучення з Польщею і для цього знайдемо такий самий спосіб! — гукнув Павло Тетеря.

І між старшиною знов підняв ся галас, шум та змагання.

— Годі вже вам, годі! Ходімо ліпше та випємо по чарці горілки та по кубкові меду, хоч ви й не з медом прийняли пропозицію королівського посланця, — сказав гетьман і старшина потроху вгамувалась.

— Зберу ж я тепер раду з самих тільки прихильників Польщі, і тоді вже доконечне постановимо умову з'єднання України з Польщею! — шепотів гетьман Виговський на саме вухо Бенювському, йдучи позад старшини з сьвітлиці.

— На вас, ясновельможний, покладаю ся, як на

камяну гору. Схочете — зробите усе і зумієте зробити усе з вашим хистом та великим розумом, — шепотів Беньовський на вухо гетьманові Але знаєш, що, ясно-вельможний?

— А що? — спитав тихо Виговський.

— Переднійше за все обставте свою особу й Чигирин військом з найнятих чужоземців: з Німців та Волохів, або з шляхтичів, та вже тоді починайте діло з'єднання України з Польщею. На своїх козаків не дуже покладайте надію, — шепотів Беньовський.

— Я вже загодив татарське військо, загодив Карач-бея з його ордою, — сказав Виговський до Беньовського. — Свою думку я таки думаю справдити, як би там не гомоніла задніпрянська старшина. Винницький полковник Богун, київське духовенство й митрополіт — це наша сторона, бо всі вони не присягли Москві ще й досі.

Тиждень гостювали в гетьманші Виговської її родички та знайомі і тільки другого тижня почали збирати ся в дорогу. Гетьманша не пускала їх до дому, просила зістатись довше. Якилина Павловська поспішала до своєї господи, до свого господарства; Павлина Рудницька трохи боялась старого кальвініста Христофора Стеткевича. Гості почали лаштуватись в дорогу. На гетьманшу найшов сум.

— Не звикла я ще до нового місця; буду я нудитись, як ви виїдете од мене. Окрім Катерини Виговської нема в мене близької приятельки й порадиці, окрім неї нема міні з ким поговорити й розважити себе. Гетьман все за роботою, все має якісь діла з посланцями та з козаками. Зануджу ся я отут в Чигирині, доки звикну до його... Знаєте що, кохана *ццоццю*? покиньте в нас свою Маринку, — говорила гетьманша на прощанні до своєї тітки Якилини. — Нехай вона по-

Бібліотека найзнамен. повістей. Томъ LXIV. 13

буде в мене який там час. В Чигирині тепер пробуває моя братова Маруся Стеткевичева з дочкою Христиною, пробуває мій дядько князь Соломирецький з дочкою, і Маринці буде весело з Христиною та князівною Зинаїдою. Нехай Маринка зістаєть ся в мене до котрого часу.

— Про мене, й нехай, як Маринка на це згодить ся. Заохочуй її, Олесю, може вона й зістанеть ся в тебе. Може ще тут і за-між піде за якого прудиуса козака, — сказала тітка Якилина і зареготалась.

— Може й піде, як хто путящий трапить ся. Я й не дуже прихильна до військових людей, до козаків, а пішла ж за-між за козака, бо серце мое мене потягло, — обізвалась Олеса.

— А що, Маринко! я хочу zostавити тебе в себе на який час. Чи зістанеш ся, чи поїдеш з мамою до Києва? — спитала гетьманша, покликавши Маринку.

— Ой, спасибі тобі, Олесю! Зістану ся. Міні буде тут весело з Христиною та з Зинаїдою, — говорила Маринка.

Окрім Христини та Зинаїди молоду Маринку манила до Чигирина ще одна особа: Зінько Лютай, і своїми білявими кучерями, і веселими синіми очима, і веселою розмовою. В Лютая був чудовий дзвінкий голос і він любив співати, як співає сільський веселий парубок.

Виїхали гості з двору. В просторих покоях стало порожно і якоесь мертво. Гетьманшу взяв жаль, як вона вернулась і переступила поріг просторної світлиці. Але три молоді панни і справді не дали гетьманші сумувати: підняли ся в світлиці жарти та сьмішки. Христина бігала, пустувала та зачіпала подруг, підні-

маючи їх на сьмішки. Вона розігнала гетьманшин сум і розвеселила її.

VI.

Недалеко од Чигирна проживав в своєму хуторі старий Демко Лютай з жінкою Ольгою та з сином, молодим козаком Зіньком. Лютай був осаулом в війську гетьмана Карпа Павловича Гудзана, котрого козаків звали попросту Павлюком, підчас повстання реєстрових козаків проти Польщі в 1637 році. Повстання козаків скінчилось битвою з Поляками під Кумейками та Мошнами. Козаки були побиті і мусіли постановити невідгодуний для себе мир з польним польським гетьманом Потоцьким. Демко Лютай мусів підписати умову того мира вкупі з Богданом Хмельницьким, котрий служив тоді в війську Павлюка за писаря і котрий потім як-раз через десять років сам підняв усю Україну на Польщу і розбив польське військо під Корсуном.

Чимала Лютаєва хата стояла під горами на височенькому пригорку і неначе оглядала зелені луки та луги, по котрих вив ся болотяний Тясмин, зарослий очеретами та осокою. Хата в Лютая була просторна, з сьвітлицею і двома кімнатами, але така стара, як і її господар Демко Лютай: вона осіла, ввійшла трохи в землю, широкий ганок з штучно виточеними стовпчиками, вкритими штучними, але чудернацькими вирізками, перехнябив ся, неначе налагодив ся лягти на бік на одпочинок, ніби втомлений давніми літами. Малесенькі

*

віконця хати ледві були примітні на білих стінах, чорніли з-далеки, ніби прокручені в стінах дірочки. За хатою на взгірі й на низу на долині розріс ся старий густий садок; далі за садком на низу лисніла зелена левада з розкішним огородом, а за левадою знов розсипались по-над луками, неначе череда, веселі пригорки та горби, вкриті старим лісом. По-під зеленими горами та пригорками, скільки сягало око, стлала ся широка низина, розстелялись розкішні луки, луги, високі очерета. Серед мочарів вив ся гадюкою Тясмин між купами вільхи, верб та лози. На схід сонця синіла смуга високої гори, котра ніби нависла над самим Чигирином, а на горі стремів чорний замок з баштами, валами та високим дубовим частоколом на валах. А за зеленими луками та полями ясно вирізувалась проти неба ніби зубчаста смуга пісків, широка та довга, скільки сягало око. Смуга піскуватих кучугур, могил та горбів була облита червонястим надвечірнім сьвітом і в далечині зливалась з синім небом.

Була неділя. Сонце вже стояло низько на заході і обливало червоним тихим сьвітом і луги, і ліси і пригорки. Луги зеленіли, аж лисніли проти сонця. Осока над Тясмином аж вилискувалась. На дворі стояла тиша. В ганку на лавці сиділа стара Ольга Лютаїха, висока й сухорлява, в шовковій картатій плахті, в білій намітці. Проти неї на другій лавці сидів її син, молодий козак, Зінько, високий, здоровий та плечистий. Русаві короткі кучері сипались горошком на його широке чоло, на кремеану шию. Молодий козак втупив очі в широку зелену низину, ніби милував ся широким простором долини, але задумані ясні очі показували, що його думки літали не над лугами та гаями, а по-

линули десь далеко, в инчі місця, в инчі садки, в инчі гаї.

— Чого це ти, сину, так задумав ся, неначе який старий сивоусий козак, втомляний битвами, неначе на твої плечі лягло сім десятків років та сімдесят битв з ворогами? Я по твоїх очах бачу, що думки твої не тут, а десь инде, десь пішли в гості, — говорила мати до сина.

Син неначе прокинув ся од сну і кинув на матір гострий погляд.

— Як тільки сонце йде на захід, спускаєть ся над луки, на мене, мамо, все находить задума й журба. І з якої це причини, я тому невідомий, — тихо обізвав ся син.

— Ба причина є. Я й знаю ту причину, що на тебе наводить журбу, та тільки не хочу тобі говорити про неї, — обізвалась стара Ольга, і її чорні невеличкі очі засьвітились. В їх мигнули на одну мить жіночі хитрощі і насьмішкуватість.

— Як же ви можете знати ту причину? Хіба ви, мамо, заглядали в мою душу, як у криницю, та бачили ту причину? — сказав син і засьміяв ся. Білі рівні, як підрізані зуби блиснули. Вид в Зінька став веселійший.

— І не заглядала в ту криницю, а догадуюсь, яка причина ворухить твої думки.

Старий Демко Лютай в той час стояв в сьвітлиці коло стола і набивав тютюном прездорову люльку. Демко був такий високий на зріст, що його сива чуприна на здоровій круглій голові трохи не черкалась об сволок. Набивши тютюну в люльку, він викресав огню і хотів вже запалити люльку, але ненароком глянув на два рядки образів в кутку на покуті в золо-

тих та срібних шатах. Усі сьвяті неначе дивились старому Демкові просто в вічі. Старому стало ніяково кадити таким зіллям перед образами. Він прислухався через поодчиняні хатні і сінешні двері до розмови матері з сином. Розмова його очевидячки зацікавила. Демко тихою ходою пішов на ганок.

Незабаром маленькі двері з сїней в ганок неначе заслонила синя заслонка. З дверей висунулась здорова люлька і неначе глянула огневим оком на ганок; за нею вистромився карлючкою закручений цибук з здоровим жилавим загорілим кулаком, котрий подужав би од разу вбити на смерть людину; за кулаком висунулась сива аж біла чуприна на круглій, од низу підголеній голові; з-під чуприни виглядали кінці сивих вусів, як дві жмінки конопель; за чуприною та вусами висунулись з дверей міцні та широкі плечі, черкаючись об одвірки. Здавалось, ніби старий козарлюга не виходив, а вилазив з стародавніх низьких і вузьких дверей, неначе через якусь вузьку продухвину.

Демко протисся через двері, підвів в-гору здорову голову і випростався на весь свій високий зріст. Підголена голова лисніла ледви притрушена сивим чубом, котрий розсипався кругом по голові. Демко стояв на ганку, як дуб, хоч і старий, але міцний, кремезний, широкоплечий. Синій кунтуп розхрістався на грудях; з-під широких рукавів білої сорочки було видно жилаві товсті руки, на котрих лисніли напружені товсті жили, неначе обидві руки були обмотані вірйовками. Демко потяг диму з цибука. Люлька спалахнула. Дим повився синіми клубками по-під стелею ганка. Демко сів на лавці коло старої і лавка увігнулась під ним і закрипіла.

— То це на тебе, Зіньку, знаходить сум перед ве-

чером? — епитав старий Демко, зирнувши гострими синіми очима на сина. Чого ж це ти зажурив ся? Добрий козак не повинен журитись. Журба — це бабське діло, тільки баби люблять зітхати та божкати: „ой Боже мій! ой Господи! ох-ох-ох!“ — хочь би її курка брикнула або муха за ніс вкусила.

— От і вигадув старий! Хіба ж я зітхала коли, як мене кусали мухи, хоч би й Спасівські? — обізвалась Ольга.

— А тож ні! Сам чув на свої вуха, як зітхала та все одгонила мух, неначе татарську орду, та все казала: ой Боже мій! ой лишечко моє! ох! ох! та все ох та ох! Охати та зітхати це бабське діло. Козакам сором сумувати!

— Та то я може зітхала чогоничого, а не од того, що мене мухи кусали, — обізвалась стара.

— Мабуть ні! бо в такі молодіці, що як їх кусають мухи, то вони лають мухи та ажь брикають ся, як телиці в Спасівку, руками й ногами, а в такі, що тільки охають та стогнуть, жартував — старий Демко.

— Сьмій ся, сьмій ся собі на здоровя! аби не плакати! — обізвалась стара.

— От, Зіньку, в наші часи козаки не сумували й не журились, та ще такі молоді, як ти. В мене з-за молоду все було жарти вертять ся на думці. А як угляджу де в степу ворога-Татарина на коні, то в мене аж душа заграє, аж руки задріжать, неначе в того вловчого, що заглядить в лісі зайця та ще й старого; так би гнав ся за Татарином хоч би й на самий край сьвіта.

Демко знов глянув на сина. Три старші його сини полягли в битвах головами. Найстарший впав на землю коло самого Демка під Кумейками. Гармата влучила

йому в груди і розшматувала його. Старий батько бачив, як впали на землю одірвані руки й ноги його сина, як покотилась по землі голова. Два менчі сини полягли в битвах Богдана Хмельницького з Поляками. Зістався один, найменчий син, Зінько. Старий Демко сподівався, що вже не швидко загремлять гармаги на Україні, не швидко буде литись козацька кров, і втішався тим, що після його смерті Зінько зістанеться господарем в оселі, буде доглядати господарства, догляне до смерті і стару матір.

— Зінько сумує і зітхає певно не од того, що мухи кусають його за ніс, — обізвалась стара Ольга. — От ти старий і розумний чоловік, а не догадаєшся, з якої це причини, а ми баби то зараз і догадаємось, хоч ви, чоловіки, й нехтуєте нами, мов дурепами. А ми, жінки, таки собі з розумом люде.

— О, ви вже і справді митці на все! — сьміявся старий Демко. — З якоїж то причини Зінько сумує?

— Та це ж та причина, з якої сумують усі молоді хлопці в свій час, од чого може сумував і ти, хоч ти в тому не признаєшся.

— Не брешь бо, стара, на старости літ! Я з роду не сумував і сумувати не буду й до смерті. Це ти на мене без сорома набрехала, — сказав Демко і осьміхнувся.

Ольга засьміялась, осьміхнувся й син.

— Може й набрехала, бо ти справді не журився ніколи, од коли я тебе зазнаю, але не всі люди на тебе схожі: один любить з маком та з медом, а инчий з перцем, — сказала Ольга.

— Я з тих, що люблять з перцем та з хріном, — промовив Демко Лютай. — Вже як тяжко доводилось нам під Кумейками, як нас розбили Ляхи, а й тоді не

жури́в ся, бо вгадува́в, що на́ше діло вже не вми́ре на віки. Одже́ ж і не вмерло! Богдан підняв його́ з смертельного ліжка і поставив на ноги. Але скажи́ ж, ста́ра, з яко́ї це причи́ни наш Зінько́ сумує?

— От-там вона! — сказала ста́ра і махнула рукою до Чиги́рина на той куток, де стояв гетьма́нський пала́ц.

— Де́ ж то там? в тих виводах та кринича́них журавля́х, що ма́нячать в мі́сті? Чи може́ в тих на́ших ворота́х, на котрі́ ти показує́ш? — спита́в Демко.

— Не в виводах і не в ворота́х, а в гетьма́нському пала́ці, а може́ і в гетьма́нському садку́ тепе́рички та причи́на, — сказа́ла Ольга.

— Ага-га! А спра́вді́ ти розу́мна з бі́са! Це ма́бу́ть або Ма́ринка Па́вловська, або Хри́стинка Стетке́вичі́вна. Он куди воно́ закарлю́чилось! — обі́звав ся Демко.

— А ти́ ж дума́в куди? А вже́ ж туди́. Тільки́ го́ренько, що Ма́ринка шля́хтянка, а шля́хтянка́ на́м не до па́ри. Не приста́не до ли́ця шля́хтянка́ ні́ на́м, ні́ на́шому́ дворо́ві, — сказа́ла Ольга.

— Чо́м же, ма́мо, шля́хтянка́ не приста́не на́м до ли́ця? Хі́ба́ ж ми, ко́заки, не лю́ди? — обі́звав ся син.

— Та, си́ну, й лю́де, але...

— Але́ ба́ч шля́хти́чі излі́пляні́ не з сьвято́ї землі́, а з пше́ничного ті́ста, хоч па́ляниці́ з їх ви́робля́й! Тільки́ те ли́хо, що до́брий ко́зак па́ляницею́ не жи́вити-ме́ть ся. Не́ма в сьві́ті ні́чого тривні́йшого, як сьвя́тий чо́рний хлі́б, — жартува́в ста́рий Демко.

— Та́ як би́ пак бу́ли па́ляниці́, то́ й то́ не бі́да, а то́ які́сь пунди́ки на яйця́х та на мо́лоці́, — жартува́ла й собі́ ста́ра.

— Мо́же, Зі́ньку, то́бі за́бажало́ ся пунди́ків? Мо́-

же ти хочеш сватати Маринку? — питає навпростець батько.

— Не знаю, тату, що вам на це відповідати, бо до сватання мінї ще так далеко, як звідсіля до Київа, або й далї, — сказав син і задумався.

— А до залицяння то близько звідсіля, — додала мати. — Тільки хто зна, що вийде з того залицяння. Ох, ох! Маринка не нашої верстви людина. Ох, Боже мій! — сказала мати і зітхнула.

— Ну, вже й ох! вже й почала стогнати. Ще ні сіло, ні впало, а вона вже й охав! Хвалити Бога і Спасівських мух ще не видно, а вона вже й ох! — промовив Демко.

— В неї рідня шляхецька, в неї рідня гетьманша Виговська та князі Любецькі, Оломирецькі, Огінські та ще якісь там сенатори, чи що. Не для тебе сину, ця калина саджена, не для тебе й Маринка зряджена. Ох, Боже мій! Тільки занидієш, зачеврієш та замучиш себе залицянням, а з того нічого не вийде, бо за тебе, сину, не видадуть Маринки. Ох, ох! — сказала мати.

— Мамо, схаменїть ся! Ви говорите так, неначе я вже заслав старостів до Маринки по рушники, — сказав син.

Старий Демко пахкав димом з рота і осьміхався.

— Та це твоїй матері прийшла година охати, бо швидко корови та вівці придуть з череди, то треба буде заходжуватись коло роботи. Це через корови та через дійниці вона охав, а не через Маринку, — говорив Демко і все осьміхався з під кудлатих довгих вусів.

Тимчасом в воротах з'явився один старий сивий козак, такий старий, як і Демко Лютай, в вишневому жупанї і з коротким кривим цибуком в зубах, на котрому стреміла люлька така завбільшки, як добрий кулак. То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками. Високий і довгоногий та сухорлявий Міняйло ди-

бав через двір наче журавель через поле, і простував до ганку. Він поздоровкав ся, скинув шапку з червоним верхом і поклав її на верхньому східці ганку. Зараз за ним прийшло ще кілька старих сивих козаків, що брали спіл в битвах з Поляками ще за Богдана Хмельницького. Їх поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирини живі, хоч і пошрамовані польськими шаблями. В одного тяг ся смугою синій рубець через усю щоку, в другого синіли шрами на лобі, в третього було тільки одно вухо, а друге він загубив під Корсуном в битві.

Старі козаки привитались, поклали шапки рядочком на східці і посідали в ганку на лавках. Стара Ольга оступилась з місця і стала в дверях. Ці старі козаки трохи не що-дня навідувались до осаула Лютая, щоб побалакати про старовину, про давні битви, та в гурті покурити люльок та смикнути по добрій чарці горілки.

— А що, Демку! чи ти чув, що задумав вчипити наш новий гетьман? — почав балакати Міняйло.

— Чув, чув. Він задумав знов пристати до Польщі і потягти за собою й Україну, але це нісенітниця, — сказав недбайливо Демко. — Україна не телиця, не потягнеш її за роги налігачем.

— Це, мабуть, гетьманша його підбиває, бо вона шляхтянка і не любить козаків. Дуже вже її манить польський дух, як кота сало, — сказав один сивоусий козак.

— Ох, Боже мій! про гетьманшу недобра слава йде поміж козаками в Чигирині, — обізвалась з порога Ольга. — Ця нова гетьманша не те, що стара гетьманша, Ганна Хмельницька. Щось вона трохи закарлючи-

лась на другу Богданову жінку Чаплинську. Ой Господи! який тепер сьвіт настав!

— Як збунтуєть ся гетьманша, то ти, жінко, збйрай жіноцьке військо та й качай на неї з гармат та рушниць! — сказав Демко.

— То й зберу! А ти думаєш не зберу? Та й буде гетьманші й Полякам те, що вчинили козацьки та молодіці Ляхам в Трилісах та в Буші, — сказала Ольга. — Коли прийдець ся круто, то й козацьки стануть з рушницями на ворога. Ой Боже наш милостивий! коли б тільки Бог не попустив, щоб до цього дійшло ся. Ох, ох!

— Це гетьман хоче запровадити на Україні польські шляхетські порядки, хоче для козацької старшини добути шляхецьких привілеїв, хоче, щоб польська шляхта вернулась на Україну, — сказав Демко.

— Пху! — плюнув Міняйло на один бік.

— Пху! — плюнув один старий козак на другий бік.

— Не діждуть вони цього! — крикнув Міняйло. — Ми знов станемо в козацькі ряди! Ще раз поміряємось з польською шляхтою шаблями.

— І на ві-що полковникам та сотникам те шляхецтво? Хіба на йому буде м'якше спати? хіба його в голови покладеш, чи під себе підстелиш? Не знати що задумав гетьман! Усі на Україні повинні бути рівні і мати однакові привілеї. На ві-що ж так воно, що одному привілеїв з головою, а другим нема нічого, тільки латані свити? — промовив молодий Зінько.

— Розумні слова приємно й слухати. Збулись вже ми клопоту, а тут тобі й на! — сказав Демко, очевидячки радий, що син потрапляє в його думки.

— Бились, бились, войдувались з польським військом, дійшли до кінця, а тут тобі й на закарлючку! Ет, чорт зна що вигадує гетьман! — обізвав ся Міняйло.

— Скільки людей вигубили, а тут тобі й на! — обізвав ся один козак.

— Це правда, що почпнай знов з початку: випили пляшку лиха до дна — знов наливай пляшку, коли в пляшці дно видко! Гетьман углядів сухе дно в пляшці і ну наливати знов, — сказав Демко.

— Але він і сам впеть ся на смерть, — сказав Міняйло.

— І сам впеть ся на смерть, і впоїть на смерть Україну, — сказав Демко Лютай.

— Але ми не попустимо цього! ніколи не попустимо! Знов станемо коло мушкетів! Знов вдаримо з гармат на шляхту! — крикнув старий Міняйло, схопившись з місця, і заточив ся. Старі ноги вже згинались під його легкою сухорлявою фігурою, неначе помяте стебло жита.

— Не пустимо гетьманові! Нехай і в голови собі не покладає цього! — кричали козаки. — Залили нам польські пани за шкуру сала! цього ми ніколи не забудемо!

— Вже до його вчащають якісь Беншовські, якісь шляхтичі. А він з ними панькаєть ся, як з цяцьками. Все цьом та цьом в морду то одного то другого! — кричав Міняйло, хитаючись на тоненьких ногах.

— Поцьомкають ся, поцілюють ся, та на тому їх діло й спинить ся: тпру! далі не повезе! — сказав один козак, бренькнувши перетятими впоперек товстими губами.

— Недолюдок, а не гетьман! Сам, бач, шляхтич, родом з голонузої поліської шляхти. Але, бач, ми то кислиці! з нас то квас! — говорив Демко. — Шляхта, бач, наша хоч і православна, але пнеть ся та дметь ся, хоч би й мав очкур луснути.

— Не попустимо цього! — кричав Міняйло.

— Не попустимо, щоб нас катували, повертали на католицтво, дерли подушне та подимне, народ гнали на панщину! Не попустимо! — закричали старі діди і од гніву повскакували з лавок, замахали руками та кулаками. Вони з пересердя тупцяли ногами, аж старий поміст в ганку двигтів, а старі половиці скрипіли, неначе немазані осі.

— Ой Боже наш милостивий! не допусти нас до напасти! — говорила Ольга, зітхаючи. Вона підперла щоку долонею, а з очей покотились дві сльози.

— От і сподівайся, стара, до себе в гості польських жовнірів та польських закуцій. А що ти, стара, будеш робити, як ми підемо в поход, а на нашу оселю нападуть жовніри? — говорив Демко Лютай до своєї жінки. — Цивно сховашся в погрібі за діжками та кадовбами?

— Ого-го! одього я не зроблю! Піберемо з наймитами та наймичками рушницї, засядемо за тивом або в хатї коло вікон та й будемо частувати кулями, як тільки який жовнір вступить в двір, — сказала Ольга.

І вона говорила правду. За часів війн Богдана Хмельницького і козачкам і молодицям часом доводилось сховатись од несподіваного нападу Поляків. В ті тривожні часи, коли сподїгались польського нападу що дня, що години, коли усі козаки були на війні, покидавши дома самих молодиць, українські молодиці набірались сміливости і відваги й окозачувались. Страшна година сидувала й жінок ставати з рушницями до оборони рідного краю.

— Кажуть, що гетьман хоче випровадити козаків з Чигирина і на викопані в Гадячі Богданові скарби

наймає в військо Німців, Поляків та усяких пройди-світів, — обізвав ся один старий козак Чухрай.

— Вже й приговорив Карач-бея з Татарами, щоб були готові йому до помочі, так гомонять в Чигирині. Не знаю, чи тому правда, чи ні, — сказала стара Лютаїха.

Тимчасом за ворітьми заревли корови та воли, за-мекали вівці: прийшла череда з поля. Корови тислись коло воріт, поклавши голови на важкі дошки. Телята обзивались до їх з левади за клунею. На дворі було тихо й гарно, як у раю. В оселі був такий спокій, плило таке тихе сільське господарське життя, неначе страшної руїни та різанини за гетьмана Богдана ніколи й не було, неначе люди в Чигирині жили завсіді в спокою і в щасті і не зазнали пожежі, битв, вірізування людий, різанини та руйнування. Ольга Лютаїха пішла одчиняти ворота. Корови й воли поважно вступали в двір, вівці побігли неначе бистрий весняний потік. Наймички вийшли з дійницями. Сама осаулиха взяла дійницю, сіла на маленькому стільчику і стала доїти корови вкупі з своїми наймичками, Невеличкі пастушки-хлопчики, одлучивши телята од корів, держали за нашійники телятка, котрі пручались і рвались до корів.

— А що старі! коли натапцювались вже на помісті, то час би вже й полуднувати. Чи випємо гіркої, чи солодкого меду? — говорив старий Демко.

— Мабуть гіркої, бо нам знов буде гірко, а не солодко од тих замірів Виговського, — сказав Міняйло.

Тимчасом старий Демко виніс на ганок добру пляшку горілки і полумисок з пирогами. Старі козаки випивали чарку за чаркою та все балакали про старовину, про битву під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, котрий підняв проти Польщі реєстрових

козаків і задумав підняти усю Україну, про сьміливого полковника Скидана, про зрадника козака-армянина Илляша Караїмовича, котрий виказав польському гетьманові про заміри Павлюка та Скидана, що вони задумали підняти народ проти польських панів. Демко подав синові чарку горілки. Син не схотів пити, взяв чарку в руки, надпив і подав батькові. Його брала нудьга. Молода Маринка вже давненько кинулась йому в вічі і її делікатний вид з палкими очима все ніби стояв перед ним і не давав йому спокою. Його думки все обертались до тих чудових очий, як орлині очі до сонця.

Зінько встав, пішов до стані, вивів коня, накинув сідло і проворно скочив на його Кінь захилитався під ним і став дибки, а потім зняв ся з місця і вихром вискочив в ворота. Стара мати обернулася до Демка і мовчки махнула рукою сльідком за сином: бачиш, мовляв, старий, як син з нетерплячки орлом полетів до гетьманського двору!

Зінько і справді полетів до гетьманського двору. Гетьманша з Маринкою, Христиною і з гістьми сиділа в садку. Сонце вже скотилось дуже низько і пронизувало садок на-скрізь золотим промінням, неначе оповило увесь садок золотими блискучими пасмами ниток. Гетьманша Виговська сиділа на лавці коло самого ганку. Коло неї на стільчиках сиділи Катерина та Олена, Богданові дочки, деякі немолоді жінки козацької старшини обсіли сходи ганку. На ганку стояв обозний Тиміш Носач, Зіньків дядько. Маринка, Христина і кілька дочок полковників та сотників бігали по садку, грали в хрещика. Зінько вступив в садок, привитався до гетьманші та її гостей і став під грушею, спершись об стовбур своїм дужим плечем. Він розглядав шлихтянок та

козачок Паннів було багато. Усі були в квітчастих жупанах. Прогалина ніби цвіла усякими квітками. Блищали золоті дукачі та сережки, сяли золоті позументи. Червоні кунтуші, червоні плахти мигали по прогалині на вечірньому сонці. Панни грали й щебетали. неначе ластівки. Між паннами було чимало гарних з лиця, але ні одна не сподобалась Зінькові так, як Маринка. Вона вгледіла Зінька і почервоніла, а карі ясні очі стали ще яснійші. Вона стала веселійша й проворнійша, прудче стала бігати, почала пустувати з подругами, ганятись за ними, переганяти їх, все вешталась, все бігала, не могла на місці встояти.

— Чого це ти, Маринко, стала така прудка? — спитала в неї Христина, скося поглядаючи на Зінька. — То ходила, неначе нежива, а тепер літаєш, неначе та птиця.

— Я й давно була прудка, тільки стала оце прудкійша, щоб доконешне тебе впіймати, — сказала Маринка, а сама все скося поглядала на ту грушу, під котрою стояв широкоплечий Зінько в чорній шапці з червоним верхом, з-під котрої вибивались русяві кучері і лисніли на сонці.

— На ві що ти, небоже, підпераєш грушу плечима? Чи боїш ся, щоб не впала та не задавила панянок? — гукнув з ганку Тиміш Носач і насмішкувато зирнув на Зінька. Він знав, що його небіж дуже несміливий при дівчатах.

Зінько підвів свої ясні віка, зирнув на дядька і осміхнувся. Він догадався, що дядько піднімає його на сміх.

„Одже ж старий дядько ще вивезе язиком, як на лопаті, перед паннами, що я бою ся паннів“ — подумав Зінько. — „Ой коли б не ляпнув язиком! А в дядь-

Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV. 14

на язик таки довгий, хоч на аршин міряй. Ой ляпне, сором мінї буде перед... перед Маринкою, однією тільки Маринкою."

Довгенько гуляли дівчата в хрещика на широкій прогалині, вкритій зеленою густою травою. Довго на-глядав над ними Зінько і придивлявся, котра з їх най-краща, і більше за всіх сподобалась йому Маринка і височеньким зростом, і тонким гнучким станом, до ко-трого ніби влип вишневий оксамитовий горсет, і ясними карими очима і тонкими довгими, гострими на кінцях як стрілки бровами.

Дівчата потомились, розчервонїлись од біганини і обсїли довгим рядком східець ганку, неваче ластівки гілку вишні. Тільки Христина й Маринка не сїли від-почивати і стали за гетьманшею поблизу од тієї груші, де стояв Зінько. Зінька брала охота заговорити з Ма-ринкою. Сама Христина зачіпала його, почала з ним розмову, але Маринка мовчала. В самого Зінька язик неначе прилип.

"І чого це на мене найшла така несмїливість? чого це я неначе боюся цієї молодї дївчини? — ду-мав Зінько, поглядаючи на Маринку. — Був я в битвах, не лякався диких Татар, нераз смїливо кидався з шаблею на страшного дикого Татарюгу, і смерть мінї була не страшна... а тепер чогось не смїю слова про-мовити до цієї молодї шляхтянки. Що се зо мною сталося? Мабуть це од того, що поважна гетьманша сидить близько і поглядає на мене."

Тимчасом надїшли ще нові гостї. Прийшов Сомко, а з ним ще кілька молодих козаків, синів старих сот-ників. Дівчата встали й розсипались по прогалині. Мо-лоді козаки балакали з ними, жартували, а Зінько все стояв під грушею, неначе прилип до неї плечима, і не насмїлився приступити до Маринки. От вона пройшла

проз його дуже близько поруч з Христиною, трохи не черкнулась об його жупан рукавом білої сорочки. Він думав промовити до неї слово, а те слово неначе спинилось у нього на кінчику язика.

— Давайте, дівчата, грати в цїці-баба! — гукнула проворна Христина.

— Давайте! ми вже одпочили, — сказала Маринка.

Почали вибрати цїці-бабу. Всї поклали пальці на стіл перед гетьманшею. Христина приказувала, тикаючи по кожному пальці і промовляючи: „котила ся торба з великого горба, а в тій торбі книш-паляниця, хто впіймає, тому доведеть ся жмурить ся“.

Христинин палець спинив ся на Маринчиному пальці. Маринці завязали очі, повели до груші, під котрою стояв Зінько, поставили її й звелїли, щоб вона держалась рукою за грушу. Зінько оступив ся од груші на ступінь. Усї панни шелеснули в ростіч, як птиці, на всї боки і поховались в садку по кущах. Христина сховалась під стіл, за котрим сидїла гетьманша з Катериною.

„І чого це мінї ця цїці-баба з завязаними очима наче страшна стала? Така гарна і така страшна! Не насьмілюсь заговорити з нею та й годї, — думав Зінько, оглядаючи височеньку фігурку Маринки. — Але вона тепер з завязаними очима стала вже не така страшна... А дай, заговорю з нею...“

І справді пишні очі дівчини, завязані хусткою, не тревожили молодого козака. Він став сьміливіший.

— Ой довго тобі, панянку, прийдесть ся шукати паннів! — заговорив таки Зінько до Маринки.

Маринка впізнала його голос і почервонїла.

*

— Чому ж довго? Може панни поховались в сьвітлицях? — одповіла Маринка. — Їм не можна ховатись нігде, тільки в садку.

— Та вони то в садку, але дуже далеко позабігали, — сказав Зінько.

— А я їх таки знайду, хіба вони пірнуть під землю, то тоді не знайду, — сказала Маринка.

Стало тихо, навіть старі гості замовкли: то був знак, що вже всі поховались. Маринка розв'язала хусточку і скинула її з очей. Ні однієї панни не видно було в садку.

— Нікого не видно, неначе Татари похапали паннів, — несміливо промовив Зінько до Маринки.

Маринка осміхнулась і з під її рожевих уст блиснули два рядки білих, густих та рівних, неначе підрізаних зубів. Червона неширока стрічка вінком обвивала її голову та товсті чорні коси на голові. Та червона стрічка незвичайно приставала їй до лица, наддавала краси темним карим чималим очам.

„Гарна, як калина в зеленому листі“ — подумав Зінько, почувуючи, що його серце стреможилось і закидалось. Маринка все стояла коло його; їй не хотілось бігти в садок та шукати дівчат в густих кущах. Вона тупцяла на одному місці, не одходила од Зінька, неначе ждала од його розмови.

„Чом це мені одпала охота шукати паннів? Все б стояла та дивилась на цього Зінька? Які в його тихі, ясні очі! які в його м'які русяві кучері! Як мені хочеться погладити ті кучері, м'які та лиснючі, неначе шовк!“ — думала Маринка і все стояла поруч з Зіньком.

— Показати тобі, панно, на декотрі кущі.. де сидять пташки? — спитав в неї Зінько.

Гетьманша посварила на його пальцем і насупила брови: мовчя, мов, не твоє діло!

Маринка побігла в гущавину і почала шукати своїх подруг. Довгенько вона блукала в гущавині і нікого не знайшла. Вона вернулася до ганку, вискочила по сходах на ганок і заглянула за густий лист винограду, котрий гніздом висів на стовпах ганку, заглянула за спину обозного Тимоша Носача.

— Оттам, панно, в мене за спиною певно знайдеш когось. Ось-ось о у мене в кишені ще одна панна сховалась, — жартував Носач, вдаривши себе по жупані з боку.

Зінькові стало жаль Маринки. Він моргнув раз на неї, а другий раз під стіл. Маринка заглянула під стіл і зареготалась. Під столом почувся Христинин регіт, дзвінкий, як срібний дзвоник, котрий дзвенів десь неначе за тонкою стіною. Гетьманша й Катерина Виговська й собі засьміялись. Засьміялись усі гості. А Маринка тягла з-під стола за руку проворну Христину. В той час з кущів посипались дівчата в квітчастих уборах, неначе райські птиці вилітали з-під зеленого гілля. Піднявся регіт на весь садок. Христина розчервонілась. Щокви в Маринки аж горіли.

— Це тобі хлось сказав, де я сховалась! Ти б сама з-роду-з-віку не догадалась, де я сиджу. Я знаю, хто тобі сказав! — говорила і реготалась Христина і моргнула одним оком на Зінька.

Маринка спустила вії на щокви, втупила очі в траву і засоромилась. В той час вона була така гарна, що Зінько не міг одвести очей од її довгих чорних вій, котрі спадали кружками на її делікатні матово-білі щокви, зарум'янені рожевим прозорим одливом. Зінько ледві вдержав в персах важке зітхання.

„Загорілось моє серце од твоїх очей, од твоєї

краси, та не знаю, що з того вийде за-для мене: чи щастя, чи одна мука“, — подумав Зінько.

Він пригадав, що Маринка шляхтянка, не козачка; пригадав, що його батько не любив шляхти, хоч би й своєї, української, не то вже польської; пригадав, що й мати його була неласкава до шляхти, і він вже неначе передпочував ті докори, які мали сказати йому батько й мати.

„Ой дівчино мила! на ві-що ти занапастила мое серце карими очима, чорними бровами?“ — подумав Зінько і важко зітхнув.

І поважний батько несподівано неначе став перед ним на весь свій козацький високий зріст і впік його страшними неласкавими очима.

На дворі вечоріло. Зорі несміливо виступали на ясному синьому небі, неначе бояли ся пишного одлиску сонця, котрий одбивав ся своїм замираючим червоним сьвітом на червоних хмарах, на оранжевому гарячому небі десь далеко за лісом. На садок впала гаряча імла. Гетьманша встала і запросила гостей, паннів та козаків до покоїв. Зінько пішов сьлідком за паннами в сьвітлицю. Гетьман не виходив до гостей. Обозний Тиміш Носач, Зіньків дядько з матеріної руки, пішов в покої гетьмана. Там держали раду, як прийняти московського посланця, що прибув з Москви з докорами од царя, чому гетьман не дав знати в Москву про вибори його за гетьмана. В сьвітлиці накривали столи, готувались подавати вечерю. Панни розсипались по здоровій сьвітлиці, неначе пташки по садку. Зінько таки насмілив ся приступити до Маринки. „А ну, чи буде говорити з козаком ця шляхтянка, чи може погордує, як гордує козаками сама Виговська?“

— Чи ще не занудилась ти, Марино, тут в Чиги-

рині? Не нудьгуєш за домом, за матір'ю? — спитав Зінько.

— А чого міні скучати? Міні в Чигирині веселіше, ніж дома, — промовила Марина. — В нас рідня все або не молода, або й зовсім стара, або дуже значна, що нехтує вже нами, простішими шляхтичами, хоч би й родичами. Моя мати не цурається й простих людей в Києві, але в нас мало буває в гостях паннів.

— А міні здавалось, що тобі в Чигирині так весело, як в тюрмі, — сказав Зінько.

— От і вигадав! Я в такій тюрмі готова сидіти хоч і десять років або й довше, — сказала Маринка і зареготалась.

— Що ж тут в нас гарного, що так тебе принаджує до Чигирина? — спитав Зінько.

— А он! — сказала Маринка і показала рукою на паннів, — глянь, скільки в мене веселих подруг! Хвалити Бога, є з ким і погуляти і розважити себе. Та й ваші козаки все веселі: все жартують і старі й молоді, неначе їм і лиха нема. Хоч вони все в битвах та в битвах десь по степах, але видко, що про смерть їм байдуже, неначе її й на світі нема. Як би надо мною літала смерть трохи не що дня, міні було б не до жартів.

— Ми, Марино, звикли до битв. А як свистять над головою кулі, то це все одно, що гудуть над головою джмелі або бджоли, — сказав Зінько.

— Цур їм таким джмелям та бджолам! Я не охоча до такого гудіння.

— О, не говори так, Марино! Той свист куль для нас все одно, що музики для дівчат. Аж жижки чогось дрижать, як почувш той свист; аж кров закипить, а серце так ходором і ходить, неначе ти напився старого

меду або доброго вина; на душі весело, й кидаєш ся в битву, неначе йдеш на якийсь веселий бенкет; як зачуєш свист куль, зараз так би й кинув ся в битву на ворогів і рубав би їх, і кришив, як черствий хліб, і шаткував би Татарву, як капусту.

Зінько запалив ся, згадуючи битви з Татарами. Очі в його засьвітились; він махав руками, неначе в його і справді в руках була шабля, неначе він углядів перед собою Татарву і був на поготові кинутись в битву і шаткувати ворогів, як капусту. Марина замилувалась, дивлячись на сьміливий вид козака, ловлячи матовий блиск в його синіх очах, котрий ставав все гострійший. Зінько дуже сподобав ся Маринці в той час.

„Ой, який він, мабуть, гарний в той час, як в його руках свистить шабля, як він кидаєть ся в битву на ворога! Яка сьміливість в його очах! Який огонь заблищав в його ясному погляді!“ - подумала Маринка і тільки тепер догадалась, чому Чигирин був для неї такий веселий та принадний. Молода дівчина тепер почувала, що і Чигирин, і гетьманський палац стали для неї ще принаднійші, ще веселійші...

„Тут би я хотіла жити і не виїздити з цього Чигирина... Не хочеть ся міні вертатись до дому... Тут би я й вік звікувала, дивлячись на... Зінькові ясні очі, стоячи з ним вкупі!“ — думала Маринка, задивляючись на Зінька.

Перед вечерею вийшла з своїх покоїв і стара гетьманша, Ганна Хмельницька. Вона якось неохочо привиталась до молодії гетьманші, зараз одійшла од неї і сіла за столом оддалеки. Між двома гетьманшами, між двома господинями в палаці вже починалась незгода то за те, то за друге, то за слуг, то за господарські справи.

За столом Маринка сиділа між паннами далеченько

од Зінька, але він примітив, що Маринка не зводила з його очей, все дивилась на його, розчервонілась, все балакала з подругами та сьміялась, неначе впила ся міцним медом. В неї очі блищали, вона все кидала очима на молодого козака. Зінько почував, що на його вібисипались іскри з тих ясних очей і западали десь глибоко в його душу, в його серце. Він був тепер певний, що Маринка його любить, і йому забажалось признати ся, що й він її любить. Але де сказати, коли в сьвітлиці повно гостей?

„Ой який гарний цей молодий білявий козак! гарний він і з тихими очима, гарний і з сердитим поглядом, гарний, як сьміється, гарний, як і сердить ся“ — думала Маринка, не зводячи цілий вечір очей з молодого козака.

Після вечері гетьманша встала і почала походжати по сьвітлиці тихою ходою, неначе вона гуляла. Ганна Хмельницька скося поглядала на неї і все ждала, що молода гетьманша сяде поруч з нею і ласкаво побалакає. Але Виговська все ходила і навіть не глянула на Ганну: вона все наглядала за Зіньком, придивлялась до його і зітхнула легенько.

„Між цим козаком та Маринкою починається любов, — подумала Виговська, — але Маринка шляхецького роду, а Зінько і його батько прості козаки. Вийде те саме, що було зо мною та з Іваном Остаповичем, коли моя рідня хотіла нас розлучити... А Зінько хлопець гарний і на вдачу моторний та добрий. Батько його, хоч з простих козаків, але заможний чоловік... Добре було б, як би Маринку одружити з Зіньком. Але ж його батько страшний козарлюга! ворог шляхти!

— Оце ми на днях виїздимо до Суботова. Прошу вас, молоді козаки, не забувати нас і навідуватись до

нас в Суботів. В Суботові в нас не будете нудитись. Місце гарне й веселе, а я хліба й соли, й міцних медів не пожалію для вас. І ти, Зіньку, не забувай нас, прибувай до нас в гості, не жалуй свого коня вороного, не заїздиш його, Суботів не далеко од Чигирина. Я буду рада гостям кожного часу. Не забувайте про мої іменини.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо! Коли дозволите, то ми ладні заїздити не одного коня вороного, а до вас в Суботів прибудем, — промовив Зінько і поцілував гетьманшу в руку. Інчі молодчі козаки й сотники так само подякували гетьманші і поцілували її в руку.

Зінько приступив до Маринки, котра сиділа серед подруг. Йому здавалося, що Маринка між ними, як те сонце, краще й пишнійше за всі зорі, за ясний місяць. Йому так забажалося промовити до неї одно словечко, що він її любить, що він без неї жити не може, але кругом неї вила ся молоді панни, як ті бджоли. Зінько одійшов мовчки. „Нехай вже инчим разом, ліпшим часом скажу я Маринці те одно словечко, а тепер не можна. Нехай вже в Суботові...” думав Зінько і оступився од Маринки.

Вже пізньої доби вернув ся Зінько до дому. В домі всі спали. Зінько одвів коня в станю, а сам пішов спати в клуню на сіно. Другого дня вранці мати спитала в Зінька, де він був, де він загаяв ся до пізньої доби.

— Був я, мамо, в гетьмана в гостях. Гетьманша була привітна до мене, казала, щоб я й инчі молоді козаки, що були в неї в гостях, прибували в Суботів в гості на її іменини, — сказав син.

— А молода шляхтянка, Маринка Павловська, була привітна до тебе, чи не дуже? — спитала мати.

— І Маринка була привітнійша за всіх паннів. З усіх паннів вона найбільше говорила зо мною.

— Гляди лишень, сину, щоб ви з нею не договорились до чогось..

— А як договоримось? — сказав син і осьміхнув ся. — Чим же вона не гарна?

— Та вона гарна, ще й дуже гарна. Я не раз бачила її в Гаяни Хмельницької на обіді. Але що з того, що вона гарна? Вона шляхтянка і за тебе за-між не піде. Вона певно гордує нами козаками, як і вся наша православна шляхта. Та скажи по правді, міні не хотілось би мати невістку шляхтянку.

— Чом так, мамо? — аж крикнув син.

— А тим, що і наша православна шляхта спаніла, набралась панської пихи од польської шляхти. Шляхтянка невістка буде нехтувати мною, простою козачкою, буде нехтувати твоїм старим батьком, хоч він був козацьким осаулом, бо вся шляхта пнеть ся в-гору і задержав носа перед козаками, хоч би козаки були й багаті й значні.

— Мамо! це ще вилами писано на воді, чи буде Маринка пишатись та нехтувати вами. Вона не з багатої шляхти, — сказав син.

— Та вона, Зіньку, за тебе й не піде, а коли б і захотіла вийти за тебе за-між, то гетьманша за тебе й не оддасть її. Дурнісенько ти топчеш до неї стежку та томиш свого коня вороного. Гарна вечірня зірка на небі, та ти її не дістанеш: не для тебе вона сьвітить, а для когось инчого. Не приставиш же ти драбини на небо, щоб зняти ясну зорю, — обізвав ся батько з кімнати.

— Я, тату, постерегаю, що воно не так. Гетьманша до мене дуже добра й ласкава, — обізвав ся син. —

Здається, сама ясновельможна гетьманша приставляє міні драбину до неба.

— Так, так! говори до гори, а гора мовчить! — крикнув старий Лютай з кімнати. — Гепнеш ти з драбини та об сиру землю! А хоч і достанеш ту зорю, то попечеш руки і будеш хухати на пальці цілий вік.

— Ой, сину, і не думай собі, і в голови не покладай брати шляхтянку. Ми хоч заможні, але не багатирі які. Я сама не цураюся усякої роботи, як буває в господарстві багато діла. А Маринка пані: вона не схоче робити простої господарської роботи. Шляхтянки звикли паніти, а не господарювати. З-роду, з-віку не прийму я шляхтянки за невістку. Цур їм, лек їм тим паніям! Ще, може, буде Маринка й кепкувати та сьміятись з нас. Ой Господи! ох! ох! Що ж то буде? Ой не доведи тебе, сину, до цього, Мати Божа печерська й почаївська! Маринка буде кепкувати з мене.

— А може й не буде? З-відкіль, мамо, вам знати про це? — сказав син вже з невдоволенням.

— Одже ж мати чи не каже правду, — сказав батько і вийшов з люлькою в роті з кімнати в світлицю і сів коло стола на ослоні, вкритому килимом. — І міні не хотілось би брати в свою хату невістку шляхтянку. Не хотілось би міні й родатись з гетьманшею та й з гетьманом. Кажуть, що нова гетьманша не дуже то любить Україну, а Польщу дуже любить. І гетьман тягне туди ж, до Польщі, — сказав батько.

— А я не тягну до Польщі, а все таки оженився б з Маринкою, як би вона за мене пішла, — несміливо обізвався син до батька. — Маринка сама по собі, а гетьманша сама по собі.

— Але ж кажуть, що яблучко недалеко одкочувється од яблуні. А Маринка з тієї ж яблуньки, що й геть-

манша Виговська. Не дурно оце твоя мати вже так важко зітхає ще заздалегідь. Це погана прикмета! — сказав батько вже поважно й насупив ся.

Зінько примітив, що батько починає сердитись, замовк, вийшов на ганок, сів на лаві і задумав ся. Він постерегав, що мати-ме багато клопоту, як тільки Маринка згодить ся вийти за його за-між, що йому треба сподіватись великої претичини од старих. Зінько важко зітхнув.

Над вечір другого дня Зінько сів на лавці в ганку і засумував. Маринка виїхала з гетьманшею з Чигирина, і Чигирин став йому немилий.

„Ой тягне мене, пориває мою душу туди за гори, де ти пробуваєш, моє серце миле! Буду тебе любити, буду тебе сватати, хоч би міні заборонив батько й мати. Не життя міні на цьому світі без тебе в парі! — думав молодий козак. — Осідлаю коня, поїду в Чигирин, може гетьманша з Маринкою ще не виїхали з Чигирина“, — подумав Зінько.

І він осідлав коня, побіг в Чигирин, обіхав гетьманський палац, заглянув в подвір'я, заглянув в садок, кинув оком на зелену прогалину в садку, де Маринка грала в хрещика з подругами, але скрізь було пусто; нігде не було видно й душі. Зінькови здало ся, що без Маринки все замерло, все вимерло в гетьманській оселі. „Скрізь, скрізь пусто, скрізь мертвота, неначе в гетьманській оселі усі вимерли. Тільки сльіди твої живі й милі для мене, моє серце!“ подумав Зінько, вертаючись до дому з засмученою душею.

Що вечора сидів Зінько на ганку задуманий та засмучений. Що вечора неначе якась сила тягла його в той бік за горою, де був Суботів. Мати знала, чого син сидить задуманий, і мовчала, щоб не вразити його

серця. Вона думала, що син посумує, посумує та й забуде про Маринку.

— Одже ж пропаде хлопець ні за що, ні про що! Ой Господи! яка напасть на мою дитину! — говорила Лютаїха до Демка.

— Цур дурної навісної! Пропаде... Ще що вигайдай! Щоб козак та пропав од баби? Де це ти чула про таке диво? чи в Туреччині, чи в Польщі? Я щось не чув, щоб який дурень та пропав через ваше жіноче кодро. А коли який козак і пропав через це, то він певно поперед того наїв ся собачої блекоти та й здурів, а потім вже й пропав! — кепкував старий Демко.

„Пориває до тебе, молода дівчино, мою душу що вечора. Знаю, що батько й мати не схотять приймати тебе в свою хату за невістку, а все-таки я тебе люблю, хочу тебе любити і любити-му, доки й мого віку. Осідлаю коня, побіжу в Суботів смерком... Може де тебе вгляджу в оселі, в садку. Хоч гляну на тебе з-далеки, розпитаю про тебе, то міні буде легше, — думав Зінько, поглядаючи на гори, на ліси.

Над вечір він осідлав коня і поскакав до Суботова. Вже лягомá доїхав він до села. Гетьманський палац стояв край широкого майдана на невисокому пригорку. По один бік майдана мріла на вищому пригорку проти яєної смужки неба одна церква, по другий бік неначе тонула в темряві друга церква на шпилі. Зінько приїхав до гетьманського двору, оглядів подвір'я. Скрізь було тихо. В палаці вже погасло світло, там вже спали. Зінько повернув коня по-за частоколом і пустив його тихою ходю. Він заглянув у садок. Світло світило ся в одному вікні з самого краю палаца.

„Чи не в неї світить ся? І що вона робить тепер? і про що думає? Як міні хочеть ся побачити її, знати

її думки? Перелізти б через частокіл та хоч заглянути в віконце..." подумав Зінько, але він з-далека примітив, що те віконце було заслонене зеленуватою завісою.

Зінько обїхав садок навкруги, з болячою душею повернув коня назад до Чигирина і торкнув його під боки острогами. Кінь неначе зняв ся з місця, як птиця, і полетів по битому шляху. Зінькови стало легше на серці од швидкого руху. Свіже вохке повітря прохолодило його гаряче лице.

"Ой коли б ті гетьманшині іменини швидче. а то моя душа занидїє од довгого ждання!" думав Зінько, вже сьвітом вертаючись в батьківський двір.

Через тиждень старий Демко Лютай послав Зінька верхом в степи, де один старий козак держав воли на випасї, і звелїв йому прикупити дві пари молодих волів до плуга. З Зіньком поїхав верхом один наймит парубок, щоб пригнати до дому ті воли. Дорога в степи до випасу йшла недалечко од Суботова.

Купивши дві пари волів, Зінько звелїв наймитови гнати воли до дому, а сам збочив з простої дороги і завернув до Суботова. Вже смерком він вглядїв верхи суботівських церков і в його серце защемило. Кінь летїв, як стрїла, неначе постерегав думки свого хозяїна. От і верхи гетьманського палаца мріють в темряві, як в туманї! От і садок за домом вирізуєть ся на небї, неначе густі, чорні хмари облягли палац з трьох боків!

"Як не вгляджу її де-небудь, то заїду до гетьманші в гостї, вступлю сьміливо в її покої... і може побачу Маринку... Гетьман живе на другій половинї палаца, то може й не бачити-ме мене... Хоч я син осаула, але простий козак, а в гетьмана все-таки високі пороги для простого козака...

Зінько обїхав двір. В дворі не видко було ні жи-

вої душі. Він пустив коня по-за садком, обїхав садок, заглянув через частокіл: на прогалинах, в квітниках нікого не було, тільки квітки пахли з садка, аж дух забивало. Зінько повернув коня назад і, похнюпившись, їхав тихою ходою та все заглядав у садок. Коло однієї прогалини кінь сам спинив ся, неначе спіткнув ся. Зінько вглядів, що стежкою йшла якась панна тихо-тихо, неначе посовувалась по червонуватому піску, котрим була посипана стежка. Він придивив ся, впізнав тонкий, гнучкий стан і височеньку постать: то гуляла по садку Маринка.

— Хто то такий? — крикнула Маринка чзрез частокіл. — Чого тобі тут треба?

Зінько впізнав Маринчин голос.

— Це я, Маринко, Зінько Лютай, коли не забула про мене, — обїзав ся Зінько з-за частокола.

Маринка наблизилась до частокола.

— Добри-вечір тобі, Марино! І не думав, не гадав тебе побачити, а от і трапилось, що я таки тебе побачив, — промовив тихо Зінько.

— Це ти так пізно приїхав до нас в гості? Чого ж ти так опізнив ся? — спитала Маринка так само тихо, але Зінько почув, що її голос дрижав.

— Я не в гості приїхав, але заїхав вертаючись з степу, з випасу, де я купив для батька дві пари волів. Вертаючись з степу, я зумисне заскочив до Суботова, щоб де-небудь влядіти тебе. От же і вглядів! Неначе сам Бог з неба погодив міні і вивів тебе в садок. Мій кінь сам спинив ся от на цьому самому місці, неначе впізнав тебе. Про що ти думала, Марино, ходячи по садочку такої пізньої доби?

— Про тебе думала, — обїзвалась щира Маринка.

Ці слова вирвались в неї несамохіть. Вона почувала, що спалнула, мов огнем, і почервоніла.

— А я думав про тебе, обїзджаючи кругом садок. Мої думи неначе викликали тебе в садок в цей пізній час; думав я, чи не вгляджу тебе, чи не побачу хоч твого сьїду, бо я тебе, Маринко, люблю так, як нікого на сьвітї не любив. Я не в-перше отгуг блукаю та заглядаю в садок... Я заїздив би коня, заїздив би й не одного, аби тільки вловити погляд твій, ясний та милий, аби тільки подивитись на тебе, подивитись на твої очі і знов вернутись до дому.

— І не їздь сюди, і не муч надаремно коня, бо з того нічого не буде, нічого не вийде. Гетьманша задрїває, що ти мене кохавш, але вона оце якось недавно говорила про мене й про тебе з Катериною Виговською, найближчою, найлюбіщою своєю приятелькою...

— Що ж вона говорила про нас? — спитав Зінько.

— Попереду піднімали мене на сьміх, що я тебе причарувала, вже й не памятаю чим... сьміялись міні тобою. І ніяково міні було і приємно було слухати, як вони про тебе говорили. Я цілий день слухала б, як вони про тебе говорять, тебе згадують, але...

Маринка спинилась і замовкла.

— Але що ж? Може вони думають, що я так тільки залицяюсь до тебе, що я жартую, що я дурю тебе? А я люблю тебе щиро і готовий хоч би й завтра до тебе старостів слати. Хіба може гетьманша та твоя мати не видадуть тебе за мене, бо я козак, а ти шляхтянка.

— Ой не те вони говорили! Гетьманша й Катерина Виговська все хвалили тебе, говорили, що кращого за тебе жениха трудно й знайти, аде що твій батько

Бібліотека найзнамен. повїстей. Томъ LXIV. 15

і твоя мати ні за що в світі не дозволять тобі мене сватати через те, що я шляхтянка, бо вони обов'язково не люблять шляхти, вважають панів за своїх ворогів.

Зінько важко зітхнув. Маринка примітила це і собі зітхнула: вона постерегла, що гетьманша говорила правду.

— А ще що вони говорили про мого батька та про матір?

— Говорили, що міні жити в домі твого батька та матері буде погано, бо вони, хоч люде заможні, але люблять самі все робити, як прості селяни, що вони і мене будуть силувати до простої роботи, вважатимуть мене за свою наймичку, будуть мене лаяти, а може й бити, коли я буду їм непокірлива... А я не цураюсь роботи; роблю усяку роботу вдома в своїй мамі, бо ми люди хоч і заможні, але не багаті, мабуть бідніші за вас... — говорила Маринка. Дуже почувлива, вона при тих словах сама не счулась, як її голос задріжав, а сльози так і закапали з очей.

Зінькови стало невимовно жаль її. Сльози її немаче гарячими краплями падали на його серце. Він почував в душі, що Маринка дуже його любить і догадується, що його старий батько та мати стануть їй впоперек дороги до щастя.

— Не плач, Маринко! Я поговорю з своїм батьком та матір'ю, розкажу їм, що ти не з тих великих ледачих панів, котрі нічого не роблять і тільки люблять байдики бити. Мій батько і моя мати ще не знають добре ні тебе, ні твоєї матері, хоч моя мати нераз бачила ся з твоєю матір'ю тут в Чигирині. Я поговорю з ними... а потім... потім... Чи любиш ти мене щиро? Скажи міні правду, моя добра Маринко! Чи можна міні до тебе старостів слати?

— І люблю тебе, і старостів присилай. Гетьманша і моя мати будуть тому раді, але... але... Я постерегаю, що з того нічого не вийде, — сказала Маринка, втираючи сльози.

— Ти добра, як голубка, Маринко! Не плач, не печи мого серця своїми сльозами. Буде так, як я схочу, а не так, як мій батько схоче, хоч він крутий на вдачу. Мати моя добра людина і жаліслива, та й батько не лихий, хоч у його круті нориви. Душа моя чує, що тебе вони полюблять і приймуть за невістку. Прощай серце Маринко! Люби мене, жди і сподівайся!

Зінько нагнув ся над сідлом, перехилив ся через частокіл, обняв однією рукою Маринку за ший і неначе впік її уста своїми гарячими устами.

— Прощай, Зіньку! Прибувай на гетьманшині іменини. Побачимось, поговоримо, і міні легше буде на душі.

Зінько повернув коня на шлях і торкнув його під боки острогами. Кінь полетів, як орел. Свіжий вітрець повівав з степів і прохолоджував гаряче Зінькове лице. Зінько неначе набрав ся здоров'я, набрав ся щастя, напив ся з криниці цілющої води. Його поетична м'яка удача вилила щастя піснею. Од щастя, од любови Зінько завів пісню, і його голос полив ся степами, дзвенів, переливав ся на всьому скаку прудкого баского коня. Усе щастя молодій душі козака, уся радість кохання, котрою була сповнена його душа, як весняної пори річка водою, виливала ся через край бурливими голосними гуками козацької пісні. Як пишно та ясно тепер світили зірки на небі для Зінька! Вони неначе сьміялись до його з високого неба. Яким пишним здавав ся тепер Зінькови широкий степ, деє далеко вкритий сизою імлою, широкий, просторний, облитий тихим сявом

*

зірок, прикритий синім наметом, густо обсипаним зорями! Йому забажало ся летіти на коні без міри, без кінця, і щоб тому степови не було ні краю ні кінця, хотілось співати до світа, до сонця. Тільки степ та зорі на небі слухали Зінькову пісню.

Зінько не чув ся, як доскакав до Чигирина і дуже здивував ся, як заманячили перед ним хати та церкви, як висунулась на небі твердиня на горі, неначе чорна важка хмара.

— Чи це вже й Чигирин? — аж крикнув голосом Зінько, і йому не хотіло ся візджати в місто, в тісні душні улиці. Йому знов забажалося летіти конем по степу, на зустріч вохкому холодному вітрові, і дивитись на широке небо над степом, засіяне зорями. Йому там було добре, вільно й просторно; для його щасливого серця здавалось тепер, що тільки зорі та степ та степовий вітер спочивають до його щастя, до його любові.

Широкий степ — мій боярин, а ясні зірки — дружечки моєї молоді; вони тепер одні раді мовму коханню! — думав Зінько, повернувши коня на узьку улличку. — Ох, що то скаже мій старий батько? Що то скаже моя няня? Та й якої ще заспіває і сама гетьманша, як я зашлю старостів до Маринки?

І Зіньків кінь пішов тихою ходою по душних улицах сонного міста, а Зінько схилив голову і сам похилив ся од важких думок в голову. Зорі неначе згасли на небі, а Чигирин неначе повив ся густим туманом перед очима молодого козака.

VII.

Другого таки дня Зінько задумав сказати матері й батькові, що він хоче слати старостів до Маринки Павловської. Старий Лютай того дня вранці сам помазав воза, запряг коні і поїхав у поле; він повіз полудень косарям: в полі косили овес. Вже над вечір вернув ся старий з поля і все гримав та сердив ся: овес трохи перестояв і вже сипав ся. Лютай насіяв багато вівса, бо догадував ся, що овес буде швидко потрібний для козацьких коней... Він вже знав, що гетьман задумав вернути Україну Польщі, знав, що ця справа не обійдеться ся без війни, і він заздалегідь готував овес, не для коней прихильників гетьманської справи, не для польського війська, а для коней гетьманських та польських супротивників...

Настав вечір. Косарі вернулись з поля. Вони поставили грабки рядком, поспинавши їх на стріху. Косарі посідали вечеряти під хатою коло ганку на дошках, котрі вони поклали на обрубках колодок. Сама Лютаїха виносила страву в мисках і ставила миски на довгій і широкій дошці, покладеній на двох круглих дзигликах. Старий Лютай виніс чималу пляшку горілки і почастував косарів. Почастувавши усіх чоловіків, Лютай сів рядом з косарами вечеряти. Він все бідкав ся, що спека дуже велика і овес сиплеть ся додолу, як полова. Вже на дворі зовсім смеркло, як косарі встали, попоївши в смак, перехрестились на схід сонця і подякували господареві й господині за вечерю. Забравши грабки, косарі тихою ходою пішли з двору. Лютай сів на лаві на ганку; він зітхнув, неначе після довгої важ-

кої та втомної роботи. Син сидів проти його. Незабаром вийшла й Ольга Лютаїха, сіла на лавці і почала балакати з Демком про господарські справи, про овес, про жито, що вже половіло, достоявало на полі.

— А чого ти, сину, вчора загаяв ся в дорозі? — спитав в сина Демко. — Вчора в-вечері наймит попередив тебе з волами і пригнав воли до двору ранійше, ніж ти вернув ся на коні. Чого це випало так, що воли стали прудчі за твого коня?

— Та я, тату, трохи збочив в дорозі: поскакав конем не битим шляхом, а...

— А манівцями.. — обізвалась мати. — Я й догадуюсь, куди ти завертав манівцем.

— А куди, мамо? Ануте, чи вгадаєте?

— До Суботова, до гетьманського двору. Певно заїздив в гості в гетьманський двір, — сказала Лютаїха.

— В двір не заїзджав, а коло двору був, це правда, — сказав син.

— Хотілось тобі побачити Маринку? Чи вглядів же її де-небудь? — спитала мати.

— Бачив її, мамо, в садку і поговорив з нею через частокіл, — сказав син.

— І через частокіл перелазив? Чи не наробив ти часом шкоди? — сказав батько. — І понесло ж тебе ледащо валяти частоколи та плутатись в гетьманському гарбузинні...

— Ні, я в садок не лазив, бо міні Маринка і так сказала з садка, щоб я слав до неї старостів хоч і зараз.

— От тобі й на! Шити - білити: завтра Великдень! — жартував батько, — заманулось Маринці в Петрівку мерзлого: давай її в жнива криги! Видко, що шляхтянка. А ти ж її що?

— А я сказав, що готовий хоч і зараз старостів до неї слати, — сказав Зінько.

— Ого-го! кидаймо овес, нехай висипаєть ся на втіху голубам та дрохвам, кидаймо й жито! Давай гра-ти весілля та танцювати! — жартував старий Лютай. — Ану стара! заходжуй ся шити нові червоні сап'янці, бо танцювати прийдесть ся в самі жнива, та ще й швидко.

— Ох, ох! — зітхнула стара Ольга мовчки і тільки голову похилила, підперши долонею щоку, передпо-чуваючи лихо.

— Заздалегідь, стара, зітхаєш, — сказав старий Демко, — мабуть охаєш на запас, бо запас біди не чинить.

— А може й вчинить біду, — обізвалась стара Ольга, — Бог його святий знає.

— Яка ж це буде, мамо, біда, як я оженю ся? Адже ж люди женять ся, та од цього не має ж ніякої біди, — обізвав ся син.

— Чи ти, Зіньку, бавиш ся в кохання, чи справді надумав ся ожєнитись з Маринкою? — спитав батько і з його очий злила насмішкуватість. Очі глянули з-під густих брів поважно і трохи сердито.

— Я, тату, не бавлю ся в кохання, а таки справді думаю сватати Маринку, як ви, тату, и ви, мамо, по-благословите міні слати до Маринки старостів, — ска-зав син несміливо і не дивлячись батькові в вічі.

Старий Демко підвів ся з жвавістю, не підходяю до його літ, схопив ся з місця, як опечений, і випро-став ся на весь свій велитенський зріст.

— Щоб я тобі дав благословення сватати шлях-тянку? Ніколи цього не буде! Вибірай собі козачку або

просту селянку, тоді я тобі поблагословлю женитись!
— крикнув батько.

— Коли, тату, моє серце вибрало Маринку. Хто ж винен, що вона шляхецького роду? — несміливим тихим голосом промовив син.

— Чуєш, Зінку? Не дурій! Молоде серце дурне. Нехай твоє серце трохи пристарієть ся, тоді ти й сам не схочеш сватати шляхтянки. Знаємо ми, козаки, шляхту, і каголицьку та й православну. Залила вона нам за шкуру сала. Багато покотилось до-долу козацьких голів через оту шляхту. Уся шляхта дивить ся на Польщу ласими очима, як кіт на сало, бо з-відтіть на неї сипалось усяке добро, і панщина і усякі привілеї.

— Але ж, тату, Маринка і її мати не з таких шляхтянок, що поглядають на Польщу ласими очима. Вони і нашого роду і нашої віри, — сказав син.

— Говори, говори! Не такі! Усі вони однакові. Он приїздив до нашого табору під Кумейками наш такий шляхтич, нашого ж роду і нашої віри Адам Кисіль; приїздив ніби то за посланця од короля, щоб помирить козаків з Польщею. Ой хитра лисиця! Наговорив, наказав усяких обіцянок козакам: казав, що й Польща видасть нам і плату од скарбу за чотири роки, бо нам тоді з польського скарбу не давали плати поспіль чотири роки; наговорив нам Кисіль усяких обіцянок, аби ми тільки не піднімались на Польщу, сипав облесливими словами, як ота лисиця Бевьовський, наче горохом. А чому? Тим, що сам став польським сенатором, знайшов ласку в короля, сів в сенаті, обпас ся і вгодував ся польською ласкою, як кабан, і став готовий продати і козаків, і селян, і всю Україну Полякам за „лакомство погане“. Оттакі тепер стали наші шляхтичі, наші пани! Така певно і твоя Маринка.

— Не така, тату! Я її знаю і духом почуваю, що вона не Кисілевого хову, — обізвав ся син.

Старий Демко сів на лавці, схилив голову і сперся на поручата. Він важко зітхнув. Пригадав він і облесливого Адама Кисіля, і його облесливі слова, котрими він дурив козаків, і старому стало важко на душі за гріхи православної української шляхти, котра тягла до Польщі і для своєї особистої вигоди була готова і сполячитись і продати Польщі і хлопів і козаків, і свою віру й мову і всю Україну.

— Потривай, сину! не хапай ся! Нехай ми придивимось до Маринки і до її матері. Не можна ж таки так похапцем брати нам невістку в свою хату, не розвідавши добре, яка вона людина, який її рід, — тихо промовила мати. — Ой Боже наш милостивий! Бою ся а тих шляхтянок. Ох!

— А який її рід? Князі Любецькі, князі Соломирецькі, Огінські, Стеткевичі. Ціла метка князів, хоч вези на ярмарок на продаж! Як не третина, то добра половина їх вже спольщилась, пристала до католицької віри, стала ворогом нам, потягла до Польщі, — сказав Демко.

— Ой Боже мій єдиний! ох! — почала стара Ольга, поправивши старий парчевий очіпок на голові. — Та воно ж нездатне ні спекти, ні зварити, нездатне показати й розказати наймичкам, як варити борщ, як спекти паляниці та хліб, нездатне ні до чого, бо має білі ручки, бо звикло паніти і не брало ся і за холодну воду. Ох, ох! аж коло серця міні здавило.

— Хто його зна', мамо! Може Маринка тими білими ручками вмів і спекти і зварити, — обізвав ся син. — Розвідайте попереду, розпитайте, та тоді вже й гудьте.

— Та так, стара! В тих панів так! Тільки їм подай, або прийми! більше вони нічого не тямлять. А хлоп нехай їм усе робить, нехай запрягаєть ся до панщини в ярмо. Ти, Зіньку, і не думай, і в голови собі не покладай брати нам за невістку — шляхтянку! Сам чорт вигадав парувати козаків та селян з шляхтянками. Сватай краще чортицю! Це для мене буде краща невістка, ніж шляхтянка.

— Ой, що ж ти оце говориш? Де ж пак говорити таке та ще й проти ночі! Ще міні й приснить ся, що чортиця стоїть з кочергою коло моєї печі. Ой Господи! і сохрани й заступи нас од напасти! Дух сьвятий при нас та при нашій оселі! Оце старий! договорив ся ти з досади не знать до чого! — сказала мати і тричі перехрестилась.

Старий Демко Лютай, од злости, прожогом дремнув у сїни. Він з пересердя забув ся навіть нахилити голову в низьких дверях і з усієї сили стукнув лобом об одвірок.

— Овва! Ще ні сїло, ні впало, а от тобі на перший гостинець батькові од невістки шляхтянки! Дай Боже і тобі, стара, таких гостинців! — сказав Демко і неначе пірнув в темряву сїний.

Син і мати довгенько сидїли мовчки на лавці. Мати мовчала і все важко зітхала. Її чорні блискучі очі стали жалібні й журливі, їх блиск неначе припав рососою та пилом.

— Не жури ся сину! Міні стара Павловська, Маринчина мати, дуже подобаєть ся: весела, добра й не горда. Може й Маринка в неї вдала ся. Потривай лишень з сватанням, не хапай ся! Нехай я розпитаю в людий і сама придивлю ся до Маринки. Людське життя, як те море: з берегу тихе і ясне, а десь далеко ревуть

білі филі. Виходити в море, хоч і тихе з берегу, небезпечно.

— Розпитуйте, мамо, в людей придивляйтесь! бо без вашого й батькового благословення я не буду женити ся, — сказав син, — на ві-що міні гнівити Бога? на ві-що міні накликати на себе кару з неба самохіть? Бою ся, мамо, щоб міні часом не довело ся в воді потопати, в огні погоряти, або вмерти якоюсь наглою смертю. Побачите Маринку, придивляйтесь до неї добре, навиглядайте її, розпитуйте. Я знаю, що вона й вам припаде до вподоби, як і міні.

— Не знаю, сину! не знаю! Дай Боже, щоб було по твоєму, — сказала мати, — але все-таки я боюсь тієї шляхти... Ой, бою ся, сину! бою ся шляхтянки, хоч і рада вволити твою волю.

Минув тиждень, минув і другий. Зінькову душу поривало до Суботова, до Маринки, але тоді саме настали жнива. Йому не було часу літати конем до Суботова: батько загадував йому усяку роботу. Після обжинків якось одного дня прибув козак-вістовець з Суботова в Лютаїв двір. Лютай, Лютаїха і Зінько сиділи на ганку і балакали, одпочиваючи після роботи довгого літнього дня.

— Козак од гетьмана... — тихо сказав Зінько.

— Чого треба гетьманові од мене? — ще тихійше промовив старий осаул.

Козак зняв шапку, поклонив ся Демкові:

— Просили гетьманша і гетьман, щоб ви, пане осауле, з жінкою та з сином не забули про гетьманшині іменини і прибули до їх в Суботів завтра на пізній обід.

— Спасибі, спасибі за честь та за ласку! — сказав Демко. — Але я вже старий, все нездужаю: не міпі їздити на іменини. Моя стара з сином, коли схо-

тять, то нехай їдуть. Подякуй гетьманові і гетьманші од мене за честь, а тимчасом випий чарку-другу горілки та йди до пекарні підвечіреувати, — сказав Демко.

Зізько виніс пляшку з горілкою. Ста йй батько сам випив і почастував з своїх рук посланця, а Ольга винесла на тарілці пирогів і подала козакові на закуску. Козак випив в-смак після дороги, аж крякнув після другої здорової чарки, і пішов до пекарні.

— Ну що, стара? Поїдеш до гетьманші в гості? — спитав Демко в жінки.

Син подивився на матір пильним і прохаючим поглядом.

— Поїду! — сказала Ольга. — А ти, Демку, поїдеш?

— Чого я туди поїду? Не бачив Беньовських та та Соломирецьких та усяких панів, чи що? Надивився я доволі на тих панів. Буде з мене на весь останній вік! Та й погуляти в гетьмана не доведеться. Молода гетьманша не любить, щоб в гетьманському домі козацька старшина напивалась до сходу. Знаю я, що вона неначе відавцем дає гостям меду, вина та горілку. Чи так же було за старого гетьмана Богдана, як було старшина збереться до його в гості? Ет! не поїду я на ті іменини до Олесі преподобниці! Ідьте собі самі, коли хочете. Там же побачити і ту Маринку, що Зінькові од неї світ замакітрився.

Другого дня вранці Ольга Лютаїха убрала ся в найкраще убрання: завітїла голову шовковою наміткою, надїла жовті сапанці, убрала ся в шовкову юбку та шарчеву плахту і зведїла синові запрягти конї. Син запряг чудові баскі коні в простий кінський віз, обшитий новими лубками, намовив в задок сїна і застелив сїно новим квітчастим килимом.

— Та посьнідайте ж добре, — говорив старий Демко — бо будете голодні. Я вже знаю ті пізні панські обіди. Як почне варшавський кухар партолити якісь панські потрави, то вас і за живіт потягне. Але й ти, стара, прибрала ся, неначе хочеш йти за між! Чи не хочеш ти часом запоморочити сьвіт якомусь прудисови в гетьманському палаці? — жаргував старий Демко

— Оце Господи! Не надіну ж я буденної одежи, коли їду в гетьманський двір Там же будуть усякі полковниці, а може й шляхтянки та княгині найдуть з Київа до гетьманші. Не буряки ж шкромадити я прибралась, і не капусту буду шаткувати, а буду сидіти поруч з гетьманшею. Може приїде й Маринчина мати Якилина Павловська...

— Бодай їй колеса розпались в дорозі, коли вона їде з Київа! Про Маринку міні й не згадує і не дуже там з нею панькає ся. Чуєш стара? Не дуже цілуй ся та милуй ся з нею, щоб вона часом не подумала, що ти готова її і в пазуху сховати і в пазусі привезти міні на гостинець.

— Ох, ох! Ой Мати Божа почаївська! Буде так, як Бог дасть, а не так, як люде хотять... — сказала на здогад Ольга.

Син з матір'ю, посьнідавши, сіли на віз. Коні, баскі та лихі, як змії, так і шугнули в одчиняні ворота і полетіли улицею, тільки густа курява підняла ся з-під копит та коліс і закрила віз ніби густою хмарою.

— Господи не поспішай! Дай Боже час недобрий! — крикнув в сьлід воза старий Демко, перевертаючи навпаки народню примовку.

Баскі степові коні так швидко долетіли до Суботова, що стара Ольга і не відчула і не стямилась, як

перед її очима заманячили дві церкви на пригорках, як забіліли ряди крамниць по один бік майдана на широкій розложистій долині.

— Ой, сину! спини коні під оціми вербами. Повставаймо з воза та обтрусімо з себе порох. Чя ти знаєш, що в тебе весь вид припав порохом, неначе ти тільки-що трусив сажу в комині? Скажуть панни, що приїхав в гості якийсь чигиринський сажотрус, — сказала Ольга.

Син оглянув ся до матері.

— Та й ви, мамо, счорніли од пилу, аж страшно на вас дивитись: і ви стали такі, неначе тільки що вилізли з кояна, — обізвав ся син.

— Ой лишенько! Ще налякаю гетьманшиних гостей, як оттака страшна увійду в покої; скажуть: приїхала якась козацька мара.

Мати й син повставали з воза під старими вербами і почали обтрушувати одно другого. За перелазом в одному городі було видно криничку. Якась дівчина брала воду з криниці. Ольга перелізла через перелаз, попросила дівчину злити їй води на руки. Дівчина зливала з відра в пригорці, а осаулиха помила руки і вмила ся. Зінько витяг рушника з воза і подав матері. Мати втерлась і подала рушник Зінькові. Зінько двічі вмив ся і двічі втер ся, поки сбмив пилюгу з виду та з рук.

Обтрусившись і причепурившись, мати й син посідали на віз і поїхали до гетьманського двору. Ворота в двір стояли одчиняні, неначе самі запрошували гостей до двору. В дворі стояло багато возів усякої масти: між ними лисіли і багаті екіпажі пана Беньовського та інших — православних панів.

Ольга увійшла в світлицю. Гетьманша встала з канапи і пішла до неї на зустріч до самої середини

світлиці, привітно привіталась до неї, поцілувалась і посадила поруч з собою на канапі, рядом з старшою дочкою гетьмана Богдана, Катериною Виговською. Лютаїха примітила, що гетьманша була дуже ввічлива й привітна до неї, привітнійша, ніж в Чигирині, як вона була в гетьманші в гостях.

— Це добрий знак... для мого Зінька, але не для мене і не для мого старого. Мабуть не дурно гетьманша тепер така привітна до мене, — подумала Лютаїха, сідаючи на канапі рядом з гетьманшею. — Гетьманша гордовито поводить ся з нами козаками, а це чогось...

Зінько, поцілувавши гетьманшу та полковниця в руку, сів на стільці в куточку і неначе прищулив плечі. Він окинув очима гостей. Між ними не видно було Маринки. Молодий козак спустив очі до долу і задумав ся.

— Чом же осаул Демко не приїхав до нас в гості? — спитала в Ольги гетьманша.

— Не приїхав, бо вже старий мій Демко: ще, борони Боже, розсипав ся б в дорозі, як старий віз! — сказала Демчиха і засьміялась.

— Ну, осаулихо! ваш старий міцно збудований: з-плоха не розсиплеть ся! — сказала жартовлива й весела Катерина Виговська і засьміялась. — В цілому Чигирині нема міцнішого й здоровшого чоловіка, як ваш Демко.

— Та він міцний, це правда, але літа своє беруть, — сказала Ольга. — Як би, борони Боже, розсипав ся в дорозі, то ми б його вже й не полагодили.

— Літа руйнують і старі муровані палаці, не тільки міцних людей, — обізначалась гетьманша, — а все-таки шкода, що осаул пожалував себе, не схотів потур-

бувати себе ради моїх іменин. Я була б рада його приїзду до нашого двору, — сказала гетьманша з докором.

— Та коли б ви, пані гетьманшо, знали... то він не такий міцний, як вам здається: він тільки веселий на вдачу та вдався собі жартовливий, все піднімає мене на сміх, і мене й інших, — промовила Ольга Лютаїха.

— Сказати правду, твій пан Демко так зумисне однікує од нашого гетьманського двору... неначе цурається нас... — промовила гетьманша і трошечки насупила свої тонкі брови.

— За мого покійного панотця-гетьмана Демко вчашав до гетьманського двору: все було бачу його між гістьми, — обізналась Катерина Виговська. — Я любила його, як була малою, любила його за жарти. Все було жартує і з нами дітьми, і з старими, і з самим гетьманом. Демко й мій панотець все було розмовляють про битву з Поляками під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, про сміливого козацького полковника Скидана, котрий захопив скарбові гармати і перевіз їх в Січ та й сказав: „оттут їм місце!“

— Ти, осаулихо, попроси свого пана Демка, нехай він не цурається нашого хліба-солі та прибуває до нас в гості. Ми будемо йому завжди раді, — сказала гетьманша і заговклала, бо не любила говорити багато і була з роду верозмовна.

За неї говорила Катерина, її найближча приятелька. Вона часто бувала в гетьманші в гостях в Суботіві. Гетьманша кликала її до себе, як тільки до неї збирались якісь поважні гості, жінки козацької старшини й шляхтянки. Катерина була розумна, як її батько, гетьман Богдан, ще й до того вдалась весела й любила жартувати.

— Нехай твій пан Демко в другий раз не побоїть

ся дороги. Як розсиплеться в дорозі, то ми його отут поскладаємо, набемо обручами та й посадимо за стіл, — жартувала Катерина Виговська.

— Чи буде ж веселий ваш гість, набитий обручами? — промовила Ольга, сьміючись.

— О буде! Осаул таківський, що буде жартувати і набитий обручами, — додала Катерина і зареготалась.

— Що буде, то буде жартувати; це ти, Катерино, вгадала, — сказала Ольга Лютаїха.

— От ваш Зінько то вже не такий: все чогось сидить мовчки та задумується, — промовила Катерина, звернувши на Зіньку, котрий і справді сидів мовчки, похнюпивши голову і втупивши очі в підлогу.

Катерина зумисне кидала камінець в Зіньків огород: вона знала, чого Зінько задумався: в сьвітлиці не було паннів, не було Маринки.

— Скучно тобі, Зіньку, слухати нашу старечу раду. Йди в садок! Там певно знайдеш молодчу за нас і приємнішу для себе раду, — сказала Катерина.

Зінько взяв шапку і пішов в садок. Там гуляло кілька паннів-козачок, котрі поприходили з матерями в гості до гетьманші. Маринки і в садку не було видно. Молоді козачки приставали до його, зачіпали, але він гуляв з ними по садку і тільки сьвітом нудив. Йому так хотілось спитати в їх, де ділась Маринка, та він не сьмів спитати.

Стара Ольга все ждала, що в сьвітлицю ввійде Маринка з подругами, а Маринка не приходила. Ольгу вже брала нетерплячка. Її страх як хотілось поговорити з Маринкою, розпитати її й навиглядіти, щоб довідатись хоч трохи, яка вона людина.

— Чи це в вас, гетьманшо, пересипали дім, чи при-

ставляли нові кімнати? — спитала в гетьманші Ольга Лютаїха.

— Ні, не пересипали, а тільки трохи поновили та приставили кілька кімнат, щоб були в запасі для гостей або для чужоземських посланців; та й гетьманів батько тепер живе в нас, переїхав оце недавно з Київа, то й для його треба було окремої кімнати, — сказала гетьманша.

— Піду я подивлюся на нові покої! — сказала Ольга і встала з місця.

Ольгу цікавили не покої; їй забажалося знайти Маринку і побалакати з нею та ще й на самоті.

Ольга сьміливо пішла вандрувати по великому палаці, заглядаючи в усякі кімнати й закутки. Вона зайшла в самий край просторного дому, перейшла через довгі сїяці і одчинила одні двері: там була пекарня. Кухар з Варшави парився коло печі з кількома молодцями. Коло довгого ясенового столу Ольга вгледіла Маринку й Христину. Вони в-двох робили плачнду: розтягали тоненькій корж, вхопивши його в пальці з двох боків.

Маринка вгледіла осаулиху і почервоніла, як маківка: їй здавалось, що двері от-от одчинять ся в-друге і ввійде в пекарню Зінько, бо догадувалась, що він прибув в гості з матірю. Христина зирнула на румяні Маринчині щокі і осьміхнулась.

— Добри-день тобі, Маринко! Здорова була, Христинко! Що це ви робите? Господарюєте, чи що? — сказала Ольга Лютаїха, приступаючи до столу.

— Доброго здоров'я, тітко! — сказала Христина: — А йдіть до нас до помочі!

— Доброго здоров'я, тітко! — обізвалась і Маринка. — Але ж Христіно, тітка прибула до нас в гості за-для того, щоб їсти плачнду, а не за-для того,

щоб позакачувати рукави та розтягати коржі, — сказала Маринка.

„Одже ж ця Маринка, мабуть, хазяйновита з роду. З неї певно буде добра господиня, коли вона заходилась коло роботи тоді, як в домі повно гостей та ще й панянок“ — подумала стара і зраділа.

— Бувши, Маринко, на твоєму місці, я б з-роду не пристала на те, щоб смикати оті коржі на плачинду в пекарні, а пішла б у садок та гуляла з паннами в хрещика, — говорила, підступаючи з хитрощами, стара Ольга.

— Коли, тітко, я знала, що ви любите плачинду, та оце й заходилась коло неї, бо варшавський кухар не так то гаразд готує цю молдавську потраву, а мене мама вивчила готувати плачинди й віртути, — сказала Маринка.

„Чи ти ба! — подумала Ольга, — Маринка таки думала й про мене, ждучи мене в гості. Добра дитина! їй-Богу добра!“

— От і спасибі тобі, Маринко, що й про мене пам'ятаєш, — промовила голосно Лютаїха.

„Я матері догоджу! білу постіль постелю! А ти, серце, ходи! мене вірно люби!“ почала тихенько співати неначе через зуби жартовлива Христина, але голосно промовила тільки перші слова пісні і потім схаменувалась і останні слова неначе проковтнула.

Маринка й Христина розтягли корж і розстелили його на здоровій сковороді, котра стояла на столі. Потім Маринка помазала увесь корж пером, вмоченим в розтоплене масло, а Христина розтерла ложкою по коржі печені терті яблука. Маринка одірвала шматочок тіста, трохи розкачала його качалкою. І знов чотири маленькі біленькі ручки вхопили той коржик і почали

*

проворно розтягувати його на всі боки. Корж все ширшав і став тонісінький, аж світив ся на-скрізь. Дрібні пальчики бігали на коржі, неначе лоскотали його. Стара осаулиха задивилась на ту роботу, неначе на іграшку.

Маринка зирнула на бік на варшавського кухара. Кухар чогось вийшов в сіни. Маринка побачила, що кухар вийшов, і промовила до осаулихи:

— Моя мама сказала міні, щоб я розпитувала в цього кухара, як роблять деякі потрави, такі, що в нас їх не знають. Але хитрий кухар розказує міні, та не все, як я дізналась. А я оце зумисне прийду в пекарню та й заходжуюсь робити якусь роботу: або мішу тісто на мнишки, або перетераю печені яблука та збиваю білки, а тимчасом все скося придивляюсь, як кухар готує деякі печені, як він січе начинку до поросят або до курчат. А я ніби й не дивлюсь на його роботу, а тимчасом все чисто примічаю та навіглядаю. Ой, цей кухар хитрий з біса! не все він міні розказує.

— Мабуть через те, що боїть ся: думає, ти одібеш в його хліб, вивчиш ся куховарювати та ще й станеш в гетьманші за кухара, — жартувала Христина.

— За кухара я не стану, а доброю куховаркою буду; бо й моя мама так добре вмів готувати усякі потрави, вмів зварити такий борщ, вмів спекти такі палиниці, що було як прийдуть до нас в гості князі Любецькі та Соломирецькі, то хвалять не нахвалять ся та уплітають страву на всі заставки, — говорила Маринка.

— Ото й добре, моє серце, що ти вчиш ся куховарської справи. Все це колись стане тобі в пригоді, — сказала стара осаулиха. — І я й тепер дякую своїй матері, що мене добре навчила і пекти й варити. Вчи

ся, серце! На старість буде як нахідка, як приказують люди.

Маринка думаючи про Зінька, ставала не спокійна. Її пальчики спорсали з коржа, розтягували корж нерівно, пробивали на-скрізь. Під її пальцями корж почав світитись, неначе решето. Маринка заглянула в одно вікно, що виходило в садок, і вгляділа Зінька. Корж вийшов з-під її рук подіравляний, неначе кулями простреляний.

— Але міні вже остогидло смикати оці коржі! — сказала жаво Христина. — Давай ще будемо їх рвати, як рвуть драні галушки!

І Христина смикнула корж так, що він перервав ся по половині. В Маринчиних руках теліпав ся тільки діравий шматок коржа, неначе шматок діравої хусточки.

— Та не жартуй бо, Христино! Ще покладемо два коржі та вже й завершимо плачинду, — говорила сердито Марина і розстелила на плачинді обидві тоненькі половинки коржа.

Молоді дівчата ще розтягли пальчиками два коржі, розмазали по їх мяті яблука і потрусили плачинду зверху січеними зернами з волоських горіхів, ще й залили їх густою патокою. Кухар взяв сковороду з плачиндою з стола і всунув її в піч. Маринка й Христина помили руки і заглянули в піч, щоб подивитись, чи добре загнітилась плачинда. Кухар розіклав в челюстях сухі тріски на гніт, щоб плачинда зверху загнітилась і була румяна.

Впоравшись з плачиндою, Маринка й Христина вийшли в садок. В садку гуляли молоді панни. Осторонь стояло кілька молодих козаків. Зінько сидів на лавці під старою грушею і розмовляв з товаришами.

Несподівано він углядів Маринку й Христину. Вони вибігли в садок румяні аж червоні. Полум'я в печі розпекло їм щокі.

Зінько схопився з місця, привитався до Маринки та Христини здалеки, скинувши шапку, але й тепер не насьмілився приступити до Маринки: кругом неї та Христини роем вилися дівчата і неначе змовилися обороняти Маринку, щоб Зінько не насьмілився і приступити до неї. Молоді дівчата гуляли й бавилися окреме: молоді козаки стояли осторонь і не пристагали до паннів, як і тепер поводить ся у селян. Зінько тільки здалеки милував ся рум'яним личком своєї милої.

Несподівано двері в ганок одчинилися і в дверях з'явилась гетьманша Виговська, за нею йшла Катерина та Грушова, найблизчі приятельки гетьманшині, а за ними вийшов довгий рядок гостей, жінок полковників та сотників в парчевих та оксамитових кунтушах. Молоді козаки повставали з лавок; на лавках в холодку по-під грушами посідали старі. Молоді дівчата й козаки подали ся в садок і розсипали ся по доріжках. Маринка одбилася од гурту і пішла ледві протоптаною стежечкою в гущавину садка. Кущі збоку коло неї зашелестіли. Маринка й сама не чулась, як коло неї неначе з землі виріс Зінько, виступивши з-за густих кущів.

— Здорова була, Маринко! От нам довело ся таки побачитись і побалакати. Чого це ти розчервонїлась, неначе півонія?

— Та це я з Христиною робила в пекарні плачнду, бо знаю, що твоя мати любить плачнду, та напекла ся коло печі. Твоя мати заходила в пекарню і застувала там мене й Христину.

— Чи говорила ж з тобою мати? — спитав Зінько.

— Говорила, ще й дуже ласкаво.

— Може моя мама й не спротивить ся, щоб я тебе сватав, — сказав Зінько.

— А батько? — спитала тихенько Маринка.

— Про батька не скажу... з батьком буде міні багато тяганини та клопоту. Батько чоловік завзятий, — сказав Зінько і спустив віка на свої ясні очі. Маринка важко зітхнула і втупила очі в землю. — Але чи так, чи jinak, ти будеш моя, хоч би й батько сперечав ся зо мною: погрімає, посердить ея, але таки по-благословить нас на шлюб: він хоч завзятий, але добрий.

— Він не любить гетьмана й гетьманші. Я про це чула од самої гетьманші. А я гетьманшина небога: ще одна хмара висне над нашими головами, сказала Маринка і по її щоках покотились дві сльози.

Зінькові стало жаль молодой дівчини. Він взяв її за руку.

— Не плачь, серце! не жури ся! Я настренчу свою матір. Я її впрохаю, а вона вблагає батька. Дасть Бог, все буде гаразд! — промовив Зінько.

— Я знаю, що твій батько не любить шляхти, а я шляхецького роду, хоч і православної віри. Не прийме твій батько мене за невістку!

— „Або добути, або дома не бути“, — обізвав ся до Маринки Зінько словами приказки. Буду благи батька, щоб він поблагословив міні тебе сватати; без його благословення нам в житті не буде щастя-долі. Треба міні доконешне впрохати в його благословення.

Несподівано Маринчине лице неначе затінило чорна хмара. Її журливі очі стали ще сумнійші. Знов дві сльози покотились по її щоках: вона постерегла, що без батькової волі Зінько не насмілить ся слати старостів

до неї. Вона чула вже про старого Демка, чула, що він завзятий, запеклий чоловік.

— Не плач, серце, не жири ся! Ще ж я не просив батька і не знаю, що він міні скаже. На що тобі заздалегідь надаремно сльози лити? Може наша справа обійдеться ся без тяганини, без змагання. Хто ж може знати думки мого батька? Хто ж заглядав в його серце, в його душу? Не плач, не засмучуй і себе й мене. Ще не час сльози лити, — втішав Зінько Маринку.

За кущами та густими яблунями почув ся гомін: наближались дівчата, гуляючи по садку. Зінько неначе пірнув в кущі і сховав ся в зелених гілках. Маринка побігла стежечкою, обійшла квітник і пристала до дівчат.

Гетьманша сиділа на лавці з гістьми і мовчала. Катерина говорила за неї і забавляла розмовою полковниць. Лютаїха сіла й собі на лавці і завела розмову з своєю братовою, жінкою обозного Тимоша Носача. Вже вони переговорили про все, що мали на думці, а гетьманша не просила до столу. Сонце звернуло з півдня. Лютаїсі схотілось їсти. І полковниці були вже голодні після раннього снідання. Розмова не йшла. Всі сиділи мовчки, неначе потімились після важкої роботи: всі ждали обіда, неначе рідного батька. Одна говоряча Катерина говорила і за себе, і за гетьманшу, неначе й про обід забула.

„Ну, правда, що в гетьманші панські обіди! — думала голодна Лютаїха. — Не дай, Боже, як в гетьманші обід буде аж під полудень... А я, хапаючись в дорогу, зїла тільки пять пирогів. Чом би було не зїсти ще зо три? Ой, їсти хочеть ся!“ Лютаїха мовчала і все поглядала на ганок і на двері, чи не вийде хто просити на обід.

З дверей на ганок вийшов гетьман, рівний станом, як стріла, в малиновому кунтуші. Сьлідком за ним вийшов пан Беньовський, білявий, повновидий, вже сивуватий, в старопольському убранні, в зеленому оксамитовому кунтуші, в жовтих сап'янцях з срібними підковами. За Беньовським вийшла козацька старшина, все прихильники Польщі й приятелі Беньовського: вийшов Павло Тетеря, вже немолодий, з широким лицем, з хитрим темними, невеличкими очима, з розкішними кучерями на голові; за ним виступав вже пристаркуватий Тиміш Носач, далі йшов Богданович-Зарудний, високий, кругловидий з високими та широкими бровами. Беньовський вертів ся коло гетьмана і все сипав словами, неначе брав їх десь з мішка цілими пригорщами.

Гетьманша встала з лавки. Встали й полковниці.

— А що моя дорога гетьманшо? чи готовий вже обід? — гукнув з ганку гетьман.

— Мабуть вже готовий! Прошу вас всіх до столу! — промовила гетьманша до полковниць.

„Слава тобі Господи! аж на серці стало легше! — подумала Лютаїха. — Я звикла рано обідати, а тут на тобі в гостях шляхецький звичай! Вже мене аж за серце тисне.“

— А! пані осаулиха в нас в гостях! — крикнув гетьман і він не пішов, а побіг до Лютаїхи, вхопив її за плечі і поцілував в плече. — А де ж ваш старий? я його не бачу тут в садку.

— Демко все нездужає, старієть ся. Важко йому їздити. Я приїхала з сином, — сказала Лютаїха.

— О, шкода, шкода! Недобре зробив осаул, що не приїхав до нас. Шкода! Так йому й скажіть. Він Богданового двору не цурав ся, а од нас одцурав ся, зо всім одцурав ся. Шкода, шкода! А от і ваш Зінько!

Здоров був, молодий козаче! Спасибі, що хоч ти приїхав до нас, коли батько полінував ся, — гукнув гетьман до Зінька ласкаво й привітно.

— Батько все нездужає, старий став, — обізвався Зінько, скинувши шапку і поклонившись гетьманові.

— Прошу ж, Зіньку, до столу! Проси й своїх товаришів. Гей, панни! йдіть обідати! годі вам цівірінкати в кущах! Моя люба гетьманшо! позаганяй тих пташок в сьвітлицю та посип їм сім'я або проса...

З садка виринули панни, неначе райські птиці вилетіли, в ясних плахтах та юбках, в червоних черевиках; за ними йшов Зінько з молодими товаришами. Гетьман знов заговорив до Зінька, спинивши його на ганку, і все розпитував про батька, неначе запобігав ласки в старого осаула.

В сьвітлиці стояли столи довгими рядами, вже понакривані. Усі ввійшли в сьвітлицю.

„Ану, де то мене посадовить гетьманша? чи близько од себе, чи далеко?“ подумала Лютаїха і зирнула на гетьманшу.

— Моя дорога осаулихо! сїдайте отут коло мене! Ми ж так давно бачились! — сказала гетьманша.

— Та я сяду деінде! не турбуй ся, гетьманшо! Є тут старші за мене.

Осаулиха все одмагалась сїдати поруч з гетьманшею, просила її садовити на пошановних місцях полковниць.

— Сїдайте, сїдайте пані осаулихо! Ви ж між нами найстарійша людина, а ваш старий Демко товаришував з славним Богданом, — обізвав ся гетьман, — а от в нашому чоловічому рядку за столом велика дірка без старого Демка. Шкода, що не приїхав! шкода! Сїдайте ж, осаулихо! Вам од нас честь поперед

усіх. Я люблю старого осаула, як любив його і гетьман Богдан. Так йому й скажіть, осаулихо!

Осаулиха ще трохи покомизилась і таки сіла між гетьманшею та Катериною. Вона запишалась і спустила очі до долу, неначе соромилась такої великої чести. За довгий ряд столів сіли старші. По один бік сів гетьман і посадив коло себе пана Беньовського, а за Беньовським посідали полковники та сотники. Проти їх сіли рядочком полковниці. За менчим столом сіли рядками молоді козаки та панни, одні проти других. Зінько сів проти Маринки та Христини. Молоді панни та козаки сиділи мовчки, говорили нишком, неначе когось боялись. Навіть полковники не насмілювались говорити голосно. Всім неначе було ніяково сидіти за столом, де сиділа молода гетьманша в парчевому золотистому кунтуші, в намисті з перлів і з брилянтовою діядемою на роскішних русявих косах. Молода гетьманша-шляхтянка неначе всім заціпила рот. Один пан Беньовський та говорячи Катерина сміливо й голосно говорили неначе за всіх, неначе накупились говорити за всіх.

Несподівано двері одчинились. В світлицю увійшов гетьманів батько, Остап, старий, сивий, аж білий, трохи згорбляний, в темному кунтуші, в зелених чоботях. Старий спирався на суковатий ціпок. Всі встали. Остап Виговський поклонився разом до всіх, сів в кінці стола поруч з гетьманшею та гетьманом і закашлявся. Гетьман попросив усіх їдати і спитав батька про здоров'я. Старий тільки рукою махнув і ледві одкашлявся. Недавно він переїхав з Київа на життя до сина в Суботів. Довга важка дорога до Суботова трохи не запровадила старого діда на той світ.

Усі сіли і замовкли. Замовк навіть говорючий пан Беньовський, щоб не тревожити своєю веселою голос-

ною розмовою старого Виговського. В сьвітлиці знов стало так тихо, неначе усі повиходили з дому в садок. Тільки й чуть було кахикання старого гетьманового батька. Вже й старече кахикання перестало, але гості ще не зразу заговорили, неначе боялись своїм голосом роздратувати старечий кашель та старечі стиски в грудях.

Столи трохи не гнулись од важкої дорогої посуду, котрою були заставляні од краю до краю. На столах лисніли ряди срібних тарілок, полумисків, срібних позолочених здорових кубків та пугарів, срібних пляшок та невеликих бутлів з горілкою та винами, штучно прикрашених, виробляних в штучні, але чудернацькі форми. Кругом з усіх боків краї столів були застеляні білими вишиваними рушниками, щоб утерати губи та пальці. Столи аж лисніли од срібла та золота. Все то були скарби старого гетьмана Богдана, котрі запопав в свої руки гетьман Виговський.

Гетьман налив чарку горілки, поздоровкав ся з усіма і випив. Срібна чарка ходила кругом стола, помаленьку, неначе стара баба пленталась. Не літала чарка кругом стола, як було колись за столами гетьмана Богдана, неначе якась чарівниця заворожила її крила. Гетьманша тільки пригубила чарку і не випила й пів чарки. Чарки були чималі, але не такі здоровецькі, якими пили за столом в старого гетьмана Богдана. Старим полковникам страх як хотілось випити й по другій, й по третій. Сам гетьман, хоч не любив пити і ніколи не був п'яний, скося поглядав на чарку. Але гетьманша поглядала на його і неначе говорила очима: І сам не пий другої чарки і не сьмій частувати більше гостей! Гетьман прочитав цю грамоту в очах

свої Олесї, не посьмів сам пити і других не посьмів частувати.

Почали подавати страву. Гості трохи розохотились, повеселїйшали і почали з-тиха розмовляти. Але говорили голосно тільки двоє: пан Бензовський, як королївський посол, та Катерина Виговська, найближша приятелька гетьманші. Неохоча до розмови гетьманша в-ряди-годи обзивалась до когось словом і більше мовчала. За другим столом, де сидїли молоді гості, панни та молоді козаки, мовчали або говорили нишком, неначе за столамидесь сидїла дуже висока особа, або сам король, або київський митрополїт та архiereї. Та особа, перед котрою усі гості не насьмїлювались дуже голосно говорити і кричати, була молода гетьманша-шляхтянка. Після другої потрави невеличка чарка знов пішла кругом стола і вернулась до гетьманші. Гетьманша і в руки не взяла чарки і посунула її до старого Остапа Виговського. Та маленька, зовсїм таки не козацька чарка тільки дражнила навіть стару осаулиху Лютаїху.

„Ну, не вплю ся я за обїдом такою чаркою! — думала осаулиха, випиваючи до дна чарку. — Не встигнеш притулити чарку до губів, а вже й дно видно. Правду казав мій Демко. Чи так же було за старого гетьмана? Ох-ох-ох!“

Однаке за обїдом осаулиха примїтила, що потрави були смачні й непрості, бо їх готував варшавський кухар. В кінці обїда сам гетьман поналивав для усіх гостей кубки венгерським мїцним вином. Кубки були чималі, але не ті здоровецькі, з котрих частував вином гостей старий гетьман Богдан.

Потрав подавали багато, але гості не багато їли, бо мало пили. Етикет за столом неначе одбивав смак

і апетит в гостей, а гетьманша мовчала і не дуже припрошувала гостей їсти й пити.

В кінці обіда на столі поставили плачинди. Осаулиха примітила, що на тому кінці стола, де вона сиділа, поставили ту невеличку, але пухку плачинду, котру робила Маринка, а серед стола поставили більшу, але гіршу, котру стулив кухар. Гетьманша своїми руками одрізала шматок плачинди, поклала на срібний полумисок і подала гетьмановому батькові, а другий шматок поклала на тарілочку і поставила перед осаулихою, а потім вже одкрояла невеличкий шматочок для себе.

„Честь міні оддає... це недурно... Гетьманша запобігає в мене, підходить до мене... Треба вговорювати свого старого, щоб дозволив синові старостів слати до Маринки“ — подумала осаулиха, беручи пальцями здоровий шматок пухкої та смачної плачинди.

Ще подали дві солодкі потрави на меду. Гості ще випили по одному пугарові вина. Розмова пішла голоснійша. Навіть молоді козаки почали тихо розмовляти з паннами. Але всі неначе шепотіли і говорили нишком, в здоровій сьвітлиці неначе шелестіло листя на тихому вітрі. Тільки пронизуватий різкий голос Беньовського розносив ся по хаті неначе різкий свист вітру в шумі та шелесті листу в садку. Беньовський все розказував про Польщу, хвалив польські давні порядки, нарікав на московських воевод та бояр і доказував, що для козацької старшини була б найкраща й найвигоднійша спілка з Польщею та з польською шляхтою.

Якось дуже тихо й нешумливо гості встали з-за столу, перехрестились до образів, подякували гетьманові й гетьманші за обід; по всьому було знать, що обід був невеселий для гостей, хоч і смачний. Всі неначе сповнили не дуже прийємний обов'язок, промкнутий на-

скрізь нудьгою, і похапцем насторочились тікати з-за тих багатих, пишно прибраних, але невеселих столів. Панни перші прожогом побігли з сьвітлиці в ганок та в садок, неначе ватага овечок кинулась в затінок під вербами над водою в важку літню спеку. За ним хапком рушили молоді козаки, неначе їх визволили з тюрми, а сьлідком за ними вийшли й полковниці та полковники. Гості розсипались по садку, посідали на лавках, на ганку, заговорили голосно й весело, неначе защебетали пташки, випущені з клітки на волю. Усі почували, що їм у садку під вольним небом вольнійше. Але старі козаки й козачки були очевидячки незадоволені, бо встали з-за столів, хоч не голодні, та не п'яні.

— Не те, не те, що було колись в гетьманському дворі! Не ті веселі, п'яні бенкети, які справляв колись старий Богдан! — гомоніли нишком старі полковники.

Незабаром винесли в садок стіл, а на столі поставили срібні жбани з варенухою. Варенуха була чудова, зварена з меду, з узвару, з родзинок та калини, з дорогої горілки і дорогого вина. Катерина поналивала варенухи в срібні кубки та кухлики, здорові й маленькі. Гетьманша запросила гостей до варенухи і своїми руками подала здоровий, найкращий кухлик осаулисї. Медовий та винний дух з кубків та кухликів розлив ся по-під грушами і змішав ся з важкими пахощами квіток, васильків, м'яти, рути та гвоздиків. Гості кинулись до столу, як бджоли до меду, і обступили стіл. Солодкий і наркотичний дух варенухи в гарячому повітрі приманив навіть паннів з садка, приманив і бджіл з великих Богданових пасік. Кубки та кухлики з стола розхапали в одну міть.

— Цього добра можна дати й паннам, тільки не по кухлику, а по чарці, — сказав гетьман. — Гетьманшо!

звели принести чарочки та поналивати паннам по чарці цього добра.

Привесли чарки і Катерина поналивала і роздала паннам.

— Мені дайте не чарочку, а кухлик! — крикнула Христина.

— А то на ві-що? Ти ж панна, — обізвалась гетьманша.

— Я хочу впитись, бо ще з-роду не була п'яна. Хочеться мені знати, що станеться з людиною, як вона стане п'яна, — сказала Христина.

— Почнеш співати, а потім може підеш і танцювати, та ще й без музик, — сказала Катерина. — Але я тобі не дам здорового кухлика.

— Та дай бо, Катерино! Мені хочеться спробувати, яка я буду п'яна, — говорила Христина і вхопила кухлик з варенухою.

Катерина одняла од неї кухлик і подала її невеличку чарку.

— Та дайте, пані полковнице, і паннам по кухлику! то може вони нам і заспівають якої веселої. От і нам старим буде веселійше, — сказав пан Беньовський, взявши з столу кухлик і подавши його Маринці.

Маринка подякувала і не схотіла брати кухлика, а взяла маленьку чарочку.

— Я не хочу бути п'яною і не цікаво знати, який то буває чоловік п'яний, — сказала Маринка.

Гості розговорились. Розмова пішла голосна і шумлива. Міцна нахуча варенуха зразу вдарила усім в голову і забила памороки. На чистому повітрі, під гіллястими грушами гості забули і про гетьманшу, і про її шляхецький етикет, занесений в вільний козацький край. Деякі з гостей не церемонились: приступали до столу

і самі наливали собі по другому кухликові. Горяче повітря було напхане й промкнуте запашною парою. Здоровий жбан парував, неначе казан з окропом. Налетіли бджоли з ближчих Богданових пасік і вкрили стіл, падали в порожні кухлі, били ся об жбани, об кубки, падали на дно спорожняних кухлів і били ся, неначе й вони стали п'яні од вина та меду, змішаного з перцем. Бджоли вили ся роєм над столом, над головами гостей, над їх кубками. Гетьманша одмахувалась од бджіл хусточкою. Полковниці скоса поглядали на жбан, на гетьманшу. Їм хотіло ся випити ще по одному кухликові, але гетьманша не почастувала їх, не попросила випити по другому.

Випивши по чарці варенухи, панни і справді повеселійшали і стали жвавійші й сьміливійші; вони почали бігати по стежках і доганяти одна одну, неначе грали на-впередки. Осаулиха випила один кухлик до дна і розласувалась: в неї аж губи злипались од варенухи. Гаряча пара, солодка й пахуча, аж дражнила її. Вона ждала, щоб її почастували другим кухликом, але гетьманша і не думала просити її.

„Чи вона скупа, о-я нова гетьманша? Чи не любить п'яних? — думала осаулиха, поглядаючи скоса на гетьманшу. — Це диво та й годі! Я знаю добре, що й шляхтичі й князі скрізь добре кружляють горілку і вина, добре п'ють і впивають ся не згірше козаків. А ця не частує та й годі! Але ж і добра варенуха! Я ще з-роду не пила такої пахучої! І з чого вони її варили? Мабуть якогось дорогого вина налили в мед, бо й горілку на-силу чути. Ото коли б ще випити хоч кухлик! Аж губи злипають ся. Ой хочеть ся міні отієї варенухи!“ — Осаулиха поглядала на гетьманшу, але гетьманша і не думала частувати її в друге. — „Ой по-

прошу сама другого кухлика варенухи! Ой не втерплю! Аж лоскоче в носі отой каторжний солодкий та перцьовий дух! — думала осаулиха, але таки не насьмілилась просити в гетьманші другого кухлика. — Ця гетьманша не частує, а тільки дратує гостей чарками та кухликами. Ой Господи! який тепер сьвіт настав! Ох-ох!“ — І осаулиха глянула жалібними очима на жбан варенухи і трохи не заплакала.

Панни бігали й пустували. Трохи запаморочені матері не дуже наглядали за ними. Молоді козаки бігали з паннами і ганялись за ними по садку, як парубки ганяють ся за сільськими дівчатами. Солодкий дух варенухи, сьвіже повітря, сьвіт ясного дня, пишний садок і Маричині очі розворушили серце молодого Зінька, неначе залоскотали його. Зінькові забажалось зайти з Маринкою в-двох в гущавину садка і напиться з її гарячих рожевих уст роскоші, щастя, кохання.

— Панни, а давайте грати на-ввипередки! — гукнув Зінько. В його була думка догнати Маринку і хоч доторкнутись до її рук, до її тонкого стану, дихнути хоч на одну мить одним духом з нею.

— Ми не граємо на-ввипередки з хлопцями! — обізвались панни.

— А я буду грати! Ану, Зіньку, ставаймо в ряд! Ану, хто кого випередить? — крикнула Христина.

Зінько став у ряд з Христиною і вони обое покатали по траві. Христина покатала, неначе полетіла стріла, кинута з тугого та цупкого лука, і випредила Зінька.

— Зіньку! час нам вже до дому їхати! Вже сонце стало на вечірньому пругі! — гукнула з-за кущів осаулиха.

— Потривайте, мамо! Ми ще трохи побігасмо по садку, — обізвав ся Зінько.

— Ти б мабуть і до світа бігав з дівчатами, але в мене од сидіння вже й спина заболіла.

Осаулиха наблизилась до купи паннів і пристала до Маринки. Стара розпитувала Маринку про її матір і просила передати од неї поклін, як вона поїде до Києва і побачить ся з своєю матір'ю.

— Прощайте, панни! Прощай, Маринко! — сказала осаулиха дуже ласкаво і поцілувалась з Маринкою. Маринка поцілувала осаулиху в руку.

— Запрягай, сину, коні, а я тимчасом попрощаюсь з господарями та з гістьми, — сказала осаулиха.

Зінько з неохотою попрощав ся з паннами, кинув ласкавими очима на Маринку і на-силу поволік ноги з садка по стежці: йому так хотілось зістатись з Маринкою в садку, гуляти до смерку, гуляти ніч до самого сонця... „Ой дівчино моя мила! Оддав би за тебе усі битви, за твою красу, за твої очі оддав би свою козацьку славу!“ думав Зінько, запрягаючи коні в віз.

— Поклоніть ся ж од мене старому Демкові і скажіть, що я дуже, дуже невдоволений, що він не прибув до мене. За нашим гетьманським столом без Демка була велика дірка. Скажіть йому осаулихо, що я його жду в гості, бо такий гість завсїди буде для мене приемний, — говорив гетьман осаулисі на прощанні.

— Кланяйтесь вашому старому і од мене! — промовив пан Беншовський. — Скажіть йому, що я не забув про його, що не забув про його і польський польний гетьман Потоцький і наш найяснійший король, що король готовий і тепер показати свою ласку до його, — говорив на прощанні Беншовський.

Гості почали прощатись і роз'їжджались. Між ними *

не було ні одного п'яного. Молода гетьманша викошкала з гетьманського двору козацьку гульню, випивачку та п'янство.

— Не така я верталась колись до дому од гетьмана Богдана, — говорила осаулиха дорогою до сина. — Ця гетьманша і її гетьман чи скупі на вина та на меди, чи не люблять п'яних.

Вже смерком Зінько з матір'ю приїхали до дому. Старий Демко сидів на ганку і ждав їх з вечерею.

— Ну, що ж? добре вас витала гетьманша на своїх шляхецьких іменинах? — спитав старий в жінки.

— Було що їсти, та не було чого пити, і принуки не було, — сказала осаулиха. — Гетьманша привиталась до мене дуже ласкаво, посадила мене за стіл коло себе, але принуки до вина та меду не гурт то було. Чарка обійшла кругом столу двічі чи тричі, неначе сонна, та й неначе лягла на одпочинок на шляхецькі перини і більше не вставала до гостей. Лїнїві чарки в цього гетьмана! ой лїнїві! Ой Господи! Як то міняєть ся сьвіт! як то міняють ся люди! Ой-ой-ой!

— Я це знав добре і через те не поїхав до гетьмана, — сказав Демко.

— Що правда, то правда! — сказала Лютаїха, — од гетьмана Івана не вийдеш п'яна.. Кланяв ся тобі гетьман і запрошував до себе в гості, навіть сердив ся, що ти не приїхав сььогодні до його в гості, — сказала згодом Лютаїха.

— Нехай сердить ся! не довго йому прийдесть ся гетьманувати, — сказав понуро Демко.

— Ще й пан Бенювський велів передати тобі поклін і казав, що польний гетьман Цотоцький і досі має до тебе ласку.

Демко кинув на ту ласку таку лайку, що аж осаулиха крутнула головою.

— А про Маринку скажу, що кращої і добрійшої невістки я й не знайду. Я і в гетьманську пекарню таки заглянула... Приходжу туди, аж там Маринка з Христиною Стеткевичівною розтягують коржі на плачинду. Маринка знала, що я люблю плачинду, і сказала міні сама, що готувала її за-для мене. З Маринки вийде добра господиня: не цурати-меть ся вона простої роботи, нездатна вона валасатись без діла.

— То це вона купила тебе за плачинду? А я звелю стулити для тебе дві плачинди та й перекуплю тебе в Маринки, — сказав Демко. — Ой хитрі ви усі баби, і старі й молоді.

— Жартуй, як хоч, а таки поблагослови Зінькові до Маринки старостів слати, — сказала Ольга Лютаїха. — Наш Зінько вже станівний парубок, час його оженити.

Зінько впав батькові в ноги і просив в його благословення слати старостів до Маринки.

— Ну, коли вже твоя мати хоче взяти собі невістку шляхтянку, то й я вже не буду сперечатись і заступати тобі дорогу. Твоя мати ніколи ні в чому не помилялась на своєму віку. Дай Боже, щоб вона і теперички не помилилась. Я тобі не ворог. Боже тобі благослови! — сказав старий и перехрестив сина.

Зінько подякував і поцілував батька в руку, щасливий та веселий. Ніколи на своєму віку не був він такий веселий, як того вечора.

— Але пам'ятай, Зіньку, що при Маринці нам не можна буде нічого говорити про гетьмана Йвана та гетьманшу шляхтянку, бо Маринка і нам не ворог, але не ворог вона і гетьманші. Коли-б вона часом не переносила, як сорока на хвості, в гетьманський двір того, що ми будемо говорити. Не забувай, Зіньку, що я й ти

супротивники Польщі, а гетьманові і його Олесі тільки й сниться і привиджується Польща. Тепер, сину, їж борщ із грибами — держи язик за зубами! Через тебе, сину, і для тебе я мушу бути на весіллі в домі тих, на котрих вважаю хоч не як на ворогів, але як на недоброхотів для України. Але... поживемо — побачимо, куди поверне Виговський старого козацького воза, чи соб, чи цабе.

Згасло небо на заході. Ніч тиха й тепла вкрила землю. Висипали ясні зорі і замигали, неначе живі очі. Спокій запанував на хуторі. І стара мати, і молодий Зінько почували спокій в серці. Один Демко задумався, дуже задумався, сидючи на ганку і згорнувши старі руки на старих грудях. Не те говорили йому ясні зорі, не те шепотів йому листом старий садок, що говорили зорі, що шепотів старий садок молодому синові.

Другого дня в ранці Демко сказав синові:

— Запрягай, Зіньку, коні та їдь до Київа, до старої Павловської та спитай в неї, чи видасть вона за тебе свою дочку. Поки вона не поблагословить тебе, нема чого до Маринки й старостів слати і час дурно гаяти.

— Ваша правда, тату, — сказав син, — без матері шкода й заходу коло цього діла.

І другого дня старий осаул та його жінка вирядили сина в дорогу.

Якилина Павловська привитала Зінька дуже радо, поблагословила йому слати старостів до Маринки і, не гаючи часу, сіла на віз з Зіньком і прибула до Чигирина. Другого дня після приїзду до дому Зінько поїхав з старостами в гетьманський двір до Суботова і Маринка подавала йому й старостам рушники.

Через два тижні в гетьманському дворі в Суботові справляли Маринчине весілля. Старий Демко мусів їхати

на весілля до нелюбого гетьмана, сидів на весіллі надутий та насупляний. Гетьман, знаючи норови старого козарлюги, часто частував Демка винами та медами, балакав з ним весело, але не розважив старого осаула і не пригорнув до себе його серця. Виговський знав, що старий Богданів товариш не спочував до Польщі, не спочував до з'єднання України з Польщею, і догадувався, що Демко через те одвертається і од його, і од його гетьманського двору.

„Ой стане міні ворогом, і може лютим ворогом цей старий дідуган! Коли б він не вчинив міні навпісля якої капости!“ — думав гетьман, подаючи Демкові чарку за чаркою то старого меду, то вина, щоб підійти під смак старого козака, котрий звик до гульні та випивачок при дворі старого гетьмана Богдана.

Гетьманша одначе справила для Маринки не бучне весілля. Гостий запросили небагато. Гетьманша не звеліла виставляти на столи багато горілки, медів та вина. Гості встали з-за столів тверезісінькі. Демкові тільки трохи зашуміло в голові. Як тільки почало смеркатись на дворі, осаулиха попросила, щоб гетьманша дозволила скривати молоду. Сьвітилки та свашки винесли на віку діжі парчевий очіпок та дорогу білу намітку. Маринці завертіли голову наміткою. Коні стояли вже позапрягані. Час було перевозити молоду, а од Суботова до Чигирина було не близько. Молодих посадили на один віз, старі сіли на другий. Гості вийшли їх проводити. Сам гетьман почагував на дорогу Демка і його жінку й молодих. Гості й господар випили „до коліс“. Демко й стара Демчиха запросили гетьмана, гетьманшу і гостей до себе на обід на другий день. Коні рушили і полетіли з двору, неначе їм хто приста-

вив крила. Зінько гнав коні що було сили, неначе хотів як можна швидче наздогнати в дороз. свою долю.

Другого дня прибули на хутір до осаула Виговський, гетьманша, Якилина Павловська, брат осаулихи Тиміш Носач і ще кілька значних гостей. Приїхала й стара гетьманша Ганна Хмельницька. Значні гості вже застали в Демковій сьвітлиці і на ганку чимало козаків, осаулових родичів та знайомих з давньої козацької старшини, котрі вже покинули козакування і одпочивали на старості літ по своїх хуторах, левадах та садках. Демчиха звеліла накривати столи на причілку хати в садку, бо сьвітлиця була невелика й тісна. За довгими столами посідали гості. Демко викотив з льоху бочку старої горілки. Демчиха заставила стіл здоровими бутлями. Демко не жалувал горілки та медів і часто частував гостей. Чарка ходила кругом. Гетьман випила пив мало, і то більше для людського ока. Гетьман і тільки пів кухлика меду і сиділа мовчки. Катерина Виговська і тут говорила і за себе, і за гетьманшу. Козачки, родички Демкові, сиділи мовчки і тільки поглядали скоса на гетьманшу. Гетьманша все мовчала.

— Горда наша гетьманша! не хоче з нами говорити, навіть не дивить ся на нас, — шепотіли козачки одна до другої. — Горда, бо шляхтянка, нехтує нами козачками, а гетьман добрий та ласкавий, говорить з усіма.

Ганну Хмельницьку посадили за столом поруч з гетьманшею, але стара гетьманша й слова не промовила до молоді гетьманші і все говорила з своїми пасербицями, Катериною та Оленою.

З початку обіда усі сиділи за столом тихо; усім було ніяково говорити голосно за столом, де сиділа гетьманша. Але, випивши по шостій та по сьомій чарці,

старі козакі забули про гетьманшу і загула; голосна розмова. В кінці обіда багато козаків було вже п'яних. Старі козакі кружляли мед здоровими кухлями. Гетьманші не подобалось частування, не подобався той гомін та крик п'яних козаків. Вона була рада, як обід скінчився і декотрі гості встали з-за стола. Музики посідали на ослові і зараз вдарили метелиці. Молодчі козакі та козачки не втерпіли і пішли в танець. Земля застугоніла під козацькими підковами. Закаблуки рвали траву цілими кущами. Трава летіла в-гору і в одну мить протоптане місце зачорніло, неначе вбитий довбнею тік. Старі полковники та козакі сиділи за столом і дивились на тавці. І не в одного з їх дрижали жижки до танців під червоними сап'янцями. Не один з їх згадав літа молоді.

— Та й танцюють же палко, нема де правди діти! Ото танцюють! ото працюють! Неначе в битві б'ються з Татарами, — промов Демко.

Гетьманша трохи посиділа, подивилась на танці і попросила осаулиху подавати варенуху в сьвітлиці. Вона встала і пішла в сьвітлицю; за гетьманшею пішла Якилина Павловська, Богданова дочка Катерина Виговська, Олена Нечаєва, осаулиха та ще кілька старих козачок. Решта гостей і гетьман зістались за столом, щоб допивати горілку та меду. Напившись варенухи, гетьманша й гетьман попрощались з Демком та Ольгою, попрощались з гістьми і виїхали з двору. Гості сиділи за столами і пили, доки не смерклося на дворі.

Маринчина мати ще три дні пробула в Демка; ще три дні зібралася до Демкової хати рідня та близькі товариші козакі. Ще три дні гуло одгуком весілля в Демковій хаті, в Демковому садку.

Четвертого дня гості розійшлися. В Демковому

хуторі настала тиша. Маринці все здавалось, що вона ще трохи погостює і швидко виїде з Зіньком до матері в Київ. Четвертого дня в-ранці Маринчина мати виїхала в Суботів до гетьманші. Маринка заплакала, прощаючись з матір'ю. Аж тепер, на прощанні з матір'ю несподівано спало їй на думку, що вона зістаєть ся з старим осаулом, котрий не любить шляхти, не любить гетьмана й гетьманші. Вона забула на той час і про Зінька, і про ласкаву до неї осаулиху, і в її думках все з'являлась здорова постать старого свекра, його неласкавий вид, насупляні товсті брови. Їй чогось здало ся, що вона зістаєть ся на хуторі тільки з одним старим осаулою, і сльози річкою полились з її очей.

— Не плач, дочко! Звикнеш до нового місця. І я колись плакала, як мене привезли сюди в хутір, а тепер, хвалить Бога, звикла і вік свій ізжила в цьому хуторі і люблю тепер цю оселю, як оселю рідного батька. Те буде і з тобою. Ой Господи милостивий! така вже наша жіноча доля. Ой Господи наш милостивий! — говорила осаулиха і сама не зогляділась, як і собі заплакала і тільки завдала Маринці жалю.

Старий батько увійшов у сьвітлицю і кинув оком на Маринку та свою жінку.

— А чого це ви розревли ся, неначе на похороні? І стара чогось проливає сльози! — сказав осаула. — Чи не надумала оце ти, стара, мене кидати на старості літ? Ти, Маринко, не дуже вважай на свекрушині сльози та зітхання. Твоя свекруха ладна що години зітхати та що дня сльози лити, чи там за курчатами, чи за каченятами, чи за телям. Така вже в неї кисла вдача, неначе вона все носить кислиці в пазусі та все їх куштує. А коли ти вдала ся в свою свекруху, то ви

в-двох, боронь Боже, ще затопите мій хутір своїми сльозами.

Маринка втямила в неласкавому голосі свого свекра потайні жарти і разом перестала плакати. Але вона все боялась свого свекра, одникувала од його, боялась зіставатись сама з ним в хаті. Старий свекор чогось нагадував їй здорового степового орла, од котрого вона ховалась під крила то доброї свекрухи, то свого коханого Зінька. Вона примітила, що Демко все поглядає на неї скоса, все неначе не йме їй віри, все неначе дише на неї важким козацьким духом... „Ой коли б не заклював мене на смерть цей страшний степовий орел, цей осаул!“ думала бідна Маринка, поглядаючи скоса на старого осаула, на його довгі вуса, неначе жмені помятих конопель, висмикнутих з його здоровецької голови, неначе з повісма.

— Годі вже вам пхикати та сльози лити, а то ще в сьвітлиці од ваших сліз стане повіддя. Йдіть лучче до пекарні та готуйте обід, бо вже час наставляти борщ, — говорив старий осаул.

Осаулиха з Маринкою пішли до пекарні і заходились варити обід. Впоравшись коло печі, вони накрили стіл. Усі посідали за стіл обідати. Наймичка подала борщ. Борщ вийшов не дуже смачний. Осаул насупився. Зінько виголодав ся і мотав, не розбираючи, чи добрий був борщ, чи недобрий.

— А котра варила борщ? чи стара, чи молода? Щось борщ не дуже смачний, не козацький, а ніби шляхецький, солоденький, — сказав старий осаул, не то жартовливим, не то докірливим голосом, і скоса поглянув на Маринку.

— Та це я варила, — обізвалась осаулиха, — Маринка тільки накладала в горщик закришки та мяса.

— Чи через сльози та кисляці, чи через весілля не вдав ся тобі борщ? — чепляв ся старий до жінки.

Зінько мовчав. Мовчала й Маринка. Не огризалась і стара мати. Смутні Маринчині очі стали ще сумнійші: їй все здавалось, що вона сіла за стіл обідати з ворогами.

— Привикай тепер, Марино, до простих козацьких звичаїв, до простої їжи, до простої стравы. Часом моя стара спартолить таку потраву, що аветь ся *жери-мовчки*. Ти певно не їла такої козацької потрави. Привикай і до простої роботи, бо ми люди небагаті й прості і не любимо посиденьки та походеньки справляти, як буває в панів, — обізвав ся старий, уплітаючи на всі заставки шматки печені, котрі він брав з полумиска деревяною здоровою ложкою з загнутим держалном, схожим на карлючку.

— Я, тату, звикла до роботи в своїй матері, бо й мама дома робить усяку роботу і міні загадувала робити усяку роботу, — несміливо обізувалась Маринка.

— Ото й добре!

Маринка спустила віка на очі і поклала ложку на стіл: їжа не йшла їй на думку од докорів старого свекра.

Старий осаул перестав гримати, як побачив, що Маринка і не думає паніти і береть ся до роботи вкупі з старою свекрухою та з наймичкою. Але він все поглядав на Маринку скося, все кидав навімання жартами проти Маринки, хоч Маринка силкувалась робити усяку догоду старому свекрові. Вона почувала в тих жартах докір, але мовчала. Тільки як родив ся в Маринки син Ярема, старий зовсім оговтав ся, звик до невістки шляхтянки і перестав кидати докорами на Маринку.

VIII.

Тимчасом до гетьмана Виговського все частійше та частійше приїздили польський посланець Казимір Беньовський, Юрій Немирич та інші українські православні пани. Гетьман, задумавши оддати Україну Польщі, бояв ся, що не всі козаки пристануть на те, й не йняв віри козакам. Він набрав в чигиринський полк Німців, Волохів, дрібних убогих шляхтичів і козаків, прихильних до Польщі. Зінька він не перевів в инчий полк тільки через те, що за ним була гетьманшина сестра в первих. Гармати і німецьку піхоту в чигиринському полку гетьман доручив Німцеві Данилові Олівенбергові. Недалеко од Чигирина за Чорним лісом стояло на поготові найняте татарське військо. Гетьман не дуже йняв віри своїм козакам і обставив свій гетьманський двір найнятими чужинцями для своєї оборони. Старий Лютай знав про нові гетьманські порядки, про гетьманські заміри і тільки хитав з досади головою. Зінько нарікав на ті нові порядки голосно і прилюдно, не вважаючи на те, що його жінка була гетьманшина родичка. Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народніх простих примовках та в приказках.

— Оттой всю правду сказав! Згода! згода! згода!
— закричали козаки, показуючи пальцями на Тетерю.

Гетьман і полковники підписали ту гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сойм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу. На радї постановили, що козаки пристають до Поляків як рівні до рівних; козацька старшина повинна була дістати шляхецьке польське право; Україна повинна була стати великим князівством, а Виговський гетьманом і руським великим князем.

Вернувшись до Чигирина, гетьман вирядив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські соймові посланці з'їхались до Варшави на сойм. На цьому соймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий прийняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сойм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови, постановленої Казиміром Бенковським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще 1658 року в місяці сентябрі. Сейм розпочав ся. Король Ян Казимір і польські магнати та соймові посланці ждали козацьких посланців з великою нетерплячкою, а вони загаялись і не приїздили.

Варшава заспокоїлась і неначе повеселїйшала після важких войн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з'їхались до Варшави, давали на радощах пишні бенкети, гуляли по тісних варшавських улицах то верхами на чудових баских конях, то в стародавніх високих каретах, запряжених в простяж.

Грязюка на тісних улицах вже протряхла, але в вибоях і ямах стояло багно. Тісні й вузькі улиці кишіли живим людом, натовпом жидів, котрі понавозили свого краму підчас наїзду панів на сойм. По всіх улицах, за-

кутках і переулках сновигали екіпажі магнатів та соймових посланців, котрі попривозили до Варшави своїх жінок та дочок для розваги. Скрізь мигали високі старомодні екіпажі, де на козлах стреміли погоничі в краківських жупанах з широкими викладчастими комірами, обшитими золотими взорцями та мережками. Чудові коні, запряжені в простяж, в краківських хамутах, з червоними шарфами, причепленими зверху, басували по улицах як навіжені. В екіпажах сиділи пишно убрані магнати, їх жінки та дочки. На паніях та паннах в перемішку манячили то польські оксамитові червоні та жовті кунтуші, облямовані білим горностаєм, то модні заграничні сукні. Сиві парики на магнатах та магнатках були перетасовані з оксамитовими колоритними шапками чудернацьких фасонів, часом вигаданих фантазією варшавських панів та паній. Коні катали, як скажені. Весняне сонце грало на дорогах колоритних уборах панів, на блискучих краківських хамутах, на блискучій упряжі, облитий сріблом. Все се жваве, колоритне, блискуче, сновигаюче по улицах, весь цей ворухливий блискучий розкіш наїзд ставав в великий контраст з задимляними домами, з плесами багна по улицах, з смердючою грязю та гноєм. Всі улиці були схожі на тропічні плеса та болота з смердючою гнилою водою, на котрих манячили пречудові квітки рожевого та білого латаття, препишних квіток вікторії та колоритних лелій.

Аж у маї прибули до Варшави гетьманські посланці з України. З генеральної старшини прибув генеральний обозний Тиміш Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький. Од кожного козацького полка гетьман прислав по два сотники. З посланцями поїхало багато охочих людей з козацької

старшини. Усіх послианців набрало ся двісті душ. Юрій Немирич, київський каштелян, котрий поїхав за депутата од Київа, та Прокіп Верещага, як депутат од Чернигова, були на чолі козацького посланництва.

„Козацькі посланці вже прибули! Вже приїхали!“ загомоніли скрізь по Варшаві. „Слава Богу! таки діждались! Знов настане мир між Польщею та Україною!“ говорили польські пани, углядивши, як козацькі посланці вїхали в Варшаву довгими рядками на баских степових конях.

Червоні козацькі кармазини, червоні високі верхи шапок заманячіли по варшавських улицах. Баскі степові коні помішались з чудернацькими екипажами. Незвичні до міського гаму й натовпу, дикі степові коні ставали дибки, іржали, як скажені, вищиряли зуби і лякали паній та панянок, проїзджаючих по улицах. Червоні кармазини та шапки зарябіли й заманячіли між чорними жидівськими каптанами та шабасковими собольовими шапками. Натовп висипав ся на улиці, щоб подивитись на козацьких гостей, котрих вже давно не було видко в Варшаві. Варшава зашуміла на radoцax, заворушилась ждучи добрих наслідків для Польщі од приїзду ще не так давніх страшних ворогів Польщі, котрі тепер сами горнулись до Польщі, запобігали ласки в польського короля.

Висипали на улицю й вигнані Богданом утікачі з України покатоличені й сполячені українські пани, котрі повтікали з своїх маєтностей до Варшави і боялись вертатись на Україну. Вони збідніли, зубожіли, обносились і проживали нужденно, не маючи часом шматка насущного хліба. В обстрепаних, в злинялих жупанах та кунтушах ці українські недоляшки стріли козаків

криками ненависти. Вони показували кулаки козакам, котрі шугали на конях по тісних улицах.

„Душогуби! лотри! прокляті схизматики! лиходії! бодай вам добра не було!“ виривались проклони слідком за козаками з натовпу. „Ви нас скривдили! Бодай вашому гетьманові Богданові земля лягла залізом на домовину! Прокляті! ви нас скривдили, нас, дітий України, українського роду, української крові!“

Але ці крики сполячених утікачів панів з України не долітали навіть до червоних козацьких шапок. Їх приголомшували й заглушували крики радісні, крики привіту козакам, що знов повертались у підданство Польщі.

Король назначив день для прийняття козацьких посланців. В сенаторській просторній залі зібрали ся усі сенатори й соймові посланці. Для короля був поставлений трон на Височеньких сходах під червоним оксамитовим балдахином, перевитим по середині золотими шнурками. Прибув і архієпископ прімас гнізненський. Усі посланці й магнати стали двома рядами по обидва боки зали і ждали короля. Незабаром розніс ся по залі голос герольда. „Найяснійший король Ян-Казимір їде!“ усі в залі заворушились і подали ся до порога. Прімас з хрестом в руках пішов до порога поміж рядами панів і встрів короля в дверях. Сенатори й соймові посланці низенько уклонили ся королеві. Лицемір-на покірливість виявлялась на обличчях магнатів, котрі вважали себе трохи не за рівню королеві і котрі в себе в дома, в своїх маєтностях і на провінціяльних соймах і справді виступали як маленькі самостійні королі. Гдтьман Богдан продражнив їх за свавольність „короленятами“.

Король, ще молодий, але тілистий, поставний та
Бібліотека найзнамен. повѣстей. Томъ LXIV. 18

здоровий, повагом вступив в залу і попростував між двома рядами панів до трона. Пани рушили сльідком за ним і стали по обидва боки трона. Прімас став на чолі магнатів по правий бік од короля. День був весняний, соняшний. В вікна по обидва боки трона сипалось майське проміння і обсіпало ясним сьвітом багаті оксамитові та шовкові кунтуші, лисніло на золотих шнурх та позументах, переливалось чудовими мягкими сутінками на шовкових та оксамитових складках кунтушів. Увесь збір, блискучий та пишний, аж сьв колоритними фарбами, сьв радісними очима, веселим обличчям.

Увійшли козацькі посланці і гуртом стали серед зали. Засяли червоні кармазини та червоні сап'янці, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залі схопилось червоне полум'я. Тільки чорноволосі козацькі голови, чорні чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі чорніли поверх червоного полум'я кармазинів. Посланці поклонились королеві. Король з-горда повів вниз очима і ледві схилив свою низько обстрижену голову; тільки здоровецькі довгі вуси трох схилялись вниз і натякали, що король поклонив ся — не чолом, а вусами.

Перед держав Юрій Немирич. Він спенив ся посеред зали, виступив трохи з натовпу і висловив латинською мовою пишну промову, в котрій вихваляв Польщу, як вольну державу на весь сьвіт, і просив короля знов прийняти в своє підданство усю Україну, одрізнену од Польщі гетьманом Б гданом. Після коротенького риторичного вступу Немирич промовив:

„Ми з'являємось в теперішній день перед престолом королівської величності, перед збором всеї речі посполитої, як посланці найяснішого й найшляхетнішого гетьмана усього війська запорожського і разом

з тим усього українського народа, щоб приванати перед лицем усього сьвіта на потомні віки його величність, річ-посполиту і корону польську нашою отчиною і матіррю. Держава вашої величності по всьому сьвіту стала славна волею і в цьому схожа на царство боже, в котрому як огневим духам, так і людському родові дають ся божі й людські закони, але з охороною їх вольної волі без найменшого силування на всі часи од самого сотворіння сьвіта. Нехай инчі царства й держави будуть славні своїм теплим кліматом, багатством, збитками золота, дорогих перлів та діяментів, розкішю життя... але там народи не зазнають правдивої волі. Забувши, що вони обдаровані од Бога вольною волею, вони живуть неначе в золотій клітці і повинні зіставлятись невільниками чужої сваволі, чужого бажання. На усьому сьвіті не можна знайти такої волі, як в польській корові! Ця воля, котрій і ціни не можна скласти, ця вольність, а не що инче, веде тепер нас до з'єднання з вами. Ми родились вольними, вирости на волі і вільно обертаємось до однакової з нами волі."

Соймовий збір заплескав в долоні. Кожний пан почував, що Немирич говорив правду про волю в Польщі, але пани забулись, що в тієї „вольної панської волі“ були в неволі хлопці і польські, і українські, в неволі, як у пеклі. Вони забули слова французького вандрівця на годішній Україні Боплана, що на Україні польські пани живуть як в раю, а панщанні мужики мучать ся як у пеклі. Оратор в своїй промові забув на той час згадати про те пекло. Немирич замовк на хвилину і знов заговорив:

„Тепер блудний син знов вертаєть ся до свого батька. Нехай же батько привітає його поцілунком мира й ласки! Нехай надіне золотий перстень на його

*

палець, вбере його в гарне убрання, нехай заколе годоване теля і радів вкупі з ним на заздрість инчим! Не тисячі, а мільони душ потягують ся до підданства вашій величності і усій речі-посполитій! Привіт тобі, найясніший королю! Прийми цей багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі, цю вітчину войовничого і давнославного на морі й на суходолі народа українського... Віват найясніший король Ян-Казимір! Віват республіка польська!"

Славному в свої часи ораторові відповідали в соймі короткою промовою. Усі соймові посланці були раді, що козаки знов задумали вернутись до підданства королеві. Юрій Немирич подав королеві гадяцькі пункти. Посланці сподобились цілувати руку короля. Сенатори й соймовики дуже радо привитали козацьких посланців.

Але радість в соймі швидко змінилась на смуток, як сенатори почали розбірати пункти гадяцької умови. Піднялись змагання та нарікання, що козаки вимагали дуже багато права та усяких привілеїв для України, що в гадяцькій умові, постановленій комісарями Польщі Казиміром Беншовським та Євлашевським, комісарі надавали козакам надто багато обіцянок.

По гадяцькій умові Україна приставала до Польщі як Велике князівство Руське, зовсім самостійне в своїх осерединних справах: козаки приставали до Поляків як вольні до вольних, рівні до рівних. Гетьман і великий князь Виговський просив для себе повного права суда над усім козацтвом на Україні і особистої незалежності од усякого суда, од усяких позвів. Козаки вимагали, щоб у Великому князівстві було своє козацьке військо і своє правленство, щоб на Україні не було унії, а

польські єзуїти навіть не мали пробувати на Україні; щоб вигнані з України пани католики й Поляки не мали права вернутись на Україну і забрати свої давні маєтності; натомість король був повинен дати їм скарбові землі в самій Польщі. Козаки постановили, щоб усі староства, усі скарбові землі на Україні були оддані в український скарб, були прилучені до українських воеводств. Воеводами повинні бути тільки православні; католики не мали права займати місця на урядовій службі на Україні і через те не мали права діставати коронні землі й маєтності на Україні. Козаки домагались, щоб король дав їм усім право шляхецтва і щоб в самому Великому князівстві православні дідичі, князі високого роду були у всьому рівні з шляхтичами-козаками і не присвоювали собі окромишних висчих привілеїв. Що-до просвіти, то козаки вимагали собі права заснувати два університети, в Києві і в Брацлаві, і заводити школи, не питаючись у Поляків, права вольної печатні книг та вольної чорноморської торгівлі.

Такі вимагання козаків збурили польських магнатів і сенаторів, гордих своїм шляхецтвом. Підняли ся голоси проти гадяцької умови. Пани нехтували козаками, ні за що не згоджувались, щоб козаки стали шляхтичами, рівними у своїх правах з ними. Посланці кричали на сеймі, що Україна стане через такі привілеї міцною, самостійною державою, небезпешною для Польщі.

— Як то можна давати шляхецькі привілеї усім козакам, та хоч би й усій козацькій старшині! Це виходить, що ми дамо шляхецьке право хлопам, бо козаки з хлопів. Це буде приниження для нашої стародавньої шляхти. Рівняти до себе хлопів, якихсь душогубів, лиходіїв! якихсь бунтарів, що встали бунтом проти сво-

бі матері Польщі, якихсь пройдисвітів! Це буде ганьба, неслава для нашої шляхти! Не попустимо цього! — кричали польські пани, вислухавши прочитані гадацькі пункти.

— Якихсь схизматів становлять врівні з панами католиками! — гомоніли в соймі біскупи. — Схизму треба вбити, як гадину, а не становити її нарівні з католицькою вірою панів. Це сором для нашого святаго костьола! це ганьба на ймення боже!

— Це знеславить вартість і достойність нашої шляхецької верстви! Ми принизимо нас самих, підвисивши до себе якихсь пройдисвітів! — репетували деякі пани. — Не попустимо цього! А все то накоїв лиха пан Беншовський!

Трохи не місяць змагались пани на соймі, розбіраючи пункти гадацької умови, та все нарікали на Беншовського за його непомірну здатливість на користь козакам. Але були між польськими панами такі правдиві люди, котрі могли б послужити за зразець і для сучасних декотрих польських панів і польських істориків.

— Не козаки порушили згоду, а ми, — говорили декотрі пани. — У всьому винна наша гордовитість. Ми з ними поводитись не по людськи. Ми не тільки однімали од їх такі їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права. Ото за те Господь Бог і показав нам, що й вони такі люде як і вої, і по заслужі покарав нашу високодумність. Ми низчі за їх: вони бились за волю, а ми — за безсиле панування... Тоді як Адам копав землю, а Єва пряла, ніхто нікому не служив, ніхто нікого не називав хлопом.

Тепер Беншовському довелося викручуватись за свою щедрість в умові з козаками. І хитрий посланець викрутився. Він подав таку гадку: „Треба згодитись

на усі вимоги козаків, бо тепер Польща має ворогів — Шведів та Москалів, котрі можуть загубити Польщу. Козаків тепер стало дуже багато і вони дужі. Ми придбали собі спільників на Україні. Але потім, як мине час, можна буде й порушити усі пункти гадяцької умови: завести унію, притиснути козаків, вернути землі вигнаним католикам-панам і завести на Україні давні польські порядки. Хоч це все станеться не з-плова, але згодом можна буде повернути діло на Україні по давньому." Тільки тоді пани й сенатори згодилися підписати гадяцьку умову з певною надією не додержати свого слова. „Ізба“ соймова й посланицька обидві затвердили своєю згодою гадяцькі пункти, гадаючи в слушний час зломити своє слово, порушити гадяцькі пункти.

Затвердивши гадяцьку умову, сойм назначив день для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день припав в 22-ий мая.

В сенаторській „ізбі“ поставили пишний трон для короля. Зібрались усі соймові посланці, сенатори й декотрі біскупи. В одинадцятій годині з-ранку увійшов в залу король і сів на троні. Сенатори й соймові посланці стали кругом трона. Тоді покликали посланців нового Великого князівства Руського. Козацькі посланці увійшли і стали у ряд. Коронний канцлер сказав красномовну промову од ймення короля і оповістив, що король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну в підданство і затверджує гадяцьку умову, постановлену Бенъовським з козаками 16 сентября 1658 року.

Почала ся присяга. Перший присягнув король, поклавши два пальці на євангелію. В своїй присязі Ян-Казимір обіцяв, що він і його наслідника дають обо-

в'язок королівською присягою держати гадацьку умову непорушно на віки вічні і вчиняти правдивість усім жителям Великого князівства Руського по їх праву і звичаю. „І коли б я, борони Боже, — сказав вкінці присяги король, — не додержав моєї присяги, то народ український не повинен мені покорятись.“ Після короля присягли архієпископ прімас гнізненський, єпископ віленський за все католицьке духовенство, потім присягли гетьмани коронний і литовський за все польське військо, а після їх присягли канцлери і підканцлери Королівства Польського.

Коли ця церемонія скінчилась, почали присягати козацькі посланці. Київський митрополіт Дионісій Балабан приніс євангелію, обковану золотом, і золотий хрест і поклав їх на столі. Генеральна старшина присягала по одному, піднявши два пальці вгору; отамани й осаули присягали по два разом. Але як церемонія стала вже дуже загайна, то сотники і решта козацьких посланців усі стали на-вколішки, піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша висловив за їх усіх присягу. Скінчивши присягу, козацькі посланці сподобились поцілувати короля в руку, і весь збір з церемонією вийшов з „іаби“ і пішов в собор єв'ятого Яна.

Узенька улица коло собора уся заповнилась блискучим кортежом розкішно убраних польських сенаторів та козацьких посланців. Увесь кортеж аж с'яв червоними, синіми й жовтими кунтушами, червоними верхами козацьких шапок. Улиця неначе зацвіла квітками. Майське сонце весело грало й лисніло на золотих поаументах кунтушів, на червоних та жовтих дорогих уборах, на червоних маківках козацьких шапок та на червоних кунтушах. З усіх одчиняних вікон визирали гарні панни та панії в пишних уборах. Покрівлі будин-

ків були обсіпані народом, неначе їх обсіли хмарами галки. Блискучий кортеж неначе вливав ся в високі двері собора, кидаючи червонястий та жовтий одлиск на стіни собора, обквітчані виліпляними фігурами та арабесками. Самі янголи, виліплені над високими дверима, неначе ожили, вкриті живим одлиском од дорогих кармазинів. Сьвіт тих одлисків бігав, миготів по горорізьбі; янголи неначе засьміялись на radoщах, що настав мир і спокій в Польщі, що Україна знов пристає до згоди з Польщею.

Блискучий кортеж неначе поглинули широкі темні двері. В соборі почав ся молебінь. На улиці, на покрівлях стало тихо, як в глузу північ. Натовп на улиці покидав шапки. Все затихло. Ввесь натовп на улиці ніби замер. Тільки чуть було, як в прозорому повітрі десь весело щебетала ластівка і її дзвінкий, але м'який голос розливав ся, неначе хто вигравав на флейті веселі трелі. На соборі на хресті вчепилась ніжками галка і завакала своїм м'яким голосом. І те кавкання галки виразно рознесло ся по-над домами серед мертвої тиші. Високі й тонкі дві башти собора з-дива поглядали на незвичайний збір народа, неначе замершого й захолового на улицах, в одчиняних вікнах і на дахах.

Серед мертвої тиші несподівано загув орган та все дужче та голоснійше. Гук органа сповнив усей собор і мало-по-малу ніби полились здавляні філі міцносилх гуків через одчиняні двері, неначе вони не зміщувались в храмі, і полились через край, потрапили в одчиняні двері і розлились філями по улиці, понеслись вгору по-над домами і розлились по синьому небі, в майському повітрі.

В соборі заспівали „Тебе Бога хвалимо“. Заспіва-

ли усі од щирого серця на радощах дужими голосами. Орган загув, заклекотів, закричав, а потім загремів; його низький влекіт, як грім, злив ся з голосами. І задрижали товсті стіни собора, неначе не видержали натяску лицарства, натяску лицарської сили й мужности. Безмовне, ніби змертвіле стовпище захиталось на улиці й на дахах. Усі почали хреститись, бо вже настав кінець молебіння, і всі ждали, що от-от незабаром блискучий кортеж з королем на чолі з'явиться в дверях собора і затопить золотом і сявом улицу.

На небі сонце зразу погасло. Набігла майська чорна хмара. Ще орган не замовк, як несподівано вдарив грім, неначе десь недалечко вистрелили з гармати. Грім гуркотів весело по небі і неначе зареготав ся на радощах великого для Польщі свята. Несподівано полив ся дощ ливцем. На одну хвилину стовпище неначе вкрилось туманом і заворушилось, захиталось на високих покрівлях. Дощ лив, шумів, аж джурчав. Потьок впади з покрівлі і заджурчали по улиці. Процесія мусіла задлятись в соборі, поки перестане дощ.

— Це добрий знак! — гомоніли в соборі, — дощ теплий і плодучий. Як цей дощ несе свіжість і родючість, так постановлений мир з Україною нехай збагатить нас, прибільшить благословення і надарує процвітанням Польщу!

Дощ од-разу перестав, неначе хто закрив несподівано хмари. Одгуки грому лунали тихо десь далеко за Вислою над лугами, над густими лісами. Над Варшавою небо випогодилось і засяло чистими блискучими блакитними фарбами, неначе оповилось найдорожчим голубим м'яким шовком з золотистими сутінками. Кортеж рушав і вийшов з собора. Жовті панські чоботи, червоні козацькі сап'янці з срібними підковами залисніли на

улиці обмочені в теплу дощову воду, котра дзюрчала під ногами. Стовпище крикнуло, як один голос: Віват король Ян-Казимір! Віват козаки!

— Пішла хмара на Татари, а сонечко на християни! — говорили козаки, подивляючись на хмари, що посунулись за Вислу.

Але ті хмари посунулись і на Татар, посунулись вони і на Україну...

Після присяги почали ся в Варшаві бенкети. Багаті, значні польські магнати запрошували до себе на бенкети українських посланців. Пани витали козаків з поважанням; козаки показували на словах прихильність до короля й Польщі.

В ті часи польські магнати не ставили собі великих палаців в Варшаві. Здорові палаци з баштами вони ставили в своїх маєтностях по селах та містечках, то над болотяними річками, то на горах для захвсту од несподіваного нападу Татар, козаків та ливонських рицарів. Палаци їх були разом і твердині, обкопані ровами, обсяпані валами, захищені болотами, очеретами або горами. Один тільки коронний канцлер мав чималий палац з двома невеличкими баштами, котрі гордовито позирали на тісно скучені жидівські та міщанські невеличкі задимляні домки, неначе погаті та довгошії чаплі на жаби, що прятаїлись на дні болота в осоці. Канцлер запрошив до себе на бенкет декотрих козацьких старшин і чимало соймових посланців.

Просторна довга зала на другому поверсі йшла через увесь палац і була вкрита зверху закругляним плафоном, неначе зігнутим листком паперу або велитенською половиною улика, розрубаного вподовж на два двов. Плафон увесь був обліплений грубими арабесками, неначе на йому було натуляне ломаччя по по-

ловині з усяким листом, в котрому подекуди позаплу-тувались крилаті Амури та мизаті й пикаті Венери. По обидва боки довгої зали йшли рядочками тісенькі й узенькі кімнатки, в котрих нігде було й повернутись гаразд. Уся зала була освічена трьома люстрами, ко-трі були причеплені до плафона; на їх трьома вінцями горіли свічки ярого воску. Довгі ряди столів тягли ся од краю до краю зали. Столи аж захрясли під срібни-ми тарілками та полумисками, повними усяких наїдків. Срібні кубки та пугарі були наставляні посеред столів, неначе срібний гай виріс на скатертях посеред столів. Чимало волів, баранів, кабанів та усякої птиці полягло під ножами кухарів для того бенкету. З льохів вико-тили кілька бочок старого вина, а найбільше венгер-ського. В залі стояв гам та клекіт, неначе на ярмарку; скрізь тхнуло воском та димом, як у церкві. Добре ви-но розв'язало і панам і козакам язика. Усі говорили голосно, скільки було сили, як тепер говорять селяни. Господар не обходив столи і велів слугам наливати пу-гарі вином. І пани й козаки пили страшенно. Гості спо-рожняли жбани в одну міть. Слуги на-силу встигали наливати їх вином з бочок. Вино неначе зсякало, всиса-лось і входило в суху землю, місяць немочену дощем.

Пани братались з козаками, обнімались і цілува-лись на радощах, неначе вони ніколи не бились і навіть не лаялись. Козаки голосно хвалились своєю прихиль-ністю до Польщі.

— Оттепер нехай найяснійший наш король поси-лає нас на Москву або на Шведів! — говорили на ра-дощах козаки. — Ми дамо їм в знаки і докажемо, що ми готові і головами накласти за його королівську величність. Проінали тепер Татари й Турки! Нехай вони

тепер пачувають ся лиха! Завдамо ми їм вкупі з вами доброї пинхви!

Вже на дворі сутеніло. В залі стало душно, як на печі. Після довгого бенкету козаки й пани вже були п'яні. Коронний канцлер, господар дому, встав з місця і хотів сказати промову, але він був вже такий п'яний, що язик не слухав його і на-силу повертав ся в роті. Канцлер забелькотів, запикав ся, замикав ся і замовк.

— Віват канцлерові! віват! Випємо за здоровя канцлера! — гукнули гості. — Нехай живе славний канцлер!

Вже смерком скінчив ся бенкет. Господар запросив гостей в садок. Гості рушили в одчиняні на террасу двері. Слуги понесли сьлідком за ними пугарі, кубки, пляшки та бутлі. Сад був освічений ліхтарями. На дворі стояла тиша. Гості обсіли лавки на широкій террасі, обсіли кам'яні сходи, розсипались по садку і посідали на розстеляних килимах на землі, декотрі посідали на траві. Знов полилось вино та горілка з бочок в бутлі та в жбани.

На террасі один штукар, козацький сотник, стоячи коло ліхтаря і поглядаючи на свою тінь, промовив:

— А що, панове, чи не стала моя тінь довша, як я став шляхтичем?

Генеральний обозний Тиміш Носач зареготав ся на цей жарт. Зареготались навіть ті козацькі полковники та сотники, котрі самі запобігали в сенаті та в короля ласки, щоб дістати право шляхецтва. Пани образились і понадимались. Коронний канцлер насупив брови. Козаки своїми жартами неприємно вразили гордих своїм шляхецтвом польських панів.

Вже настала глупа північ. Вже гості спорожнили не одну бочку старого венгурського. Половина гостей

на-силу потрапила в двері, як почала розходитись до дому; друга половина гостей попадала до-долу й по-снула. Самого господаря слуги взяли по-під руки і на-силу доволокли до пшного ліжка в узенькій тісенькій кімнатці.

Нагулявшись в смак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись на Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затверженими королем пунктами гадяцької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхецтва, але не всю. Дістали од короля шляхецьке право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобались од короля такої чести.

Козацькі посланці вернулись з Варшави до Чигирини аж перед Зеленими святами. Саме тоді поприїжджали до гетьмана полковники та сотники, щоб поздоровати гетьмана з празником по давньому козацькому звичаю. Гетьман жив тоді в Суботові, і козацька старшина й посланці поїхали до Суботова. Першого дня Зелених свят усі вони зібрались в просторній світлиці Богданового палаца. Світлиця була обквітчана клечинням, рутою та любистком. На вікнах, на столах стояли букети з півонії, півніків, мяти та рути. Підлога була посипана татарським зіллям, дрібною осокою в перемішку з пахучим чебрецем. Світлиця була весела, повна пахощів. Дух весняного зілля, ясне проміння майського сонця, все це гармонізувало з радісним почуванням козацької старшини, котру брала нетерплячка, щоб швидче вийшов гетьман і оповістив про шляхецькі привілеї, надаровані королем старшині й усій Україні.

В другій світлиці походжав гетьман Виговський, дожидаючись, поки збереться уся старшина, поки зій-

дуться усі посланці. Гетьманша сиділа на канапі коло столу.

— А що, Олено? Чи добрим пророком був я колись, ще тоді, як тебе сватав? Чи не оправдалися же мої пророкування?

— Що оправдалися, то оправдалися! Ти був добрим пророком; тим то я і захотілась за тебе вийти за-між, бо постерегла твій хист, твою здатність, твій розум та зручність.

— От теперечки я гетьман і великий князь на Русі, а ти велика княгиня! Поздоровляю тебе з великим князівством! — сказав Виговський і тричі цмокнув гетьманшу в щоки.

— І я тебе поздоровляю од щирого серця! — тихо обізвався Олеся.

— От тепер твої князі Любецькі та Соломирецькі, та твої сенатори родичі зісталися в сливах! Ти тепер висча за їх усіх, бо ти велика княгиня, мов королівна на Україні, а вони прості князі і мусіти-муть схилити свої гордовиті голови перед тобою. Вони тепер зірка, а ти ясне сонце України, — сказав Виговський, походжаючи по сьвітлиці, гордо підвівши голову вгору.

— Ну, теперечки як почує княгиня Любецька, що ти став великим князем, а я великою княгинею, то лусне з досади, — сказала гетьманша.

— А князь Любецький аж зареве од зависности, а твій дядько, кальвиніст Христофор Стеткевич з дива вискочить на тин та й закукурікає, як півень.

— А тітка Суходольська? Тепер вона од зависности скрутить ся, зверетенить ся та й скажить ся! Вона ж найбільше ставала нам на дорозі! — сказала Олеся і встала з місця. — От тепер я велика княгиня!

заткнула роти усій високодумній рідві! — говорила Олеся, ходячи тихо по сьвітлиці.

В гетьманші очі блищали, щоки горіли. — Гордовитість і самолюбство, вдоволене по самісіньку шию, так і сьвітилось в її пишних очах, в цілій постаті. Довга оксамитова рожева французька сукня пишно сунулась за нею сьлідком по підлозі, а голубий шовковий кунтуш аж шелестів на її стані ніби на радощах, що вкривав княжі плечі і княжий стан.

— А знаєш, гетьманшо, що ми постановили в гадяцькій умові з Польщею, щоб наші українські православні князі, які позоставались на Україні, не мали привілеїв, більших за козацькі привілеї, і були у всьому рівня козакам, — сказав гетьман. — Це нашим князям Любецьким та Соломирецьким ще одна носатка од мене в самісінький ніс.

— Ото й гаразд! Так і треба! — аж крикнула гетьманша. — Надіну ж княжу діядему своєї матері на цей урочистий час і покажусь в неї козацькій старшині, щоб тепер вона не дуже ставала за павібрата з нами.

Гетьманша витягла з здорової скрині маленьку скриньку чудової роботи, одімкнула, вийняла дорогу золоту діядему, обсипану бриліянтами, і почепила собі на голову; потім вийняла чотири разки перлів і золоте намисто з маленьких червінчиків і почепила на швию.

— Пишна ти в цій діядемі та перлах! Ти неначе родилась за-для того, щоб носити діядему та корону! — сказав Виговський, милуючись своєю Олесею.

Гетьманша запишалась на ці слова чоловіка; на її очі, на її обличчя на одну мить неначе злинули грації і обвіяли їх своїм духом. Але перегода Олеся знов гордо підвела голову і тихою ходою почала походжати по сьвітлиці. Княжа поставність та поважність знов вигля-

нули в її постаті, в кожному пружку її гордовитого обличчя.

— Та ти, гетьмане, не цілуй ся тепер з козацькими полковниками! треба знати й свою честь. І я не буду їх тепер цілувати в плечі, бо я тепер їм не рівня. Од-разу постав себе як великий князь і гетьман, щоб і вони з'учились вважати на тебе, як на великого князя! — навчала Олеся.

— А то ж як? А вже ж я тепер їм не рівня. Тепер я маю ласку в короля. Тепер я кому схочу, тому й дам шляхецький ранг. Але козацька старшина певно вже вся зібралась. Час виходити!

— Виходь ти попереду, а я зараз за тобою вийду, щоб прийняти поздоровління, — сказала гетьманша.

Зібрана в світлиці старшина все поглядала на двері, а двері не одчинялись. Намальована на дверях дочка Фараонова в очереті й кошик на воді з маленьким Мойсеєм все стояли нерушимо. Коли це несподівано Фараонова дочка з очеретом неначе посунулась і десь сховалась. Два козаки одчинили в велику світлицю двері і поставали по обидва боки дверей. Гетьман прийняв поважний вид і гордо вступив в світлицю. Полковники й сотники і посланці сповняли сливе усю світлицю. Гетьман поклонився до їх не дуже низьким поклоном, ледві нахиливши голову. Оксамитовий малиновий кунтуш, червоні сап'янці з срібними підковами та острогами аж сяли на гетьманові.

Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з Зеленими святками. Гетьман подякував тихим голосом і знов ледві поклонився старшині. То вже не були низенькі та облесливі попередніші поклони колишнього

генерального писаря Виговського, то був гордий поклін гетьмана і великого князя Русі.

— Не так тепер кланяєть ся гетьман старшині, як було переднійше! — зашепотіли декотрі полковники, що стояли позад других. — Неначе не той став!

Гетьман стояв сам серед сьвітлиці і нікого не попросив сісти. Генеральний писар Груша подав гетьманові королівські грамоти. Гетьман прочитав їх мовчки і потім зараз оповістив, котрих полковників та сотників король надарував грамотами на шляхецтво. Шляхецтво дістала од короля не уся козацька старшина, а тільки ті полковники та сотники, на котрих, само по собі, показав гетьман. Полковники, осауди та сотники почали переглядатись і шепотіти. Гетьман підвів голову і грізним поглядом поглянув на старшину. Старшина стихла. Прочитавши декотрі грамоти од короля, Виговський промовив: „Поздоровляю вас, старшино, з Великим князівством Руським і з новим правом шляхецтва! Будьте вдячні найяснійшому нашому королеві і добродієві!

Дехто з старшини поклонив ся і подякував гетьманові.

— А ми тебе, гетьмане, поздоровляємо, як великого князя й гетьмана України! — промовив генеральний писар Груша і низенько уклонив ся Виговському, поклонились низенько разом з ним і ті полковники та сотники, котрі дістали право шляхецтва.

Осауд Ковалевський і инчі, котрі не дістали права шляхецтва, не поклонили ся Виговському.

— Поздоровляєш нас, гетьмане й великий князю, з правом шляхецтва, та не всіх, — гордо промовив Ковалевський. — Ми, козаки, усе діти однієї матері України. Здаєть ся, в Гадячі постановили, щоб уся козацька старшина стала од короля право на шляхецтво, і там

не було такої умови, щоб шляхецтво було дано твоїм гетьмане, слугам...

— Не з моєї причини так стало ся... Про це вже знає найяснійший наш король і добродій, — сказав Виговський, і в його словах, в його голосі знов виявились хитрощі та облесливість колишнього Богданового генерального писаря.

— Знає про це король... це правда. Аде коли король знає, то тільки через тебе, гетьмане, — знов обізвав ся з злістю Ковалевський.

Гетьман гордо випростав ся на весь свій високий зріст і сказав:

— Що зроблено, то зроблено, і не нам його перероблювати. Прошу старшину пам'ятати про свої обов'язки до найяснійшого нашого короля й добродія і до нас, гетьмана і великого князя.

Старшина замовкла. Генеральний писар Груша облесливо промовив:

— Передаємо наше поздоровління ясновельможній гетьманші й великій княгині!

— От вона зараз буде, — сказав гетьман і вийшов в двері. Фараонова дочка й очерет знов з'явились перед очима старшини.

Через одну хвилину два козаки знов одчинили двері і стали по обидва боки, неначе вкопані. В двері увійшла гетьманша з повагом, горда та пишна. Княжа діядема лисніла й блищала аж сипала промінням. Золоте намисто, перли, золоті позументи, золоті парчеві квітки на шовковому кунтуші сипали од себе сяєво кругом нової великої княгині. Вона увійшла і стала серед сьвітлиці. Сьлідком за нею вийшов Виговський і став поруч з нею.

Старшина поздоровила Виговську з сьвятками і з

*

великим князівством. Вона подякувала тихим голосом. Усі полковники та сотники підступали до неї та цілували її в руку і в плече. Вона не поцілувала в плече ні одного полковника.

Гетьман і гетьманша трохи постояли серед світилиці, трохи побалакали з деякими посланцями. Виговський розпитав в посланців, як приймали їх в Варшаві, як вони давали присягу на підданство королеві, а потім поклонився усім полковникам. Гетьманша так само поклонилась разом усім одним поклоном і тихою ходою вийшла з світилиці. Сльідком за нею вийшов і гетьман, не запросивши старшини до себе на празниковий бенкет, як то бувало переднійше. Два козаки зачинили за ними двері.

— Осаул Ковалевський страшний за-для мене, — тихо промовив Виговський до жінки. — Він мене зсадить з гетьманства і з великого князівства, але не діжде він цього. Треба йому чики-чики! — сказав гетьман і показав на горло, чикаючи палцем по своїй горлянці. — Пошлю найнятих убийників, горлорізів-Татар, нехай його десь застукають та й чики по горлі!

— Це наш закатований ворог, він нам накоїть багато лиха, — сказала ще тихійше гетьманша.

Уся старшина, усі посланці стояли, терлись, мались, тупцями, все сподівались, що гетьман знов вийде і запросить усіх на празниковий бенкет, як звичайно бувало переднійше. Але двері в світилицю не одчинялись, неначе їх хто замкнув і припечатав. Фараонова дочка мовчки дивилась на старшину і неначе сьміялась з їх. Усі постояли, потупцями та й розійшлись.

— Ого-го! Виговський вже став не той! — сьміливо гомоніла старшина, — вже не осьміхається й не кланяється низько.

— Коли б тобі хоч сісти попросив! коли б тоб дав хоч по чарці за труда! — гомовили деякі сотники та посланці.

— Ото добра закуска, нігде правди діти! — говорив гордовитий Ковалевський. — Оце гаразд наїлись, напились в гетьмана, та й... бувайте здорові!

— В мене вже аж хміль вдарив од гетьманського вина. Добрий могорич поставив нам Виговський! — жартував Носач.

— Буде він нам ставити ще красчі могоричі! Щось він занадто гордо підняв голову, як став великим князем з ласки королівської, а не з нашої, — гомоніли Ковалевський та Золотаренко. — Не король вибрав Виговського, а ми! А коли ми його вибрали, то можемо й скинути з гетьманства. Високо він літає, та низько сяде.

Вже аж третього дня Зелених свят гетьманшин брат, сотник Юрій Стеткевич вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет. Гетьман і справді запросив до себе, але не всіх полковників та сотників, а тільки тих, що були йому вірні і дістали од короля шляхецтво. Це ще більше роздратувало козацьку старшину. Чутка про те, що не всі козаки дістали право шляхецтва од короля, навіть не всі полковники й сотники, облетіла по всіх полках. Невдоволена старшина почала нарікати на короля й гримати на гетьмана. Гетьманові про се виказували вірні йому козаки. Більше за всіх підбурював козаків Ковалевський. Гетьман задумав звести його з світа і підіслав потаємці до його своїх шпигунів і убийників. Але вбити Ковалевського їм не вдалося, а слава про цей гетьманів замір пішла по всьому Чигирині.

Діставши грамоти од короля, гетьман визволив

в тюрми московського посланця Портомоїна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в котрій нарікав на Олексія Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одібрав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забутись про панщину, про всі неправди й пригноблення од панів та ксьондзів. Народ бояв ся, що знов вернеться на Україну вигнані Богданом католики-пани і силувати муть його до панщини, бояв ся, що Польща знов заведе унію на Україні, знов напустить єзуїтів та ксьондзів, знов наśle на Україну свого війська, котре прийде ся вдержувати на харчах. Московські бояри й воєводи почали піддержувати Пушкарівську партію в Полтаві, ворожу для гетьмана. В полтавському полку вибрали за полковника Пушкарєвого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх „дейнеками“.

Гетьман не вважав на народ і на козацьку старшину, що була неприхильна до Польщі. Він знав, що усі полковники на правобережній Україні будуть встоювати за ним, будуть тягти до Польщі; він сподівався, що коронний обозний Андрій Потоцький стане йому до помочі, бо вже привів польське військо на правобережню Україну і став станом в Білій-Церкві. Гетьман назначив Немирича рейментарем над польським „затяжним“ військом і послав його за Дніпро, де було чимало

полковників, ворожих для гетьмана. Немирич перевів польське військо через Дніпро і поставив його в Чернігові, Ніжині, Борзні й інших містах лівобережної України. Ніжинський протопоп Филимонов давав про все звістки в Москву. До його пристава Богданів шурин, полковник ніжинський Василь Золотаренко, котрому хотілось видерти гетьманську булаву з рук Виговського, пристава переяславський полковник Тиміш Цюцюра, котрому також заманулось дістати гетьманську булаву, запобігши ласки в московських воявод. Так само Яким Сомко, брат першої Богданової жінки Ганни, хотів стати гетьманом. Запорожська Січ і славний її отаман Іван Сірко встали проти Виговського і остудились за Богданового сина Юрія, котрому вони хотіли доручити гетьманство. На Україні тліло, жевріло, і огонь був на поготові спалити. Виговський знав про це і оповістив збір на раду в Канівщині коло Германівки. Він хотів оповістити там королівський універсал на підданство козаків королеві.

IX.

Зачувши про цей гетьманський вчинок, старий Лютай цілий день ходив як сам не свій, сердився, з усіма лаявсь, чеплявсь до жінки, лаяв Маринку, а по обіді звелів синові запрягти коня в візок і побіг в Чигирин до своїх старих приятелів.

Того таки дня в-вечері Маринка примітила, що Демко все шепочеться з сином, все виходить з хати

і розмовляє з ним вишком то в ганку, то на причілку. Після вечері, вже смерком Маринка загляділа в вікно, що старий Лютай неначе крадькома пройшов по-під вікнами в садок і поніс здоровий бутель горілки, прикривши його полою жупана. Сьлідком за батьком майнула під вікнами постать Зінькова. Зінько поніс два здорові хліби під обома пахвами, накинувши на-опашки жупан і прикривши хліб полами. Перегода Маринка примітила, що під вікнами майнула ще одна висока постать і простувала з гори в садок. Вона впізнала полковника Джеджалика, найлютішого ворога Поляків та Виговського. За ним знов майнув хтось крадькома, неначе заградав ся з за хати, щоб когось ввіймати, а за ним ще пройшло два старі діди.

Маринку взяла цікавість. Свекрухи не було в хаті. Дитина вже спала. Вже й слуги поснули. І в хаті і в дворі було тихо. Маринка вибігла з хати і побігла стежкою в садок. Старий садок ріс по крутій горі і спускав ся з горба в глибокий яр. Старі груші та яблуні неначе заливали вщерть той яр густим гіллям. Маринка спинилась коло густих кущів ліщини та калини. Вона почула, що в яру гомонять люди. Гомін, тихий і здержливий, часом здужчував ся, то знов затихав, ставав тихий, як шелест листу. В садку під старим гіллям було по-ночі, аж чорно, неначе в погребі, і з-відтіля розносив ся тихий, але густий гомін. Маринці здавалось, ніби десь в пасіці вийшло з уликів два або три рої разом і гули на всю пасіку.

„Що це за диво! Які це люди зібрали ся в гушавині садка в цьому глибокому яру? І чого вони зібрались не в день, а в ночі? І старий Лютай певно тут, і Зінько простував сюди крадькома, потай од мене. І ті якісь темні, високі постаті певно йшли сюди...

Маринка виглянула з-за кущів і знов побачила, що з другого боку садка, з-низу простували по-під коноплями з десяток чоловіка і неначе пірнули в гущавину садка. Маринці стало чогось страшно, не вважаючи на те, що од неї дуже близько ворушились і гомоніли люди, що вона не сама стояла в чорній темряві, а побіч живих людей.

„Щось та є! Не дурно ж старий свекор прикривав полами бутель а Зінько хліб! Може це якесь козацьке потайне чарівниче „святкування?“ — подумала Маринка і несподівано зразу охолола. Їй здавалось, що от-от незабаром блисне огонь на небі і в садок у чорний яр впаде з неба огневий змій; їй здавалось, що поміж кущами заворушать ся дідьки, виставлять здорові роги, вишкрять здорові червоні залізні зуби, розпечені на жару. Маринка почувала, що в неї по спині пішов мороз, що її морозить всю од голови до ніг. Зуби застукали в рогі, неначе в пропасниці. Вона боялась рушити з місця, не мала сили тікати, неначе її ноги приросли до землі. Вона чула багато оповіданнів про Запорожців-характерників, про їх чари, і їй здало ся, що ті чарівники Запорожці наїхали до старого Лютая в гості темної ночі, при ясних зорях, наїхали не в двір, а потаємці зайшли в глибокий чорний яр, в густий, старий садок, щоб справляти якийсь чарівничий бенкет, щоб чинити якісь чари вкупі з господарем, її свекром, потай од людських очей.

Між кущами в чорній імглї блиснув огонь, неначе затлілась жарина; коло неї рядком спалнула друга жаринка, а далі третя й четверта, а потім зажеврів цілий рядок червоних жаринок. Гомін гув в яру, неначе бджоли гули в уликах. Маринці здало ся, що огонь от-от спалне під її ногами, що чарівники-Запорожці дізнають

ся, що вона стоїть за кущами, і сплять її підземним огнем за її цікавість. Вона напрудила свої сили і одскочила за другий кущ калини. Несподівано гомін ущухнув. В яру стало тихо й мертво. Маринка почула тихий голос. Вона впізнала той голос — то говорив старий осаул Лютай.

— Старі брати-товариші і ви Запорожці! Гетьман постановив в Гадячі умову з королем: він з декотрими полковниками та недоляшками, православними панами знов запродає Україну Польщі. Вже й посланці його, що їздили на сойм, вернулися з Варшави. Король прийняв Україну під свою державу. Козацька старшина дістала од короля препоганий для України гостинець: шляхецьке право. Знов настануть на Україні старі порядки! Знов прийдець ся одбиватись од польської нахаби! може знов пани помаленьку повертають ся на свої землі, заберуть народ до панщини. Гетьман з козацькою старшиною заведуть нове шляхецтво, нових панів замість старих.

— Не попустимо цього! не попустимо! Поляжемо покотом на полі битви, накладемо своїми головами, а цього не попустимо гетьманові! — зашепотіли старі козаки.

— Смерть гетьманові! Повісити б за це діло Виговського на першому дереві, на гілляці!

— Повісити його на воротах його двору! — гомоніло кілька Запорожців, котрих запорожський отаман Іван Сірко прислав в Чигирин на розвідки.

Маринка з переляку іздригнулась. Вона все тепер втямила: вона постерегла, що старий Демко задумав підняти повстання проти гетьмана і вбити його, і для цього зібрав потаємці в свій садок на яру своїх прихильників та однодумців. Маринці неначе з'явилась

жива гетьманша. Гетьманша ніби стоїть над вбитим гетьманом і ламає з горя руки. Гетьман підплив своєю кровю і лежить порубаний та постріляний.

— Побіжу до гетьманші зараз! зараз, і остережу її і все розкажу! Гетьманша тепер пробував в Чигириві... приїхала з Суботова, — блиснула в одну міть думка в Маринки. Але її взяла жіноча цікавість: їй схотілось послухати, що говорити-муть далі. Страх чарів, страх од нечистої сили вже минув.

— Смерть польському наймитові! смерть польському підлизі! смерть пронозі! — говорив один Запорожець, і його голос пронизував густий гомін, як різкий крик чайки пронизує шум і завивання бурі на морі.

— Послухайте, панове, моєї ради! На що нам здала ся смерть гетьмана? Ми ліпше вхопимо його в його палаці і вважимо в Польщу! — гомонів чийсь голос, і Маринка впізнала чистий дзвінкий Зіньків голос.

— Смерть Виговському! Повісити його на брамі! — загомоніли Запорожці і наймити з близьких козацьких броварів.

— Він хоче знов приневолити нас до панщини! Полковники хочуть стати панами, знов завести шляхту! Це гарно! Не треба нам панів! Смерть гетьманові! — говорив один наймит з броварії.

— Приятель Виговського Юрій Немирич, хоч і православної віри шляхтич, вже навів польського війська в Чернігів, Борану та Ніжин. Польські жовніри вже вимагають, щоб їх харчували наші села й городи. В Ніжині і в инчих містах козаки вже збунтувались і вирізують жовнірів Сам Немирич втік з Ніжина. Козаки настигли його коло села Сьвідовця і пошматували його! Ми через тиждень в ночі проти понеділка напа-

демо на Виговського двір і вхопимо його живцем, — говорив Демко Лютай.

„Проти понеділка в ночі... Дам знати гетьманші! Дам знати, хоч би прийшлось і вмерти“ — подумала Маринка і, як стріла, полетіла з кущів на гору, вбігла в хату, впала на постіль, заплющила очі і прикинулась, ніби вона спить. Але вона не спала всю ніч. Соннота та дрімота неначе втікли од неї і пішли по хатах до людей, щасливіших за неї. Маринка встала з постелі, як тільки почало розвиднюватись. І старий Лютай і Зінько спали довго і повставали вже як сонце височенько підбило ся в-гору. Маринка поралась, заходилась готувати снідання. Посідали за стіл снідати. Маринка все спускала очі у-низ і не могла глянути просто в вічі ні свекрові, ні Зінькові. Їй було ніяково сидіти з ними вкупі за столом і дивитись їм в вічі. Їй здавало ся, що вона ніби щось вкрала в їх і недобре сховала.

„Побіжу до гетьманші сьогодні... одпрошу ся в Зінька та в свекрухи ніби по ділу. Але по якому ділу міні одпрошуватись, коли ніякого діла нема? Коли б часом старий не догадав ся, чого я прошу ся до гетьманші... В гості до гетьманші не випадає проситись, бо сьогодні будень та й роботи чимало. Піду завтра або після-завтра“, — думала Маринка, втупивши очі в землю. Їжа не йшла їй на думку. Вона все ніби бачила перед собою гетьмана, порубаного, порізаного ножами, бачила, ніби він плаває в своїй власній крові. Що-дня після того Маринка думала одпроситись до гетьманші в гості, і що-дня не ставало в неї сьміливости й запикутись про це перед Лютаїхою та Лютаєм.

Тиждень минав. Настала субота. В суботу було

роботи в господарстві ще більше. Маринка мучилась, трохи не плакала.

„Одпрошу ся завтра до церкви, а з церкви забіжу до гетьманші“ — подумала Маринка і заспокоїлась, думаючи, що вона попередить напад козаків на гетьмана.

Тимчасом того тижня гетьман трохи не загинув од руки полковника Джеджалика. Задумавши небезпешне для себе діло, Виговський знов найняв татарську орду. Карач-бей привів орду і отаборив ся в стелу. Гетьман виїхав до Татар, щоб стати з ними в спілку. Після присяги і козаки й Татари пили та гуляли. Виговський по своєму звичаю не пив, тільки прикинув ся паним. В-вечері він увійшов в свій намет, але не ліг в йому спати, підняв полу намета і шмигнув в татарський стан. Паний Джеджалик увійшов в намет і шаблею порубав тільки постіль Виговського...

В неділю Маринка пішла до церкви, впала на коліна і молилась, щоб Бог одвернув напасть од гетьмана та гетьманші. Після служби божої Маринка не пішла, а бігцем побігла до гетьманського палацу.

„Але як міні сказати про змову козаків вбити гетьмана? На кого ж це я думаю виказувати? Невже міні доведеться виказувати на свого свекра та Зінька? А що, як гетьман звелить вхопити свекра й Зінька і постинати їм голови?“

Ця думка блиснула в Маринки, як блискавка. Маринка спинилась і стояла на одному місці, як укопана. Вона й сама не знала, чи йти до гетьманші, чи вертатись до дому. Їй стало жаль Зінька. Вона ніби бачила очима, як Зінька ведуть на кару, кладуть голову на колоду і стинають йому голову. Бідна Маринка неначе побачила, як блиснула сокира в здорових руках кататарина, неначе почула, як стукнула сокира, як бриз-

нула Зінькова кров, як голова покотилась по землі. Маринка кривнула і повернула назад. Сльози закапали з очей. Вона бігла по улиці до дому, неначе втікала од страшного кривавого видовища. Вже вона вибігла за місто, вже з міста було видко свекрів хутір на горі. Тихий вітер повівав на неї і прохолоджував її лице. Вона знов спинилась і задумалась. Знов вона пригадала, яка страшна смерть жде гетьмана, а може й гетьманшу.

„Боже мій! що мені робити? що мені почати? — думала Маринка, ламаючи руки, — і в кого мені поради питати? Одна рідна мати дала б мені раду... але я крил не маю, щоб летіти до неї поради питати.

Маринка довго стояла неначе непритомна, ламала руки. Думки неначе згасли в голові, як світло на вітрі. Але несподівано на неї найшла думка, неначе десь з неба впала.

„Скажу я гетьманші що знаю напевно, що чула од людей, ніби чигиринські козаки та робітники-наймити змовились сьогодні в-вечері вчинити напад на гетьманську оселю і звести з світа гетьмана. Про свекра й Зінька нічого не скажу; не скажу й слова: і хто, і що, і де, і як.

І Маринка знов повернула назад, побігла в місто і застала гетьманшу дома.

Гетьманша сиділа задумавшись. Вже не одна неприємна чутка доходила до неї й до гетьмана. Як тільки посланці прибули з Варшави і привезли грамоти од короля, увесь Чигирин загомонів проти гетьмана. Загомоніли прості козаки, почали нарікати на гетьмана міщани, загули селяни в близьких селах, наймити па броварнях, загоміла чорнота і уся сірома. Гетьман знав про цей гомін невдоволених, але він надіюв ся на свій чигиринський полк, складений з Німців, православних сірачкових шляхтичів та вірних козаків, надіюв ся на

татарське військо, що стояло на-поготові за Чорним лісом, а ще більше покладав надію на короля й польське військо. Гетьманша сиділа задумана й бліда. Одна несподівана чутка за другою, як чорний ворон за вороном, залітали в гетьманський двір і тревожили гетьмана й гетьманшу.

Маринка вбігла в сьвітлицю бліда, стревожена й заплакана. Вона привиталась до гетьманші, сіла й зразу заплакала. Гетьманші здалося, що в домі Демка Лютая трапилось якесь нещастя, що Зінько несподівано або скалічив себе, або занедужав, або помер, або старий Лютай вмер наглою смертю.

— Маринко! що з тобою? чого ти плачеш? — спитала гетьманша, сама стревожена.

— Моя дорога гетьманшо! Скажи гетьманові, щоб зараз таки, зараз тікав з Чигирина, бо сьогодні в ночі буде йому біда, — сказала Маринка.

— Яка біда? — спитала гетьманша і трохи зблідла на виду.

— Буде йому смерть: його хотять вбити сьогодні в вечір або в ночі, — сказала Маринка.

— Як ти знав про це? Хто тобі казав? Хто хоче вбити гетьмана? — питала гетьманша, хапаючись з питаннями.

— Я чула про це на свої вуха... на улиці... підслухала з садка. Чигиринські старі козаки, міщани та наймити з броварів змовились цієї ночі вбити гетьмана.

— Ох, моя лиха година та нещаслива! — крикнула гетьманша і охолола й остовпіла.

Маринка знов заплакала голосно на всю сьвітлицю: їй жаль було і Зінька, жаль було і гетьмана та гетьманші, і вона зуби сціпила, щоб не признатись і не вихопитись яким словом про те, хто має замір вбити

гетьмана. Цей плач почув гетьман з другої сьвітлиці. Він раптом одчинив двері і заглянув в ту сьвітлицю, де сиділа гетьманша.

— Хто тут плаче? — спитав гетьман. — Маринка! Чого це ти, Маринко плачеш?

— Тікайте з Чигирина, ясновельможний гетьмане, бо цїєї ночі хотять вас вбити: цїєї ночі вас або зарубають, або повісять, або живцем візьмуть і випроводять кудись, а вже куди, про те й сама не знаю. Я підслухала це все на улиці. В місті неспокійно... Тікайте! — говорила Маринка і її сльози та хлипання мішалися з розмовою, з уривчастими словами та викриками. Виговський зблід на виду. Це була не перша чутка, котра доходила до його, що його збирають ся вбити.

Тільки що Маринка вийшла з дому плачучи, в гетьманський двір вскочили на конях п'ять польських жовнірів. Гетьман вгледів їх у вікно і вискочив у ганок. Коні були вкриті піною і важко сапали, аж боки в їх ходором ходили. Гетьман впізнав затяжців Юрія Немирича.

— З-відкіль ви прискакали? Що трапилось за Дніпром? — гукнув гетьман на жовнірів.

— Біда нам, ясновельможний гетьмане! — обізвався один жовнір. — Пан Немирич поставив жовнірів на станциях в Чернигові, в Борані, в Ніжині та в инчих містах. Міщани й хлопи не хотіли давати нам харчів та станцій і кричали та лютували, що Немирич та гетьман навели польського війська на Україну. Ми стояли в Ніжині. Василь Золотаренко зрадив тобі, ясновельможний. В ночі прийшов під Ніжин переяславський полк, що зістав ся вірний цареві. Золотаренко покинув на ніч незаперті ворота без сторожі. Переяславські козаки одчинили в ночі ворота, ввірвались в місто і крик-

нули „бийте Ляхів!“ мужики пристали до козаків і за одну годину повбивали п'ять хоругвів. В інших містах так само повбивали жоввірів. Наш рейментар пан Немирич втік. Козаки наздогнали його за Кобизчею коло села Сьвідовця і порубали його на шматки.

Гетьман зблід. Дві сльози покотились з очей: йому було жаль Немирича, найпросвіченішого чоловіка на Україні, котрий і Україну любив і бажав їй щастя-долі, і стояв за спілку України з Польщею, бо вважав на сю спілку як найліпшу.

Настав вечір. Гетьманові оповістили, що по улицах в Чигирині скоїв ся якийсь несподіваний рух: скрізь було примітно якесь вештання. Вештались козаки, вештались міщани. З сіл, з близьких броварів наїшло багато хлопів, наїзло багато голоти. Все те чогось никало по улицах, вешталось по хатах, по дворах. Гетьман неначе почувив дух смалятини серед пожежі. Він почував душею, що от-от незабаром десь схопить ся полум'я пожежі, на котрій він накладе своєю головою.

— Тікай, серце, з міста! — тихо говорила гетьманша Виговському. — В місті небезпечно. Можуть напасти на тебе, з-за угла, з якогось закутка, з садка. За мене не бій ся! Я сяду на коня і сховаюсь в твердині. Мене оборонять обозний Данило Олівемберг та найняте німецьке й татарське військо.

Як тільки на дворі смеркло, гетьман з-похвату скочив на коня і, як він сам потім говорив, в одній сукмані верхом на коні втік з Чигирина. Він покатав під Германівку, де козацьке військо зібралось на раду по його приказу. На Германівській раді Виговський думав оповістити Гадяцьку умову, прийняту й затверджену королем та варшавським сенатом.

Бібліотека найзнамен. повістей. Томъ LXIV.

20

В той час Юрій Хмельницький вже вернув ся з Київа і прибув до Переяслава. З-відтіля він послав вірного слугу свого батька, Бруховецького, з універсалом до запорожського отамана Івана Сірка. В тому універсалі молодий Юрій жалів ся на Виговського, що він не вертає йому гетьманської булави, що він грабує Богданові скарби і вживає їх на свої потреби. Сірко прибув з своїми Запорожцями і вкупі з Юрієм та вірними йому козаками рушив з військом на Чигирин, щоб вигнати Виговського і настановити Юрія гетьманом.

Одного вечора смерком Маринка знов примітила, що старий Демко майнув по-під вікнами і поніс під полою здоровий бутиль горілки. Вона вгляділа, що й Зінко поніс під полою два здорові хліби і попростував сльідком за батьком з гори в гущавину садка. В Маринки серце забилося з переляку. Вона знала, що гетьман виїхав з Чигирина, і не боялась за його, але й знала, що її сестра в-первих, гетьманша, з малим синком Остапком зістала ся в Чигирині. Маринка прожогом кинулась з хати на двір, перебігла город по-під окопом, вскочила в гущавину і сіла в кущах, затаївши дух. Їй було видко, як люди йшли з гори, як перелазили в-низу садка через тини і пірнали в гущавину садка. Маринка почула тихий гомін, побачила жевріючі люльки через листя та гілля. Вона насторожила вуха і почала прислухатись.

— Я з старими козаками засяду коло мосту в садках за частоколом, — почав гомоніти старий Демко. — Юрась та Сірко з Запорожцями будуть іти в Чигирин через два мости на Тямині, а Бруховецький зайде з другого боку Чигирина з гори, кинеть ся на гору і візьме твердиню. Я з старими засяду за частоколом,

і як тільки вийдуть Нїмці та шляхтичі та козаки, вірні Виговському, до мостів, щоб обороняти мости, ми вискочимо з за частоколу і вдаримо на Виговців з потилиці.

— Добра твоя рада! — загомонїли старі козаки, сподвижники Богданові.

— А ви, молоді козаки й голота, повтікайте з Чигирина, повиходьте на зустріч Сїркові та Юрієві, пристаньте до їх війська та й рушайте з ними на Чигирин. Дайте доброго перцю Виговцям! — говорив Демко.

— Добре! добре! Згода! — гукнули козаки й хлопцї.

Маринка охолола. Вона догадалась, що й Зінько незабаром, не цїєї то другої ночі вийде з молодими козаками та міщанами з Чигирина і піде в битву не за Виговського, а проти Виговського.

Довго ще гомонїли козаки в гущавині, довго пили по чарці та курили люльки. Але Маринка вже не чула того гомону і не прислухалась до його, вже не бачила, як палахкотїли та жевріли, як жар, козацькї люльки. Вона тільки й почувала, як її здавило коло серця, як сльоза за сльозою котила ся з її очий. Маринка встала і тихою ходою пішла на гору. Вона увійшла в кімнату, впала на ліжку і заридала, припавши лицем до подушки.

„Тепер Зінько мій піде з Чигирина на війну, dokonешне піде! Тепер я бачу, яке міні горе, що я козачка. Горе моє, недоле моя! Неодну ніченьку доведеть ся міні обливати гіркими сльозами білу постіль, в-ранці вмиватись не криничаною й не річаною водою, а дрібними сльозами...”

Цїлий день Маринка ходила, як сама не своя, робила роботу, як сонна. Цїлий день в неї очі були чер-

*

воні, заплакані. Зінько поглядав на неї скося і думав: „Ну, та й почувливі ж оті жінки на серце та чуйні душею! Я тільки що задумав йти в битву, а вона вже ніби душею це передпочував, неначе їй з неба принесено звістку і кинуто в самісіньке серце. Чудне й дивне жіноче серце!

Маринка цілий день сльїдкувала за Зіньком, де тільки ступала його нога. Зінько пішов у станю, довго чистив шкреблом свого найкрасчого коня, заклав йому багато сіна, насипав в жолоб вщерть вівса по половині з пшеницею, лагодив та чистив сїдло, насипав в сакви вівса на дорогу. Маринка все те бачила і тільки важко зітхала. Зінько все порав ся в стані та в дворі, вештав ся й не присїдав. Маринка заговорювала з ним, зачіпала його, промовляли до його ласкавими словами, а Зінько і не дивив ся на неї і не слухав її. Пішні русяві його кучері аж гойдались на вітрі, розкудлані й нерозчесані, неначе густа жовта пшениця на полі, помята буйним вітром. Віка були спущені і закривали тихі ласкаві очі Зінько оглядав зброю, оглядав рушницї.

— Чом ти не говориш зо мною? Чом ти й слова не промовиш до мене, неначе важким духом дишеш на мене? Чи ти сердиш ся, чи ти збираєш ся кудись в далеку дорогу? — питала в Зінька Маринка.

— Ніколи міні тепер з тобою балакати. Йди в хату та роби своє діло! Ще наговоримось, — сказав Зінько, роздивляючись на гнуздечку, обковану срібними бляшками та гудзиками.

— Твої думки вже не дома! Твої думки літають вже десь далеко, в далекому краю. Чом ти не обізвеш ся до мене й словом? Чом ти не подивиш ся на мене тихими очима? Твої очі ніби зайняли ся огнем. Щось

є, та тільки ти міні не кажеш усїєї правди! — бідкала ся молода козачка.

Зінько підвів на неї очі. Очі блиснули злістю.

— Може ти чого на мене сердиш ся? Може я тобі в чому не догодила? може я тобі не вміла догодити? Ти чогось сердиш ся на мене? Еге?

— Гаразд, що ти дуже добра сьогодні. Йди в хату та гляди дитини. Міні треба оглядіти зброю. Йди собі од мене! Бабам микатись в козацькі справи не-чля.

Маринка покірливо вийшла з стані, похнюпившись і задержуючи в грудях важке зітхання. Вона пішла в хату, стала до роботи, а робота випадала з рук, не-наче вона не володала руками. Стара Лютаїха зирнула на неї скося.

„Одже ж молодиця догадуєть ся, що Зінько сьогодні лаштуєть ся в дорогу. І як вона догадалась? і хто їй сказав про це?“ — подумала Лютаїха і сама зітхнула. Їй прийшли на думку давні літа, давне лихо, коли вона була молода, коли й її нераз доводилось впроважати в дорогу на війну свого Демка, коли Демко привіз їй звістку, як синів розшматували Ляхи гарматами і полили їх кровю білий сніг. Вона ще важче зітхнула, але тихо, тихо, задавлюючи в собі цей давній, припалий мохом та пилом одгук давнього горя.

„Ох, перша розлука, як смерть для серця! Але за першою буде друга й третя, і кінця їм не буде, і лїк їм погубиш! А для бідної молодиці це ще тільки перша розлука, гірка, як полинь!“ — подумала стара Демчуха.

Настав вечір. Наймичка подала вечерю в ганок. Усі посідали кругом стола і вечеряли мовчки. Маринка

тільки ложку вмачала і прикидалась, ніби вона вечеряє. Іжа не йшла їй на думку.

— Час, сину, виїжджати в дорогу. Сідлай коня та не гай ся, щоб ти од товаришів не зістав ся! — сказав Демко, навіть не глянувши на Маринку.

Зінько осідлав коня, насипав в сакви вівса. Мати поклала в сакви харч. Зінько перекинув сакви через конячу спину і прив'язав їх до сідла.

— Тепер благословіть мене, тату, і ви, мамо, в небезпешну дорогу! — промовив Зінько.

Старий поблагословив сина. Мати накинула Зінькові на шийку золотий хрест на чорному шнурку і тихо заплакала. Маринка закрила очі рукавом, одвернулась, припала головою до одвірка і ненече її і в хаті не було, ненече вона й на світ не родилась. Вона не насмілилась навіть спитати, куди од'їджає Зінько. Кінь стояв, прив'язаний до стовпа, обернув голову до ганка і заржав од нетерплячки, ненече промовив: „Швидче, козаче! не гай ся, бо не втерплю, стоячи в дворі! Хочу летіти в степ і полечу з тобою вкупі орлом на ворога...“

Зінько зійшов з ганка і за ним тихою ходою ступав старий Демко. Маринка пішла слідком за ними плачучи.

— Побіжи, дочко, та одчини ворота! — Гукнув старий.

„Я б завязала, закувала залізом ворота, щоб не пустити милого!“ подумала Маринка і не рушила з місця.

Зінько скочив на коня. Кінь, як змий, звив ся і став дибом. Зінько ледві всидів на сідлі. Стара Демчиха подибала одчиняти ворота.

— Скажи ж мінї, милий, куди од'їджаєш, щоб я знала з-відкіль тебе виглядати, з котрого шляху: чи од

схода сонця, чи од захода? Ой вертай ся швидче! Не бари ся довго, бо я вмиру за тобою! Скажи ж міні щирю правду, куди од'їджаєш? — крикнула Маринка і припала головою до сідла та й заголосила, як по мертвому. Сльози душили її; вона почувала, що ледві дише.

— Не скажу, Маринко, бо й сам не знаю, з-відкіля верну ся... а може й не верну ся, — сказав Зінько.

— Дай йому, дочко, шовкову хустку на дорогу. Як впадеш, сину, на степу постреляний та порубаний, то закрий хусткою вид, щоб степові орли не виклювали часом очий, доки товариші піднімуть тебе з землі живого! — гукнув батько.

Маринка розв'язала на голові шовкову червону хустку і подала Зінькові. Роскішна коса випала з-під очіпка і кучерявим хмелем впала на плечі і розсипалась до пояса. Маринка припала до сідла і заголосила на весь двір. Пішла луна од того плачу по саду, по зелених вербах. Зінько почував, що й його давило коло серця, але йому хотілось битви, хотілось погуляти в чистому полі, бажалось покарати ворогів. Завзяття обняло його, неначе огнем, в одну міть. Він задушив жаль в серці, свиснув, пустив поводи. Кінь, як скажений, вискочив в ворота і залупотів копитами. Підняла ся курява і вкрила хмарою коня й козака.

Марина вернулась до хати, поливаючи стежку сльозами.

— Важка буде тобі, дочко, ця ніченька! — промовила Лютаїха, плачучи, — але не плач, дочко, не вбивай ся! Така вже наша доля. Перша розлука буде важка, як страшна хвороба, як сама смерть, а друга буде вже не така важка. Поживеш — звикнеш.

Мати втішала Маринку, а в неї самої сльози крапали дрібним дощем за коханим найменчим сином.

— Ану, баби! Оце розрюмсались! Велике пак диво, що козак їде на війну... От я вам поставлю корито то ви до світа наплачете повне корито сліз, може хоч курчятам знадобить ся... Ой, баби, баби! Чудна в вас вдача! — жартував старий. — Ревуть обидві, як корови за телятами. Ось потривайте! Прийдуть Ляхи Виговського, мусіти-мете й ви стати на муштру за рушницями. Ти, стара, станеш за козацького полковника, а Маринка в тебе буде за осаула, а наймички позабірають в руки рушниці та й будете палити з гори на Ляхів...

Цілу ніченьку проплакала бідна Маринка, припавши ниць до подушки, облила білу постіль сльозами. Їй все привиджувалося, що вона бачить Зінька, постреляного, порубаного, на зеленому степу з лицем накритим червоною хусткою, а кругом його обсіли чорні вороки та орли і ждуть його смерті, як розкішного бенкету. І другого дня ходила вона заплакана, як нежива. Сумні Маринчині карі очі стали ще сумнійші, наначе вона тільки-що поховала Зінька та вернулась з кладовища. Маринка зблідла, схудла, спала з тіла, неначе занедужала, неначе тиждень недужа лежала.

В Чигирині пройшла чутка, що багато козаків з чигиринського полка один по одному повтікали з Чигирини і виїхали на зустріч до війська Юрія Хмельницького та запорожського атамана, славного Івана Сірка, щоб пристати до їх. Сльідком за ними майнуло чимало чигиринських міщан, селян з близьких сіл та усякої голоти. Маринка прочула про се і догадалась, звідкіль виглядати свого милого. Вона що години виходила на гору і очі видивила, поглядаючи на черкаський шлях

за річкою, що вив ся гаддюкою на дві верстви глибокими пісками між чималими піскуватими білими горбами. За ті смуги білого піску поривало її душу що дня, що години.

X.

Незабаром по Чигирині пішла чутка, що вже наступають на Чигиринщину Юрієві прихильники.

Полковник Золотаренко напав на Сьмілу, маєтність Данила Виговського та Катерини. Сам Данило Виговський саме тоді виїхав з гетьманом на раду під Германівку і пробував в обозі польського коронного обозного Андрія Потоцького. Сьміли не було кому обороняти. Оселя Данилова була окопана земляним валом, щільно обгородженням частоколом. Золотаренко, менчий брат Катерининої махучи Ганни, третьої жінки гетьмана Богдана, зруйнував вали і частокіл і спалив оселю пасербиці своєї рідної сестри Ганни. Одначе він не вчинив ніякого лиха самій Катерині і випустив її на волю, спаливши всю її оселю і пограбувавши її маєтність. Катерина втікла в Чигирин до гетьманші і подала звістку, що Юрій з Сірком наступають на Чигирин.

Гетьмана не було в Чигирині. Сьмілива гетьманша не злякалась Юрія і сама стала обороняти Чигирин. В Чигирині було доволі усякого запасу для оборони: було шість сотень гармат, чотири сотні гарнізона з православної шляхти та Німців і кілька сотень козаків, вірних гетьманові. Над артилерією та німецькою піхотою командував Німець Данило Олівемберг, вірний геть-

манові. Гетьманша що дня, що години сподівалась, що до Чигирина прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманші на од'їзді в Германівку на раду; що дня, що години вона сподівалась, що гетьман з козаками вернеться з Германівки і дасть поміч Чигиринові. Але сподіванка її була надаремна. Ні Носач, ні гетьман не приїздили.

Одного дня після Першої Пречистої Маринка вибігла на гору за садок, виглядати свого Зінька. За річкою Тясмином, за зеленим лугом, за рядами старої вільхи та верболозу так біліли й блищали смуги піскуватих горбів проти сонця, що аж в очі різали. Маринка вгледіла, що на пісках між горбами на широкому черкаському шляху неначе спалахнуло полум'я, а над полум'ям підняв ся ніби дим. Маринка збігла з гори, вбігла в сьвітлицю і промовила до Демка:

— Тату! в пісках схопила ся неначе пожежа, видно огонь і чорний дим!

— Та то пожежа може за пісками десь в селі. Чому горіти там в тих пісках? — сказав старий. — А дай, жінко, бриля! Піду подивлюсь.

Демко накинув на голову бриля і почвалав на гору. Маринка пішла сьлідком за ним. Старий кинув оком на черкаський шлях. Між крутими білими горбами неначе текла червона, як жар, річка, звивала ся між горбами та все наближалась до Чигирина. Зверху над пісками піднімав ся неначе справді густий дим.

— Сіркові Запорожці! — крикнув радісно Демко. — Це і справді пожежа для когось... а може й для нас! І Юрій Хмельниченко веде своє військо!

А червоні кунтуші Запорожців все посовувались ближче довгою червоною смугою. Смуга вилась, як

гаддюка, по-між білими піскуватими горбами та все наближалась до Чигирина.

Демко не пішов з гори підтюпцем, а бігцем побіг, як молодий хлопець. Маринці аж сьмішно стало, що старий дід побіг бігцем, неначе грав в гилки. Прибігши в двір, Демко звелів сідлати коні, узброїв ся сам, подавав рушниці та шаблі наймитам. І в одну мить Демко з наймитами шугнули з двора верхами і покатали в місто зібрати своїх однодумців та товаришів.

Тим часом дали знати в гетьманський двір, що за Чигирином з'явилися козаки. І Катерина Виговська і гетьманша зразу догадалися, які то козаки йдуть на Чигирин.

— Це Юрій з Сіркою та з Золотаренком підступают під Чигирин! Треба вдарити на тревогу! — сказала Катерина з злістю. — А гетьмана нема в Чигирині, і Тиміш Носач десь задляв ся... Хто нас буде обороняти?

Гетьманша зблідла, а потім почервоніла. Її тихі очі блиснули од злости й ненавистности.

— Не злякалась я їх! Сама дам порядок! Гей, козаче! Сідлай коня, як мога швидче! Треба поїхати на гору, оглядіти твердиню. Може Данило Олівемберг задрімав там в твердині. Треба лаштувати гармати! — говорила гетьманша.

Тиха на вдачу, спокійна з-роду, гетьманша в одну мить стала неначе инча людина. Вона кинулась в кімнату, вхопила два пістолети, заткнула їх за пояс і вибігла на ганок. Козак держав за повід двох коней. Олеся скочила на коня і махнула на козака. Козак скочив і собі на коня і ледві встиг догнати гетьманшу. Як вихор вона покатила на гору до твердині, вибігла в браму і крикнула на Олівемберга, щоб він лаштував

гармати для оборони твердині і виставив козаків за мостом на Тясмині.

Козаки й Нїмці в одну мить узброїлись, стали в ряди на поготові до битви. Гетьманша звелїла їм вхопити сокири і поперед усього порубати міст. Вона знала, що по-над обома берегами Тясмина скрізь розляглися луги, болота й мскрачі, знала, що Юрієвим козакам трудно буде перейти через болотяну річку, як зваять в воду міст.

Вчинивши приказ, гетьманша сама об'їхала окопи, огляділа високі дубові частоколи, поставила козаків коло гармат. В неї десь узяв ся голос, десь узялась жвавїсть. Вона лїтала конем, як Запорожець, і голосно давала прикази Нїмцям і козакам.

Олівемберґ повів козаків та своїх Нїмців до мосту. Не підтюпцем пішло військо, а побігло, хапаючись, щоб захопити міст на Тясмині.

Чигирин на низипі коло Тясмина був обкопаний глибоким ровом, а за ровом був насипаний високий вал. Вал ішов до самого болотяного берега Тясмина і неначе пірнав двома кінцями в зелену осоку та високі очерета. На валу стремів високий дубовий частокіл. Проти самого мосту в валу були широкі ворота, а над ворітьми високо піднімав ся присадкуватий верх широкої башти. Ворота були замкнуті, але чигиринські козаки не встигли підняти в-гору моста над ровом.

Запорожці в одну мить кинулись на місток, полїзли на вал, розкїдали частокіл і побігли просто до мосту на Тясмині. Олівемберґ спізнив ся. Запорожці вже вступили на міст. Високо над головами хоружий підняв запорожське червоне знамені і махав ним, показуючи, щоб задві ряди швидче поспішали на міст. Олівемберґ скочив з своїми козаками з другого боку мосту, щоб не

пустити Запорожців Два полки, як два півні, кинулись разом на міст з двох боків і зійшли ся посеред мосту. З твердині випалили з гармати, гармата гуркнула і покотив ся гуркіт розіонами по-над лугами, по-над гаями. На мосту в одну мить блиснули на сонці шаблі й гострі списи, неначе білі блискавки миготіли по-над червоними шапками та кармазинами. Блискавки бігали по-над козацькими головами, звивались гаддюками, сипались искрами, миготіли, неначе падали з-верху на козацькі голови. Блискучі шаблі перехресчувались, дзвеніли, тріщали, черкаючись одна об другу. На мосту підняв ся крик, свист. Запорожці кричали дикими голосами, тюкали, неначе цькукали.

— Бий їх вражих ляхівських підлиз! Лупи, качай! Ось ми покажемо вам запорожського гостинця! — кричали Запорожці і як звірі кинулись на Виговців.

Задзвеніли, затріщали шаблі ще дужче. Козаки натовпом стиснулись на мосту, так що ні повернутись, ні поворухнуть ся не можна було. Військо неначе гра-ло на мосту в тісної баби. Часом тільки стівпище, неначе жива хвиля, посовувалось то на один бік мосту, то на другий. Запорожці страшно напірали і не стільки шаблями, скільки силою людських тіл одпихали Виговців. Вже вони зайняли більшу половину широкого мосту, але Виговці крикнули, наперли плечима одні на других і Запорожці знов подали ся назад, знов оступились за середину мосту.

Несподівано підняв ся голос Сірка і, як грім, переміг крики козаків і дзвякіт шабел. — „Пали! — крикнув Сірко до тих запорожських рядів, що стояли на березі Тясмина, — чого стоите дурнички?“ Запорожці випалили з рушниць на Німців та козаків і шляхтичів, що стояли на другому березі Тясмина. Перші ряди

Німців впали, неначе трава під косою. Густий дим підняв ся над мостом. Німці гуркнули з рушниць на Запорожців. Запорожці присіли всі на землю, як один чоловік. Кулі свиснули, задзижчали і застукали об стовбури вільшини, що росла на лузі по-над берегами. Дим вкрив усей міст, неначе на мосту схопила ся пожежа. Тільки й видно було, як в диму лисніли й блискавкою бігали, неначе в хмарах, козацькі шаблі та списи.

Незабаром тихий вітер зніс дим на річку. Дим коромислом повив ся в-низ по-над річкою. Міст знов виступив, неначе з хмари, весь залитий ясним гарячим сонцем, весь червоний од кармазинів та верхів шапок. А шаблі все блискали та дзенькотали. Міст став повний людей. Стовпище густійшало та густійшало. Товсті поручата по обочинах мосту аж гнулись, ледві видержували страшний натовп. Побиті, поколоті козаки падали на поміст. Натовп ставав на їх трупи, топтав ногами, спинав ся, щоб дістати списками до своїх ворогів. Почув ся між дикими криками жалібний стогін потоптаних, недобитих людей.

Сірко з Юрієм на конях стояли оддалеки на горбу і наглядали за битвою.

— Ну та й довго ж воюють ся мої Січовики з тими недоляшками та Німотою! Застрягли на мосту, як у дірці: ні тпру, ні ну! Ну та й довго ж паскудять ся! Не спроможуть ся взяти якогось паршивого містка! А піду лиш я та махну кілька разів шаблюкою, бо мене вже нетерплячка бере, аж руки засвербіли! — сказав Сірко і скочив з коня, кинув поводи в руки одному козакові.

Високий та плечистий отаман Сірко киунв ся в на-

товц, як тигр, протовпив ся до середини мосту і крикнув:

— Ану, хлопці, разом! Бийте отих поганців, недовірків та недоляшків! Бийте оттак-о-о! — крикнув Сірко і, вхопивши обіруч важку шаблю, почав косити козацькі голови, як косар косить траву. Виговці остовпіли. Страшний вид славного Сірка нагнав на їх такого страху, що вся їх мужність зникла, неначе завалилась на мосту й пішла на дно річки. Шапка злетіла з Сіркової голови. Довга чуприна розсипалась по голові. Здорові чорні очі горіли огнем. Сірко став страшний, лютий. Виговці вирячили на його очі, як перелякані барани. Полетіли руки, вуха, голови на обидві обочини мосту. Виговці падали на міст, як снопи, скинуті з стіжка. Кругом Сірка стало порожнє місце. За ним посунулись Запорожці, а між ними вмішав ся молодий Зінько Лютай. І подались Виговці назад, все оступаючись помаленьку.

Несподівано з Чигирина прибiг на коні Носач, скочив з коня і кинув ся в битву, щоб не допустити Запорожців до берега. Впало кілька Запорожців од його шаблі, неначе уклонились йому до ніг. Носач зирнув і замахнув ся шаблею. Перед ним стояв Зінько.

— Ти чого тут, небоже? То це ти став з ворогами? — крикнув Носач. — Ти, син моєї сестри, йдеш проти нас?

— Йду, дядьку! Я не зрадник! я не пристану з Виговцями до Польщі! — крикнув несамовито Зінько і кинув дикий посатанілий позир на дядька та й замахнув ся на його шаблею.

— Дурню ти! Щеня! Як дам тобі по морді оцим держалном, то твоя морда стане плисковата! Хочеш мене старого звалити? Не діждеш! — крикнув Носач.

— Діжду, дядьку! Міні й Бог простить за це, коли тепер і брат пішов на брата!

Зінько замірився шаблею в саму Носачеву голову. Носач, зручний та верткий, махнув шаблею в бік на-вскоси. Його шабля свиснула, як хвоський батіг, потрапила в Зінькову шаблю и дзвякнула, неначе закричала. Зінькови шабля випала з рук. Носач з'умисне повернув свою шаблю плиском і почав бити нею Зінька, як бють різкою хлопців-свавольців, то по плечах, то по руках. Зінько крутнувся, одхилиючись на всі боки, але Носачева шабля плиском впала Зінькові на голову. Зінько захитався. Йому заморочило голову.

Саме тоді Запорожці так страшно стовпились, одпихаючи Виговців, що поручата не видержали, хруснути, як скипочки, і впали в воду. Зінько, заморочений, похилився на бік, захилитався і впав з мосту в воду. За ним посипались в річку козаки, неначе хто витрусив груші з мішка.

— Одже ж і ще втопить ся лукавий хлопчисько! — подумав Носач. — Шкода й його, шкода й сестри, шкода й старого Демка. Але на-віщо понесло його ледащого в обоз Юрія та Сірка?

Тим часом Демко засів в садках за частоколами. До його назбиралось чимало старих козаків-дідів, наймів — та усякої сіроми. Як вже зібралось їх чимало, Демко дав команду. Стовпище поперло разом в частокіл плечима. Струхлий частокіл хруснув і повалився на землю. Демко і всі за ним разом вискочили з засідок, вдарили з рушниць на німецьку піхоту з потилиці, а потім крикнули, гукнули і кинулись з шаблями на саму середину піхоти. Наймити з броварів та мужики побрали в руки частоколини, кинулись на Німців та шляхтичів і почали лупити їх по синах та

по головах. Заглушені Нїмці озирнулись і подали ся назад до мосту. Їх полк неначе розпав ся на двоє, і Демко з голотою ввігнав ся в середину, неначе загнав клин в людську гушавину. Запорожці вскочили з мосту в ту продухвину. Носач подав ся назад, обернув ся і стрів ся носом до носа з своїм шурином Демком.

— І ти, старий, проти нас? І тобі замануло ся на старости кислиць? — крикнув Носач.

— Замануло ся, вороже України! — крикнув Демко і замірив ся шаблею на Носача.

— Ей, старий! не грай ся, бо їй Богу не подивлю ся тобі в зуби і зроблю свою сестру удовою! — крикнув Носач, але не встиг він доказати своєї промови, як один козак-шляхтич штурхнув Демка списом в груди.

Демко зблід, заточив ся на ногах, захилитав ся, кров цівкою бурянула з його грудий. Сонце заграло, заблискало в цівці крові, як в червоному кришталеві. Демко звалив ся, як старий дуб, і впав на взнак, поливаючи рідну землю цівкою гарячої крові козацької. Зітхнув він раз, другий і оддав Богу душу.

Виговці розсипались і оступились під сади та частоколи. Запорожці річкою лили ся через міст і наступали на їх. А каламутна вода вхопила Зінька і понесла недалечко од берега.

В той час в-горі випали великі дощі. Вода в Тясмині прибула, сливе як в весняне повіддя, і розлила ся по лугах, по мочарах, позаливала огороди на низині. Зінько потрапив впасти на м'яке місце, але бистра течія вхопила його і понесла. Пришиблений в голову, він не мав сили стати на дно і вийти на берег.

Вже вода однесла Зінька далеченько од мосту, як на берег прибігла Маринка. Вона прочула про битву на мосту і їй серце говорило, що Зінько там, що він може

вже вбитий, а може постріляний лежить десь на березі та нема кому дати йому помочі. Вона вибігла з міста і кинулась до мосту. Кулі свистіли кругом неї, дзижчали над головою, а вона не чула того свисту та все бігла до берега.

— Чи не бачили мого Зінька? — питала вона в міщан, що стояли оддалеки над берегом.

— Вже поплив твій Зінько за водою; понесло його затопленим лугом, — говорили їй міщани.

Маринку здушило коло серця; вона побігла по-над берегом так прудко, неначе хотіла догнати свою долю. Якась сила давала їй крила її ногам.

— Ой Боже мій, Боже! Його вбили! Вбили мого дорогого Зінька! — майнула в неї думка. — Вже ж міні його не бачити до віку, до суду!

Коло вільхи стояла купка міщан. Міщани вгляділи, що вода несе живого ще козака на затопленому лузі, кинулись в воду і витягли Зінька. Маринка прибігла, вгляділа Зінька на траві, крикнула не своїм голосом і впала йому на груди. Зінько лежав блідий, з заплющеними очима, але ще дихав. На голові серед тім'я було знать виразку, з котрої просисала ся кров і стікала на прилипле до голови волосся.

— Милий мій! щастя моє! золото моє! Ой не кидай же мене молоді, бо я вмиру за тобою! сама собі смерть заподію! — голосила Маринка, припадаючи головою до Зінькових грудий.

Одна міщанка винесла з хати сорочку. Якийсь старий дід скинув з себе жупана. Одежа на Зінькові висіла шматками, попорота, пошматована шаблями. Міщани здійняли з Зінька мокрий жупан, мокру сорочку. Біле тіло, широкі плечі залисніли на сонці, а на білому тілі синіли смуги та попруги од Носачевої шаблі.

На обох плечах червоніли подовжасті рани од шабель, неначе два разки перлів прилипи до плечий. Дід оддер од сорочки полотна і позавязував рани на плечах. На Зінька наділи сухе плаття, сухий жупан.

— Буде живий! Не плач, Маринко, не вбивай ся! Це його хтось цюкнув раз шаблею по голові. Це швидко загоїть ся, — сказав дід.

Маринка перестала плакати і тільки зітхала і з-тиха хлипала. Перси її високо підіймались, неначе хотіли зітханням видихати усе горе, що душило в серці. Зінько розплющив очі і застогнав. Він ще не опам'ятав ся гаразд. Йому здавалось, що він у важкому сві, що йому сниться ся, ніби він десь на мосту серед битви по коліна в крові, чи в воді на дні річки на зеленій траві, залитій повіддям. Перед його очима ніби лив ся то жовтий сьвіт сонця, то зелений сьвіт води та зелений одлиск трави на дні річки. Йому все здавалось, що він потопав все глибше, що якась зелена безодня тягне його на глибочинь з усієї сили, і він не може володати руками і ногами, щоб перемогти ту страшну силу, і все потопав глибше та глибше. Знов пожовкло в його очах, потім поззелівло. Зінько застогнав і заплющив очі. Знов усе почорніло в його очах, неначе вкрилось чорною темрявою найтемнішою ночі. Він втратив памороки и зліг усім важким завальним тілом на дідові руки. Маринка знов заголосила, впала на-вколішки, обняла Зінька за шию і притулилась горячою щогою до холодного Зінькового лица.

— Та не плач, Маринко! Надаремно ти побиваеш ся! Він живий, тільки зомлів. Йому забило тамки і в його голова запоморочилась, — втішав дід Маринку. — Не од таких ран виходжував ся я, як був козаком. В Зінька не рани, а дряпки та виразки по тілі.

Міщани запрягли коні в віз, наклали на віз сіна обережно поклали Зінька на сіно та й повезли на Демків хутір. Маринка йшла за возом, як за домовиною, і тихо голосила та хлипала.

Тимчасом Сірко та Запорожці перейшли через міст і почали розгонювати на всі боки стóвпище Німців та козаків-Виговців. Сірко кинув очима на бік і вглядів велитеньську фігуру старого Демка, що валялась на землі в крові, як колода старого дуба в лісі. Сірко впізнав Демка Лютая.

— І здоров будь, Демку; і прощай на віки, вірний товаришу! — крикнув Сірко, кланяючись до Демка. — Так он де довело ся тобі полягти головою! Не впав ти од ляцької кулі, не йняла тебе куля татарська, пройняла твої козацькі груди шабля недовірка козака-зрадника. Прощай, Демку, на віки!

Старі козаки й наймити дістали в одній хаті драбину, встелили її впоперек плисковатими частоколинами і поклали Демка на ті носилки. Дванадцять чоловіка вхопили носилки на плечі і тихою ходою понесли Демка на хутір. Ще зовсім тепла, здорова голова Демкова коливалась на в'язах, ноги ворушились то на один бік, то на другий. Здорові довгі вуся гойдались на вітрі, як живі. Здавалось, ніби несуть живого чоловіка, але облитий кровю жупан, патьоки крові на частоколинах, кріваві краплі, що поливали стежку, все це показувало, що вже настав вічний спокій для невтомного оборонця України.

Запорожці та Юрієві козаки перейшли через міст і кинулись сльідком за Виговцями та найнятими Німцями. Юрій Хмельницький позад усіх з'їхав на міст на степовому коні. Усей міст був залитий кровю. Усей міст червонів, неначе підплив людською кровю. Поде-

куди чорніли кров'яні калюжі, припечені гарячим сонцем. Кров в калюжах вже поскіпалась. На мосту валялись трупи суспіль, як зрубане колодд'я в лісі, валялись одтяті по плече руки, валялись стяті голови, як гарбузи на баштані, валялись одсічені вуха, носи, шматки мяса, неначе тріски на дривітні. Одна рука залякла з шаблею в пальцях. Заляклі пальці держали шаблю так міцно, неначе п'явками впились в держалию. Уся міць, уся сила, з котрою рука замахнулася на свого таки брата-козака, неначе захолола й залякла в здоровецькому кулакові. Один прездоровий труп зсунувся плечима з мосту. Одтята голова теліпалась на шкурці і звислась вниз над воду, неначе заглядала в річку, а з шиї дзюрчала та точилась тепла кров, як червоне вино з бочки, лила ся в воду і закрасила кадамутну воду довгою червоною смугою на самій бистрині. Подекуди по жолобчастих дошках помосту ще стікала кров в воду і довгими смугами червоніла на бистрині.

Юрій з'їхав на міст. Кінь схарапудив ся, бояв ся ступати на трупи, як на живих людей. Юрій торкнув в боки коня острогами. Баский кінь пішов по трупах, але все хропів і прихкав нідрами, неначе бояв ся тієї страшної картини людської звірючости. Юрій спинив коня серед мосту і оглядав картину сьвіжого кровавого бойовища. Ні один пружок його молодого лица не здригнув ся, ні один пружок жалю та смутку не набіг на його чоло, на його вид. Він з презирством дивив ся на трупи, на кров оборонців свого ворога, ненависного гетьмана.

З води виринали козацькі трупи, що позачіплювались одежою об стовпи під мостом. Трупи то поринали, то виринали, витикаючи поверх води то зрізану вщерть червону шию без голови, то покрівавлене плече

без руки. Один вбитий Запорожець зачепився жупаном за кілок стовпа, падаючи в воду. Жупан не пускав його потонути на дно. Вода гойдала тіло, як вітер гойдає дуба. Червоні сап'янці то мріли під водою, то виривалися по-верх води і лисніли на сонці, як червона калина, облита дощем. Довга чуприна, як гаддюка, вила в бистрій воді, метлялась по всі боки, неначе жменя конопель на бительні. Вода в Тямині почервоніла. Тямин неначе заплакав кровю, пролітою братами-козаками. Річка несла трупи, несла чорні шапки з червоними верхами. Шапки позачіплювались за кущі затопленого верболозу та високої осоки. Здавалось, ніби вода вкрилась червоними квітками чудернацького латаття з чорним широким листом. Ворони почули людську кров, злетілись і обієли верби, вкрили кущі. Хижі орли та яструби шугали високо в небі над річкою, зачувши дух крові.

Юрій задивився на ту картину смерті, котра недавно витала над мостом, над річкою, і осьміхнувся злим осьміхом. В гоструватому лиці з тонким гострим носом, в гострих темних очах засвітилось щось хижє, як в очах хижого шуляка, коли він кидається на здобуток.

Дух людської ще теплої крові парував під гарячим промінням сонця з кривавих калюж. На мосту тхнуло кровю, як в різницях. Сам шляхетний кінь неначе спачнув гнівом на ту людську звірючість, заіржав і почав бити копитами. Копита захлюпали в крові, як у калюжі, і червоні бризки людської крові пороснули навкруги, як коралові намистини порваного намиста. Кінь вдарив копитом в одну голову. Голова покотилась і впала в воду. Вода покотила голову з чуприною, неначе в воді крутився волоський темно-зелений гарбуз,

зірваний з бадиллям, з огудиною. Голова крутилась, переверталась, вищиряла зуби, мотала чуприною, заплутувалась в своїй чуприні, як в куширі. Юрій задивився на ту картину й зареготався. Кінь скочив уперед. На кінці мосту лежав впоперек лицем до гори ще молодий козак-Виговець, пишний, гарний, як картина. Русаві кучері вилися хмелем кругом голови. Незвичайної краси лице, ніби виточене з мармору, неначе задрімало, очі закрились прозорими віками, довгими віями. Кучері потонули до половини голови в крові. Сам кінь неначе пожалував топтати копитами ті кучері і обминув трупа, ніби живого чоловіка.

Юрій свиснув на коня. Кінь став дибки і застукотів копитами. Юрій поскакав доганяти своє військо. Тимчасом Сірко з Запорожцями погнався за втікачами. Добре бились Виговці, але нічого не вдіяли і мусіли втікати. Вони кинулись втікати в ростіч, а потім скулились, побігли на гору, вбігли в одчиняну браму і сховались за валами, обтиканими дубовим шпичастим частоколом. Брама зачинилась. Налагодивши гармати, козаки-Виговці і Німці поцілились на Запорожців і смальнули з однієї гармати, потім з другої. Юрій і Сірко з військом оступились назад і подались в місто. Чигирин ще не був взятий.

— Не тепер, то в четвер, а Чигирин і твердиня будуть в наших руках! — обізвався Сірко до Юрія. — Попоробили, попрацювали ми оце на містку, а тепер час би і за добрий обід сісти. Але мабуть гетьманша не нагодує нас смачним обідом за цю криваву справу.

— Що не нагодує, то не нагодує! Вона рада б теперички нагодувати нас залізним бобом, — обізвався Юрій. — Тепер вона й Катерина сидять в батьківському палаці та мабуть од злости кусають свої пальці. За

те ж почаствує нас медом та вином моя мачуха Ганна. Я догадуюсь, що вона потай од гетьманші десь у сусіди готує нам препишний обід.

Юрій і Сірко з декотрою старшиною в'їхали в гетьманський двір. В одчицянних дверях на порозі стояла Ганна Хмельницька і держала в руках на срібному полумиску хліб та сіль. Юрій, Сірко й козаки скочили з коней і приступили до Ганни, поздіймавши шапки.

— Витаю тебе, сину, в батьківському дворі, як господаря й гетьмана України! Даруй же Боже, щоб ти гетьманував і пробував в цьому палаці до своєї жизнєсти!

— Спасибі, мамо, спасибі! — сказав Юрій і, поцілувавши Ганну в руку, хотїв взяти хліб.

— Дам тобі, сину, сьвятий хліб тільки тоді, як даси обіцянку, що не вчиниш ніякого лиха твоїй сестрі Катерині, гетьманші Виговськїй і її дитині. Скажи міні певне слово, що ти випустиш їх на волю, не вчинивши їм ніякого лиха. Мій брат Василь обидив Катерину, тим, що зруйнував і спалив її оселю в Сьмілі. Вона тепер не має ні житла, ні пристановища.

— Добре, мамо! даю своє гетьманське слово і додержу його. Катерина нехай живе в Суботові тимчасом, — сказав Юрій.

— А чи нема, Ганно, в тебе чого попоїсти? Ми голодні, як вовки єїроманці. Отоб тернули, як би оце нам добрий обід? Аж за вухами б лящало! — промовив Сірко.

— Бобід! а та ще й добрий! Я вгадувала, чие буде зверху, а чие на споді, як ви підступали під Чигирин, і потай од Олесї Виговської звеліла і понаварювати і понацікати.

Юрій вступив в покої і пішов шукати своєї сестри Катерини та гетьманші.

Катерина й гетьманша сиділи в одному маленько-

му покоївкові. Маленький син гетьманші качався долі на кидимі і грався з кошеням.

— Добридень вам в хату! Витайте гостий, хоч не проханих і нежаданих! — сказав Юрій.

Катерина мовчала і гетьманша мовчала. Вони обидві понадувались й одвернулись од Юрія. Ні одна не підвела очий, не глянула на Юрія.

— Вже хоч сердьтесь, хоч не сердьтесь, а Чигирин мій, а ви мої полонянки. Вас одвезуть в Суботів і будуть вас там держати, доки я не розправляюсь з гетьманом Виговським, доки не видеру з його рук булави і батьківських скарбів, — говорив Юрій.

Запекла та завзята, як і її батько Богдан, Катерина встала і, гордо підвівши голову, вийшла до другої кімнати. Олеся сиділа мовчки і не глянула на Юрія.

— Ось подивись, який у мене гарний котик! Це міні бабуня дістала. Але котика не посилай в Суботів. Я з роду не дам! — говорив Остапчик і втік у куток та й сховав котика за скриню.

Ганна посадила гостий за столи і звеліла подавати обід. Юрій пішов просити Катерину та гетьманшу на обід. І Катерина й Олеся і словом не обізвались і не глянули на його.

— Не до обіда тепер їм, сину! Їжа не йде їм на думку, — сказала Ганну і звеліла подати обід гетьманші та Катерині в окремну кімнатку. Обидві вони сиділи за столом і ложок не вмочили. Їм було тепер не до їжі. Гетьманша нагодувала тільки Остапчика. Остапко та кошеня пообідали в-смак за їх обох.

— Тепер ви, мамо, зістанетесь господинею в моєму палаці і будете доглядати мого добра, поки ми справимось з гетьманом, — сказав Юрій.

По обіді Юрій звелів одвезти гетьманшу й Катери-

ну в Суботів і поставити коло їх сторожу. Одначе він швидко після того випустив Катерину на волю, а гетьманшу трохи не рік держав в Суботові під сторожею. Катерина одначе зісталась жити в Суботові і вкупі з приятелькою гетьманші Грушовою, жінкою генерального писаря Груші, розважали її в самотині та в горі.

Але вернімось до Зінька. Його пораненого привезли в двір. Маринка заголосила, як угляділа стару Демчиху, і кинулась їй на плечі, неначе жалїлась на свою лиху долю. Демчиха заплакала і почала втішати Маринку. Чоловіки внесли Зінька в хату і поклали на ліжку в кімнаті. Плач і хлипання строжжили Зінька. Він одслонив віка, глянув каламутними очима і не міг опам'ятатись, де він тепер знаходиться. Незвичайні попередніші події, швидко міняючись перед його очима, затуманили йому памороки й затїнили пам'ять. Жовті пружки літали перед його очима по білих стінах, по шибках вікна. Він знов заплющив очі, і жовті кружки замиготіли, стали червоні, як кров, потім забігали, задріжали, заворушилися, як пшениця на решеті тоді, коли її точать; потім усе позеленіло в Зінькових очах. Зелений прозорий сьвіт залиснів в очах, і йому все здавалось, що він потопав в воді і бачить під собою зелене дно, вкрите не то травою, не то дрібною ряскою, а в тому зеленому сьвіті мигали блискучі искри, неначе лисніли шаблі та списи. І в одну мить йому уявився дядько Носач, страшний, лютий, з блискучою шаблею в руках. Рука з шаблею замахнулась на його.

Зінько опам'ятався, пригадав і битву на мосту, і дядька Носача, і як він впаав з мосту в воду, як вода заклекотїла на бистрині і покотила його по залитих зелених лугах. Думки пішли одна за другою рівно, не-

наче намистини в разку намиста нанизувались одна за одною.

Зінько одслонив віка, втямив, де він лежить, впізнав Маринку, впізнав матір, впізнав свою хату. Він почував, як боліла в його голова, як нили роз'ятрені рани на плечах та сині попруги. І ні один стогін не вирвав ся з міцних козацьких персів. Спокійно дивились Зінькові тихі сині очі на Маринку і неначе промовляли: Не плач, не вбивай ся, моя мила! Я ще живий і буду жити...

— А де ж батько? Чи не бачила ти, Маринко, батька? — спитала Демчиха.

Тільки-що вона промовила те запитання, за ворітьми почув ся гомін. Демчиха вибігла на ганок.

— Одчиняй, осаулихо, ворота! Йде до тебе Демко, вже як дорогий гість, в останній раз! — гукнув старий козак з-за воріт.

Демчиха побігла одчиняти ворота, вгляділа ту козацьку домовину, стулену з частокола, на котрій несли Демка, і зразу зауважила, що вже Демко не встане з тієї козацької домовини по віки вічні.

— Лежить твій Демко, буцім живий, але вже йому не вставати! — сказав старий козак. — Винеси, осаулихо, води в садок; мы обмиємо на йому кров оттам на причілку, причепуримо, одягнемо, та вже тоді внесемо до господи.

Стара осаулиха припала до ніг Демкові, припала до носилок, і довго-довго плакала, побиваючись. Старі козаки та сірома стояли на одному місці з носилками, поздіймавши шапки, і дали волю Демчисі виплакати горе, вилити слюзи.

Старі Демкові товариші-козаки обмили Демкове тіло, одягли в козацький жупан, обули в червоні са-

п'яні, внесли в хату і поклали в сьвітлиці. В той час гуркнула гармата раз, потім другий: Запорожці, пообідавши в-смак після важкої праці на мосту, облягли твердиню, огорнули її з двох боків, окопались валом, поставили гармати і почали вибивати Виговців та Німців з замку. Саме тоді набігла на небі чорна хмара. Вдарив грім раз, другий. Гуркіт грому злився до купи з гуком гармат. На дворі задощилось, занепогодилось. Дощ полив ливцем, як з відра, і змив міст, замазаний, залитий козацькою кровю, котрої наточили козаки з своїх таки братів-козаків. З того бойовища пішла на дальніші часи неначе страшна пошесть на проливання братньої крові, на велику руїну України.

Прийшов і отаман Іван Сірко на останні одвідини. Він перехрестився, поцілував у руку мерця і став, опутивши руки; потім заклад пальці одної руки за пальці другої, вивернувши руки долонями вниз. Здорові чорні пальці хруснули з досади та з горя. Довго стояв Сірко, високий та плечистий, такий, як і покійник Демко, стояв, похиливши голову і втупивши очі в поміст. Думи за думами линули в його голові: картини битв та стичок виникали одна за другою, тих битв з Татарами, з Поляками, де він бився з ворогами попліч з Демком ще за молодих літ. В хаті усі мовчали, неначе боялись строжити той рій споминок, котрий обсів сиву Сіркову голову. Демчиха й Маринка перестали голосити. Сірко зітхнув. Високі та широкі перси підвелись в-гору, як гора, й не швидко опали. Він підвів голову, підвів карі блискучі очі і зирнув на Демчиху.

— Я думала, що Демко вже вмере своєю смертю, доживши свій вік, — тихо заговорила Демчиха.

-- Не козакам помірати в своїй хаті. Наша смерть

на чистому полі, наше тіло на поталу орлам та вовкам сіроманцям, — сказав (ірко і похалцем вийшов з хати та й попростував на гору до Запорожців, до замка.

Е п і л о г.

Саме в той час, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою. Полки зійшлися недалеко од Германівки на долині, де протікав невеличкий потік, ховаючись в осоці, в рогазі та в очеретах. По один бік долину перетинав старий дубовий та грабовий ліс. По обидва боки долини стрімili рядами круті горби. Полки зійшлися на широкій долині і стали лавами з трьох боків. Козацька старшина скупчилась серед полків на чималому пустому просторі. Серед того простору стояв стіл застеляний червоним сукном. Коло столу стояв з грамотами генеральний писар Груша. Червоні знамена маяли на вітрі, тріпались, неначе птиці, і шелестіли. Уся зелена долина неначе маком зацвіла: скрізь червоніли на ясному сонці козацькі кунтуші, лисніли червоні верхи шапок. Кругом стола червоні сап'янці на полковниках та атаманах аж горіли, неначе вони стояли по коліна в жару. Навкруги долини усі горби обсипали селяне з Германівки та близьких сіл. Довгі ряди селян в чорних свитах чорніли по горах, неначе насовувались чорні хмари. Усі полки, усе стовпище гуло тихо, неначе бджоли в здоровій пасіці.

З-за гори під лісом з'явився гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в шапці з

двома перами над лобом, обсыпаними діамантами. Пера засяли, заблищали на сонці. Військо і народ впізнали по тих перах гетьмана. За гетьманом їхав на коні обозний Носач та кілька полковників, а за ними сьлідком виступав з-за гори полк з тисячі шляхтичів та найнятих польських жовнірів. Гетьман не йняв віри своїм козакам і найняв в польського коронного обозного Андрія Потоцького, що стояв в Білій-Церкві, тисячу польських жовнірів на всякий час. Той полк жовнірів став під лісом на поготові до оборони гетьмана.

Гетьман з старшиною в'їхав на коні в середину козацького круга. Вид його був спокійний на взір і гордий, але в очах виявляла ся тревожність і непевність. Душа його була неспокоїна: він не був певний, що рада прийме радо й прихильно угоду з Польщею. Козацькі полки, стовпища селян на горах затихли, неначе замерли. Лави козаків стояли, неначе скамяніли. Тільки знамена шелестіли та лупотіли на вітрі.

— Шановні полковники й сотники! Ви вже знаєте, які пункти Гадяцької умови затвердив король і варшавський сойм. Тепер треба оповістити ті пункти усім козакам, щоб у нас була певна згода по всіх полках, — почав говорити гетьман.

Старшина вислухала ці слова гетьмана і заворушилась з тиха. Ті полковники та сотники, що не дістали од короля права шляхецтва, почали тихо гомоніти й нарікати. Гетьман послав Верещаку й Сулиму між полки, щоб вони прочитали й вияснили козакам пункти Гадяцької умови. Козаки вислухали грамоти й закричали: „То це нас знов оддають Польщі! Десять років тільки минуло, як ми вирвались з лядської неволі, а гетьман знов оддає нас польським свавольним панам в пекло! Не треба нам Польщі! Не хочемо до Польщі! Бий Вигов-

ців на смерть! Поляжемо головами, а Польщі не підда-
мось! Пани нас дурять своїми обіцянками. Вони знов
наїдуть на Україну, загадають нам робити панщину!
запряжуть нас в ярмо! Знов будуть нас заганяти в ко-
стьоли! Не попустимо цього! Гетьмане! клади на стіл
булаву!"

В одну мить усі полки заворушилися, зашуміли, як
роздратовані бджоли в улику. Стовпище селян по горах
заворушилось и закричало. Усі козаки загули, як бір
у велику бурю. Гетьман не був страхополох, видержу-
вав не раз великі битви. Але він почував, що переполох
підступав йому під груди. Його здушило в грудях, зду-
шило коло серця; він бояв ся за своє життя. Тревож-
ними гострими очима поглядав він на ті купи війська,
котрі згромадились кругом Верещаки та Сулими. Крики
дужчали. Замигали, залисніли шаблі по-верх козацьких
шапок. Гетьман вгледів, як рука в Верещаки, піднята в
гору з паперами, одекочила по лікоть і полетіла в гору.
Замигали, заблискали шаблі над головами Сулими та
Верещаки. Сулиму й Верещаку порубали й пошматува-
ли в одну мить. Полки заколивалися, захилитались, як
филі на морі, і рушили до столу, до того простору, де
стояв гетьман.

Тоді Виговський втямив, що його замір не вда-
вся, що козацькі шаблі готові пошматувати й його. Він
почував, що смерть вже замахнулась на його своєю
замашною косою, він неначе почував хвоський свист
тієї коси над своєю головою. Страх напав на його в од-
ну мить і мороз пішов по всьому тілі. Гетьман повернув
коня назад і з старшиною бігцем подав ся до ліса. Пол-
ки рушили за ним на-вздогінці. Тоді тисяча найнятих
польських жовнірів виступила з ліса и закрила його

од козаків. „І втікав він — каже український літописець — як втікає обсмаданий з пожежі“.

Гетьман втік в польський обоз, що стояв під Білою Церквою, і вкупі з польським коронним обозним Андрієм Потоцьким поїхав до Білої Церкви. Стовпище козаків рушило за ним на-вадогінці і стало станом на Взінні недалеко од Білої-Церкви. Тут зібрала ся нова козацька рада. На цій раді Виговського скинули з гетьманства і обібрали за гетьмана Юрія Хмельницького.

До Виговського в Білу-Церкву прибули козацькі посланці і вимагали, щоб він сам приїхав на раду і поклав булаву. Виговський не згодив ся на це і не поїхав. Тоді козаки послали до його канівського полковника Лизогуба та миргородського полковника Лісницького і домагались, щоб Виговський принаймні прислав бунчук та булаву, коли сам не хоче прибути. Довго Виговський противив ся, але побачив, що не переливки, і промовив: „Я вертаю бунчук і булаву, але з такою умовою, щоб козацьке військо зісталось в підданстві польського короля.“ Виговський доручив бунчук та булаву своєму братові Данилові і вкупі з посланцями одіслав його на раду. Данило оддав бунчук і булаву й оповістив, що Виговський зрікаєть ся гетьманства, але з такою умовою, щоб Україна зісталась при Польщі і щоб Юрій випустив жінку Виговського з сином з Чигирина, давши передвійше в заклад кілька козаків для певности слова. Козаки згодились і оповістили Юрія гетьманом. Юрія підняли, поставили на стіл і прикрили його знаменами. Данило подав йому булаву. Після ради обозний Носач, полковники Гуляницький та Дорошенко прибули до Білої-Церкви і дали Виговському підписку Юрія і старшини, що вони вида-

дуть йому жінку з сином та з деякими Поляками, що пробували в полоні в Чигирині.

Але не швидко Юрій випустив жінку Виговського з полону. Трохи не рік довелося їй прожити в Суботіві під сторожею. Юрієві Хмельницькому не було часу думати про неї. Од Білої-Церкви козацьке військо рушило до Канева. Зібрали нову раду в Жердеві коло Канева, куди прибуло чимало полковників з-за Дніпра, прихильників Москви. На цій раді затвердили вибір Юрія на гетьмана і постановили знов піддатись московському цареві.

За втрачене гетьманство король Ян-Казимір щедро обдарував Івана Остаповича Виговського. Наставив його київським воеводою і сенатором і подарував двоє староств: Любомль в Холмщині і Бар на Подолі. В першому старостві було 25 сіл, в другому було 80 сіл. Окрім того король подарував Виговському маєтність в Галичині коло Жидачева: Руду на Стрії, Волицю й Кохавину.

Олена Виговська довідалася про цей щедрий королівський подарунок і втішилася тим, що вона воеводша й сенаторша, хоч і не гетьманша та велика княгиня.

Юрій зараз звелів випустити з полону свою сестру Катерину, але вона не мала пристановища і зісталася жити в Суботіві при Олені Виговській.

Вже аж зимою після Різдва 1660 року в Переяславі зібралася нова козацька рада, на котрій затвердили Юрія на гетьманстві і постановили знов вернути Україну в підданство цареві Олексієві, але багато полковників на правобережній Україні не присягли цареві і зісталися вірними королеві. Данило Виговський задумав одібрати свою маєтність Сьмілу та Лисянку, маєт-

Ві́дбі́тка найзна́мен. пові́стей. Томъ LXIV. 23

ність Богданової менчої дочки Олени Нечасвої. Він рвався в похід, щоб визволити з полону Олену Виговську і свою жінку Катерину. Але корсунський полковник Петренко розбив Данилових козаків коло Лисянки і самого Данила взяв в полон і видав московським воеводам. Данила повезли в Москву, але він помер в Калузі і його тіло привезли в Чигирин і оддали жінці. Катерина звеліла поховати Данила Виговського в суботівській церкві рядом з могилою свого батька Богдана. Катерина зісталась бездітною удовою.

Незабаром після того Павло Тетеря прибув в Чигирин і пробував там довгенько вкупі з паном Беншовським. В Суботові він стрівся з удовою Катериною і в кінці 1660 року Юрій дозволив сестрі повінчатись з Тетерею. В осени Юрій випустив Олену Виговську з полону і одіслав з певною приставленою сторожею до Івана Виговського.

Іван Виговський, тепер вже київський воевода, проживав в Галичівні, в своїй маєтності Руді, де був просторний старий палац, де можна було проживати в мирі і спокої, куди не заходили ніякі козацькі загони. Виговський поновив, побільшив старий замок і зажив з своєю Олесею та сином в спокої. Але йому не сиділось в далечі од України в Руді. Його тягло на Україну, йому хотіло ся брати суспіл в українських ділах, хотілось грати ролю діяча в історичних українських подіях. Він перейшов в свою маєтність Бар на Подолі, щоб назирати за живим рухом подій на Україні. Виговський полагодив, поновив старий замок, обсадив його гарнізоном і настановив брата своєї жінки Юрія Стеткевича комендантом замка. Коло Виговської завсїди проживала Раїна, жінка Константина Виговського, та

дочка її брата Михайла Стеткевича, що був ченцем в Печерській Лаврі, і уся сім'я Юрія Стеткевича.

В той час події на Україні не йшли рівною ходою, а бігли швидким конем. Юрій Хмельницький, після битви під Чудновом, де Поляки розбили московське військо і взяли воєводу Шереметєва в полон, знов оддав Україну Польщі, а потім зрік ся гетьманства і постриг ся в ченці. На правобережній Україні козаки вибрали за гетьмана Павла Тетерю. Польський король Ян Казимір виступив з військом на Україну, перейшов за Дніпро, щоб добути собі і лівобережню Україну, де полковники зістали ся вірними Москві і вибрали собі за гетьмана Бруховецького.

Іванові Виговському захотіло ся знов добути собі гетьманську булаву. В той час, як король брав городи за Дніпром, в Київщині стало неспокійно. Київський воєвода сидів в Барі і пальцем не поворушив, щоб заспокоїти край. Гетьман Тетеря винував у всьому Виговського, говорив, що „Бар усьому виною“. В той час Іван Сірко з Запорожцями рушив в Брацлавщину, щоб одняти правобережню Україну од Польщі і послав вперед загін під приводом Сулимки. Сулимка дійшов до Білої-Церкви, де його розбили польські жовніри під приводом Чарнецького і полковника Себастьяна Маховського, здичилого й жорстокого чоловіка. Виговський певно хотів знов взяти гетьманську булаву і часто промовляв: „Продам Бар, продам Руду і заграю Ляхам в дуду“.

Тетеря й Маховський обвинували Виговського, що він хоче зрадити Польщу і пристати до Москви, що він накликав Запорожців з Сулимкою. Ця чутка дійшла до Бара. Виговський видав 1-ого марця в Фастові протест проти такого заздрівання його в зраді, а сам посіпішив

*

до Білої-Церкви, щоб виправдити себе перед Маховським, котрому король дав право втихомирити край хоч-би найстрашнішими карами. Виговський не застав Маховського й Тетері в Білій-Церкві, поїхав в Рокитну, але й там їх вже не було. Тетеря и Маховський рушили на Корсун.

Маховський запрошував Виговського в Корсун. Не заздріваючи нічого, Виговський прибув до Корсуна і став на квартирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнірів коло сінешних дверей.

Виговський стояв серед хате як непритомний. Він почував, що попав ся в руки свого ворога, що неминуха смерть жде його за порогом. Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним, неначе ряд взорців на довгій папіровій смужці, майнули події все криваві, неспокійні: і полон в Татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивав ся од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестіли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воевода і сенатор, а може й знов гетьман і великий князь... І якийсь нікчемний полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порошок його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тіло.

В хатині було тихо, як в домовині. Був ранок 9

марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажало ся жити і добуватись слави. Він опам'ятував ся і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

„Піду скажу Маховському, щоб дозволив міні покликати сьвященика, щоб дозволив висповідатись і причаститись перед смертю, а через сьвященика я дам знати, що мене хотять зараз згубити з сьвіта.. Може обізвуть ся міщани, стануть за мене, заступлять ся за мене козаки...“ подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов на двір.

— Дай міні, полковнику, сьвященика! Дай міні хоч висповідатись та заприча — —

Здичілий і зьвірюковатий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць — і Виговський звалив ся і, як сніп, впав на одвологлу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили Поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і захопив ся за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кровю лице й очі Маховському...

— Олесю моя дорога! сину мій! — ледві промовив Виговський і голова його впала на землю.

Збігли ся міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але лиходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позвів покарав смертю сенатора і воеводу, цей розбишацький, самоправний вчинок збурих увесь Корсун і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусів тікати з Корсуна.

Звістка про убійство Виговського швидко дійшла

до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звійрючі норови цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського. Вона впала, як сніп, на руки своїї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В барському замку все стревожилось. Усі сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явиться з своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сімю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частоколи кругом замка, звелів лаштувати гаківниці, поставити їх на валах, на башті узброїв двірських козаків, навіть наймитів, подававши їм рушницї. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже в пень усіх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтікала до Бара, зібравши з похвату деякі дорожчі пожитки та скарби. Увесь замковий двір сповнив ся втікачами. Діти підняли плач, жінки поперелякувались, поховались в садках за валами, в льохах, в пивницях. Юрій Стеткевич давав усьому лал та порядок, роздавав харч втікачам, роздавав рушницї та усяку зброю.

Виговська боялась і за своє життя і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелів їй і всім жінщинам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лісах, доки мине небезпешність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчі. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабірали скарби і поховали

їх в возах. Забравши на вози усіх женщин та дітей Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські ліси і сховав в страшні гущавини грабового ліса в глибокій долині, куди трудно було досягнути загонам Маховського. В узькій долині на маленькій прогалині, закритій кущами ліщини та вільхи, під самим грабовим лісом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвологла мерала земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усі позлазили з возів і поставали мовчки між грабами та столітніми дубами: усі боялись навіть говорити голосно. Земля на прогалинці вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав по траві зірки. Остапко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перегукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і заборонила говорити голосно. Усі притихли й уцухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже й на дворі смерклося. Виговська не звеліла розкласти багаття, щоб часом жовніри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховається. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Ліс коливав ся на взгірях з-верху до низу, неначе море на вітрі, а в долині в затишку було тихо. Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром по Виговському. Їжа нікому не йшла на думку. Усі полягали в шарабанах і поснули міцним сном. Спали й погоничі на соломі на возах. Тільки коні, попривязувані коло возів, хропли та прихкали, тербячи на весь рот овес.

Одна Виговська не спала. Сон втік од її очий і неначе сховав ся в густому лісі. Вона сиділа в здоровому шарабані коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий сніг похиляє гілля зеленої сосни. Зійшов місяць и блиснув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе бігли на-ввипередки. Блиснув місяць і вирнула з чорної темряви постать Олесі, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне зблідле лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як углядила його колись на баскому коні в Києві, всього в оксамиті, в кармазинах, в золоті, пишного й гарного, як намальованого на картині. І сльоза за сльозою покотилась з її очий і впала на її повні бліді руки...

„За що Ти, Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини?“ тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі в-гору.

А над лісом пишно блищав місяць і неначе летів на зустріч швидким хмарам. Ліс шумів на горах, аж гілля гнув, і не дав відповіді. Виговська пригадала звірючий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоем. Помста закипіла в її серці, як окріп на великому жару. Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, як би Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісеньке серце.

Три дні й три ночі ховалась Виговська з приятельками в лісах. Виговська, Грушова і всі жінчини держали на поготові набиті набоями рушниці. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси

і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернулась в замок і послала вірного ляхтича до Корсуна просити в Маховського, щоб він вернув їй тіло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпечно од усякого нападу і Поляків і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі загони. Брат Виговської Юрій зараз таки, не гаючи часу, перевіз все її добро в Руду.

Виговській вдалося таки випросити в Поляків тіло свого чоловіка і вона поховала його в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Після тієї страшної події недовго жила Виговська. Переполюх в Барі, блукання по барських лісах та пущах в негоду, переїзд до Руди ранньою весною в слоту та холоди порушили її здоров'я. Почуваючи близьку смерть, вона написала духовницю, в котрій одписала свої скарби й спадщину своїм родичам близьким і далеким і всім своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали й на дорозі до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєтностей свого мужа і усі свої маєтності в Могилівщині коло Орші вона записала на церкви та монастирі, а свою французьку карету та ридван одписала єпископові львівському на спомин душі.

Померла Олена Виговська в маї 1664 року. Про свого сина Остапка, котрого сам Виговський ще за свого життя оддав в опіку Константи-

нові Виговському, вона чомусь і словом не згадала в духовниці. Певно тоді вже його на не було світі.

*

*

*

Неспокійне було життя й сумна й нещасна була смерть гетьмана Івана Виговського, щирого патріота, далекоглядного, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив рідний край, свою козацьку Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, бо був може висчий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити в рівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою.

Не любив він Москви за її непросвіченість і нещирість, бо постеріг своїм великим розумом, що Москва не додержить переяславської умови з Україною, коли вже за життя гетьмана Богдана зрадила Україну, почала ламати своє слово і піддержувала Польщу на заляпання України. Але польська і шляхецька політика Виговського була несвочасна й антінародня.

Гадяцькі пункти — це найширший акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спроміг ся здійснити їх і цей акт зівстав ся мертвим на папері, як славний ліберальний „Наказ“ цариці Ка-

терини II, що тільки „вдивив“ Європу, але зістав ся на папері мертвим для Росії.

Виговський не був невідомий тому, що народ та прості козаки не пристануть до Польщі, і в його була думка зломити маси силою, як Петро Великий силою заводив свої реформи в Росії. Але самого Виговського зломилася сила темних мас, котрих лякала одна ідея української козацької шляхетчини, підхожої до польської, що так дала ся їм в знаки. Ні як не можна сказати, що маси не втямили політики Виговського в ті бурливі часи усенароднього політичного руху, коли політика доходила до сіл та хуторів, коли й молодіцям доводилось одбиватись од Поляків. Голота й чорпота певно розчовпла польсько-шляхецьку політику Виговського, коли втікала до Полтави і приставала до полковника Мартина Пушкаря, накладаючи своїми головами може тільки за-для самого Пушкаря, котрий гадав по її спинах та головах доступитись до гетьманської булави.

Самий уклад, який завів ся на Україні за гетьмана Богдана, був демократичний, національно-народній, давній уклад уділової Русі, але він вже за Богдана став підхожий до укладу сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейної верстви. За Богдана не було верстового поділу в суспільстві з привілеями, були військові, духовні та городяни та вольні непанщанні селяни з однаковими сливе правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дідичів, але одняли од їх великі привілеї польської шляхти. Виговський хотів завести на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Європи з привілейним панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична. Немирич та інші українські дворяни задумали вернути свої великі привілеї

втрачені за Богдана, і обернулись до Польщі. Масси духом почули, чим тхне цей шляхецький старопольський дух, духом вгадали наслідки його, з панщиною в перспективі, які потім за Польщі й завелись на Західній Україні... і Виговський впав.

1895 року 6 юля, Київ.

КІНЕЦЬ.